

MNP Rapport 550031005/2007

Duurzame kwaliteit van leven

Conceptuele analyse voor empirisch onderzoek

I. Robeyns en R.J. van der Veen

Universiteit van Amsterdam
Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen
Afdeling Politicologie
OZ Achterburgwal 237
1012 DL Amsterdam

MNP-contactpersoon:

Theo Aalbers

Team Nationale Milieubeleidsevaluatie en Duurzaamheid

theo.aalbers@mnp.nl

Dit onderzoek werd verricht in opdracht van de Directeur Milieu- en Natuurplanbureau, in het kader van de strategisch onderzoekprojecten S/550033/01/KL 'Kwaliteit van leven' en S/550031/01/CW 'Concepten kwaliteit van leven, duurzaamheid en wereldbeelden'.

Abstract

The concern of 'sustainable development' is to reach a sustainable quality of life. A sustainable quality of life in a nation state is a quality of life of the population within the nation borders that (1) can be continued given the natural and social resources available to the nation and (2) is not at the expense of an acceptable quality of life for (2a) the current generation of inhabitants in other nations, (2b) future generations in the home nation and (2c) other nations. This report details how quality of life can be approached conceptually and empirically. Out of three approaches of quality of life, that is, the resources approach, the happiness approach and the capability approach, the latter is found most suitable for further elaboration.

The capability approach focuses on the real possibilities for people to function in several domains of social life, in accordance with their own preferences and self-image. According to the report, it is possible to survey the Dutch population with respect to, on the one hand, the importance they attach to different domains of functionings and, on the other hand, both (a) their normative opinions on what is demanded by international and intergenerational justice and (b) their empirical opinions on the constraints for Dutch society that should follow from these requirements of justice. Subsequently, initial ideas are developed for a capability index that measures quality of life for public purposes.

Key words:

quality of life, sustainability, capabilities

Voorwoord

In de eerste Duurzaamheidsverkenning die het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) heeft uitgebracht in 2004, wordt duurzaamheid opgevat als: ‘de continueerbaarheid van de (hier en nu) gekozen kwaliteit van leven, gegeven de nagestreefde verdeling van die kwaliteit van leven over de wereld en de draagkracht van de beschikbare uiteindelijke middelen’. Wat Kwaliteit van Leven precies is kwam niet expliciet aan de orde in de eerste Duurzaamheidsverkenning. Daarom heeft het MNP aan mevr. dr. Ingrid Robeyns en dr. Robert van der Veen van de Universiteit van Amsterdam opdracht gegeven om het concept Kwaliteit van Leven voor duurzame ontwikkeling te conceptualiseren op basis van verschillende opties zoals die in de literatuur worden beschreven en een voorstel te doen hoe Kwaliteit van Leven kwantitatief gemeten zou kunnen worden. De capability-benadering is in dit rapport verder uitgewerkt in overleg met de begeleidingscommissie van het MNP (Theo Aalbers, Johan Melse, Bert de Vries en Arthur Petersen), na bespreking van de commentaren op de eerste versie van het werk en na nadere reflectie van het MNP op de methodische lijn van de Eerste Duurzaamheidsverkenning (*Methoderapport Duurzaamheidsverkenning*, 2006).

Nadat het rapport gereed was gekomen, is het gereviewd door prof. dr. Ruut Veenhoven (EUR), prof. dr. Jan Boersema (VU) en dr. Jeroen Boelhouwer (SCP). De reviewcommentaren zijn opgenomen in dit rapport, gevolgd door een repliek van beide auteurs. De verantwoordelijkheid voor dit rapport ligt volledig bij de auteurs; het bevat niet noodzakelijkerwijs de visie van het MNP op dit onderwerp. De hoop is dat dit rapport denkers over duurzaamheid en kwaliteit van leven veel interessante informatie zal verschaffen.

Theo Aalbers

Projectleider

Milieu- en Natuurplanbureau

Inhoud

Samenvatting	11
1 Inleiding	13
2 De context van deze studie	19
2.1 De onderzoeksvragen.....	19
2.2 Duurzaamheid: mondiaal en nationaal.....	20
2.3 Beleidsrelevantie.....	26
2.4 Politieke legitimiteit en slagkracht.....	27
3 Duurzaamheid en kwaliteit van leven	31
3.1 Constitutief onafhankelijk of interdependent?.....	31
3.2 Waarom moeten we duurzaamheid en levenskwaliteit gescheiden houden?.....	33
4 De hulpbronnenbenadering	37
4.1 Liberale terughoudendheid over levenskwaliteit.....	37
4.2 Nationaal inkomen en koopkracht: een enge opvatting over hulpbronnen.....	39
4.3 Evaluatie van de hulpbronnenbenadering.....	40
5 De subjectieve benadering	43
5.1 Wat telt is geluk en tevredenheid.....	43
5.2 Algehele levensvoldoening.....	43
5.3 Tevredenheid op deelgebieden.....	45
5.4 Evaluatie van de subjectieve benadering.....	46
5.4.1 Mentale aanpassing en sociale vergelijking.....	46
5.4.2 Groepsverschillen in subjectieve welzijnsoordelen.....	49
5.4.3 Bruikbaarheid op nationaal en regionaal beleidsniveau.....	50
5.4.4 De ontologische vraag: <i>is</i> geluk kwaliteit van leven of is het een bijproduct?.....	52
5.5 Conclusie.....	53
6 De capability-benadering	55
6.1 Het gaat om je mogelijkheden tot functioneren.....	55
6.2 Functionings, capabilities en de kwaliteit van leven.....	55
6.3 Functionings of capabilities?.....	57

6.4	Welke capabilities?	60
6.5	Evaluatie van de capability-benadering	64
7	Naar een capability-index	67
8	De lijst van domeinen	71
8.1	Wat kunnen we leren van de bestaande literatuur?.....	71
8.2	De domeinen: een aanzet	73
8.3	Vergelijking met andere lijsten	76
8.4	Verdere uitwerking	78
9	Conceptuele keuzes bij de operationalisering van capability-domeinen.....	81
9.1	Een capability input mapping	81
9.2	Rivaliserende capabilities en begrensde inputs.....	86
9.3	Tijd en tijdsautonomie	87
9.4	Mogelijkheden of daadwerkelijk functioneren?	89
9.5	Op weg naar een capability-index.....	92
10	De weging van indicatoren, dimensies en domeinen	95
10.1	Domein-indices	95
10.2	Gelijke weging van domeinen als vergelijkingsbasis	96
10.3	Ongelijke gewichten: een democratische weging en een duurzaamheidsweging.....	98
11	Duurzaamheid en kwaliteit van leven nader beschouwd.....	101
11.1	‘Duurzaamheid in kwaliteit van leven’: de aanpak van de <i>Duurzaamheidsverkenning</i>	101
11.2	De testcase van de sportschoen: internalisering van moraal.....	102
11.3	Nogmaals de testcase: de invloed van moraal op gevoel en gedrag	104
12	De rol van pluralisme	109
12.1	Verschil in waarden en zijnsoordelen	109
12.2	Hoe kan men pluralisme over duurzame kwaliteit van leven onderzoeken?	112
13	Suggesties	115
	Literatuur	117

Appendix A: Een index van individuele en collectieve hulpbronnen.....	123
A.1 Motivering van het voorstel	123
A.2 Individuele hulpbronnen: inkomen, vrije tijd en vermogen.....	124
A.3 Collectieve hulpbronnen: de publieke sector	125
A.4 Collectieve hulpbronnen: de <i>civil society</i>	127
A.5 Opmerkingen over het indexprobleem.....	128
A.6 Conclusie.....	130
Appendix B: De SCP-leefsituatie-index en de capability-benadering.....	131
B.1 Wat is de leefsituatie-index?	131
B.2 Is de leefsituatie-index geschikt als index voor de kwaliteit van leven?	134
B.3 Hoe zou de leefsituatie-index aangepast kunnen worden?	137
B.3.a.Theoretische onderbouwing	137
B.3.b. Selectie van domeinen en indicatoren	138
B.4 Conclusie.....	139
Appendix C: Reactie Jan Boersema, ‘Om de kwaliteit van het geluk’	141
C.1 Algemeen	141
C.1.a Het rapport in het kort	141
C.1.b Algemeen commentaar	141
C.2 De happiness-benadering	142
C.2.a Bezwaren tegen de happiness-benadering.....	142
C.2.b Snijden de bezwaren hout?	143
C.3 Capability, beleid en duurzaamheid.....	144
Appendix D: Reactie Jeroen Boelhouwer, ‘Meten van kwaliteit van leven: als mogelijkheid een uitkomst’	145
D.1 Kwaliteit van leven: een combinatie van objectief en subjectief.....	145
D.2 Sen: capabilities en functionings.....	146
D.3 Kanttekeningen bij Sen	147
D.4 Capabilities en de SCP-leefsituatie-index.....	148
D.5 Verschil in redeneerschema	150
D.6 Wijze van samenvoegen van de indicatoren	151
D.7 Tot slot	152
Appendix E: Reactie Ruut Veenhoven.....	153
E.1 Ik zie dit rapport als een nuttige verkenning van een doodlopende weg	153
E.2 In het rapport mis ik het perspectief op Kwaliteit van Leven als psycho-biologische ‘goed gedijen’ (human flourishing)	153

E.3	De mogelijkheden van meting van kwaliteit van leven met subjectieve levensvoldoening (geluk) komen onvoldoende uit de verf in dit rapport	154
E.4	Kwaliteit van leven in een land kan het beste worden gemeten met het gemiddeld aantal gelukkige levensjaren	155
Appendix F: Reactie op de commentaren van Boelhouwer, Boersema en Veenhoven door Ingrid Robeyns en Robert van der Veen		157
F.1	Happiness versus capability: conceptuele en empirische vragen.....	158
F.1.a	Capabilities en resources	158
F.1.b	Happiness: een ‘omvattende’ indicator van levenskwaliteit?.....	159
F.1.c	Happiness van het individu en de bruikbaarheid voor overheidsbeleid op micro-niveau	161
F.1.d	Utilitaristische beleidsimplicaties: spijkers op laag water?.....	162
F.2	De problematische relatie tussen kwaliteit van leven en duurzaamheid.....	163
F.2.a	De Happy Planet Index: een charmante verbeelding van een lastig verdelingsprobleem.....	163
F.2.b	Pluraliteit in opvattingen over duurzaamheid: scenario’s in plaats van aanbevelingen	164
F.2.c	Boersema: toch maar ‘Duurzaamheid in kwaliteit van leven’?.....	165

Samenvatting

Hoe kan ‘duurzame kwaliteit van leven’ conceptueel en empirisch benaderd worden? Dat is de hoofdvraag van dit rapport. Van kwaliteit van leven is geen algemeen aanvaarde definitie. Nadat duidelijk is gemaakt wat het woord ‘duurzaam’ in ‘duurzame kwaliteit van leven’ precies betekent, komen drie theoretische stromingen aan de orde die elk hun eigen antwoord hebben gegeven op de vraag wat de kwaliteit van leven nu eigenlijk is. De eerste stroming stelt dat alle mensen *hulpbronnen* moeten hebben om zelf vorm te geven aan hun ideeën over het goede leven, door die hulpbronnen naar eigen inzicht aan te wenden. Hiertegenover staat het utilitarisme. Het utilitarisme identificeert kwaliteit van het leven met een maatstaf van *nut, geluk of tevredenheid*. De derde stroming vat de kwaliteit van het leven op als een samenstel van *capabilities*, dat wil zeggen van reële mogelijkheden voor mensen om op diverse terreinen te functioneren, en wel in overeenstemming met hun eigen wensen en zelfbeeld. Volgens de capability-benadering is het de taak van de overheid om hulpbronnen beschikbaar te maken die benodigd zijn voor de capabilities van individuen. Het gaat zowel om individuele hulpbronnen als collectieve hulpbronnen. De derde stroming wordt in dit rapport verder uitgewerkt.

In de Eerste Duurzaamheidsverkenning van het MNP (2004) zijn duurzaamheid en kwaliteit van leven onderling verweven in een zeer bijzondere operationalisering, met behulp van een survey-instrument dat bestaat uit vragen over het belang dat mensen hechten aan de oplossing van een groot aantal maatschappelijke vraagstukken op een groslijst. De antwoorden op deze vragen geven in feite een indruk van verschillen in opvattingen onder Nederlanders over ‘duurzaamheid *in* kwaliteit van leven’, waarbij ‘kwaliteit van leven’ impliciet wordt gedefinieerd als de mate waarin mensen vinden dat er voortgang is bij het aanpakken van de maatschappelijke vraagstukken die zij in het bijzonder van belang achten. In dit rapport wordt betoogd dat er alleen een goede reden is om morele eisen van duurzaamheid in het concept van levenskwaliteit op te nemen als die kwaliteit *in feite* omlaag gaat wanneer het individu deze eisen schendt. Het rapport toont dat empirisch onderzoek naar ‘*duurzame kwaliteit van leven*’ (waarbij het gaat om de duurzaamheid *van* kwaliteit van leven) ook kan passen binnen het raamwerk van de Duurzaamheidsverkenningen, vooral als het gaat om het in kaart brengen van pluralisme in opvattingen over duurzaamheid en levenskwaliteit.

Duurzame kwaliteit van leven is gedefinieerd als: *Duurzame kwaliteit van leven in een natiestaat is de kwaliteit van leven van de bevolking binnen de landsgrenzen, waarvan het niveau voor de huidige generatie (1) continueerbaar is gegeven de natuurlijke en sociale hulpbronnen waarover de natie beschikt en (2) die niet ten koste gaat van een aanvaardbare kwaliteit van leven voor (2a) de inwoners van andere naties in de huidige generatie alsmede (2b) de volgende generaties in de eigen natie en (2c) daarbuiten.* Deze definitie van duurzaamheid vraagt in drie opzichten om specificatie. Normatief, omdat de randvoorwaarden van duurzaamheid betrekking hebben op bepaalde noties van verdelende

rechtvaardigheid tussen het 'hier en nu' en het 'elders en later'. Conceptueel, omdat de concrete invulling van die randvoorwaarden mede afhangt van wat men precies verstaat onder 'kwaliteit van leven'. En ten slotte zowel bestuurlijk als empirisch, omdat randvoorwaarden voor aanvaardbare levenskwaliteit elders en later waarover men het in Nederland eens wordt vertaald moeten worden in beslag op hulpbronnen.

Het rapport stelt dat het mogelijk is om Nederlanders enerzijds te bevragen over het belang dat zij hechten aan verschillende domeinen van functioneringsmogelijkheden (pluralisme in opvattingen over kwaliteit van leven) en ze anderzijds te bevragen over zowel (a) hun normatieve opvattingen over wat de internationale en intergenerationele rechtvaardigheid vereist als (b) hun empirische opvattingen over de beperkingen die dergelijke vereisten aan de Nederlandse samenleving zouden opleggen (pluralisme over duurzaamheid). Vervolgens volgt een aanzet voor een capability-index voor de kwaliteit van leven. Deze index is samengesteld uit een aantal strategische domeinen van functioneringsmogelijkheden voor individuen of groepen. Voor elk domein geldt dat: (a) de betreffende functioneringsmogelijkheden empirisch meetbaar zijn met behulp van indicatoren; (b) het is in beginsel mogelijk om een schatting te maken van het beslag op hulpbronnen dat gemoeid is met verschillende niveaus van functioneringsmogelijkheden, zoals deze door de indicatoren gemeten zijn. De leefsituatie-index van het SCP biedt een pragmatisch voordelig uitgangspunt om een index van kwaliteit van leven uit te werken vanuit de capability-benadering. Op één uitzondering na bestaan de domeinen van de leefsituatie-index momenteel uit gerealiseerde 'functionings'.

1 Inleiding

Kwaliteit van leven is een begrip dat veelvuldig en in zeer verscheidene contexten wordt gebruikt. Maar vreemd genoeg is er geen algemeen aanvaarde definitie. Zowel in het maatschappelijke leven, de politiek, het beleid en de wetenschap, worden heel verschillende inhouden gegeven aan de kwaliteit van het leven. Voor vele gelijkaardige begrippen, zoals vrijheid, rechtvaardigheid, efficiëntie of gelijkheid, biedt de sociale en politieke filosofie uitkomst, aangezien die zich toelegt op het nauwkeurig omschrijven van dergelijke kernconcepten. Maar in tegenstelling tot wat men zou verwachten, wordt ‘kwaliteit van leven’ weinig gebruikt als een centraal analysebegrip in de sociale en politieke filosofie. Twee toonaangevende filosofische encyclopedieën – de ‘Routledge Encyclopedia of Philosophy’, en de ‘Stanford Encyclopedia of Philosophy’ – bevatten geen lemma’s over de kwaliteit van leven. Maar zoals Griffin (1998) correct opmerkt worden de concepten welzijn (*well-being*) en kwaliteit van leven *de facto* als synoniemen gebruikt in de filosofie. De vraag is daarom niet zozeer of deze twee termen verschillen, maar eerder hoe ze precies ingevuld worden, aangezien die invulling hun betekenis bepaalt.

Wat de kwaliteit van leven ‘is’, is geen louter filosofische vraag. Ten eerste leiden verschillende filosofische theorieën over de kwaliteit van leven tot zeer verschillende aanbevelingen en gevolgen over wat de overheid hoort en niet hoort te doen, en over hoe we onze sociale en economische instituties vorm willen geven. Hoe we kwaliteit van leven definiëren heeft dus concrete gevolgen voor het beleid. Ten tweede wordt het begrip kwaliteit van leven in diverse samenhangen gebruikt en hangt de definitie die het meest relevant is ten dele af van de context waarin we de vraag stellen wat kwaliteit van leven precies inhoudt.

In hoofdstuk 2 zetten we de context voor deze studie uiteen: we gaan op zoek naar een theoretische onderbouwing voor een index van de kwaliteit van het leven, die rekening houdt met duurzaamheid, operationaliseerbaar is voor empirisch onderzoek en relevant is voor het overheidsbeleid, in het bijzonder in Nederland, en liefst ook zodanig toegankelijk is dat ze een rol kan spelen in de publieke opinievorming. In hoofdstuk 3 bespreken we eerst het conceptuele verband tussen duurzaamheid en kwaliteit van leven, nadat in 2.2 het duurzaamheidsbegrip nader is omschreven voor een nationale samenleving zoals de Nederlandse. We verdedigen het standpunt dat normatieve eisen van duurzaamheid als zodanig geen deel uitmaken van het concept kwaliteit van leven. Het zijn veeleer de randvoorwaarden waaraan het streven om de levenskwaliteit van burgers in Nederland te bevorderen getoetst zou moeten worden, met het oog op de continueerbaarheid van de levenskwaliteit voor de huidige generatie Nederlanders en met het oog op algemeen aanvaarde principes van internationale en intergenerationale rechtvaardigheid. Hoewel het niet tot onze taak behoort om deze normatieve problematiek te analyseren zal hieraan in hoofdstukken 3 en 11 toch de nodige aandacht worden besteed, omwille van de conceptuele zuiverheid van de notie van een *duurzame kwaliteit van leven* die in deze studie centraal staat.

Wij menen dat het voor de bruikbaarheid van het MNP-onderzoek naar buiten toe essentieel is om helderheid te verschaffen over de inhoud en de relevantie van deze notie. Dit vereist om te beginnen dat duidelijk wordt gemaakt wat het woord ‘duurzaam’ hier dan precies betekent, nog ongeacht de invulling die men aan ‘de kwaliteit van het leven’ zelf geeft.

Om die invulling gaat het vervolgens in hoofdstukken 4 tot 6. In dit deel van de studie bespreken we achtereenvolgens drie theoretische stromingen die elk hun eigen antwoord hebben gegeven op de vraag wat de kwaliteit van leven nu eigenlijk is. De eerste stroming stelt dat alle mensen de *hulpbronnen* moeten hebben om zelf vorm te geven aan hun ideeën over het goede leven, door die hulpbronnen naar eigen inzicht aan te wenden. Volgens deze liberale benadering dient de overheid de voorwaarden te scheppen voor het beschikken over strategische hulpbronnen, zoals bijvoorbeeld inkomen, vrije tijd of onderwijs, die benodigd zijn voor het verwezenlijken van een diversiteit van opvattingen over het goede leven die mensen er op na kunnen houden – van hedonistisch gelukzoeken, ondernemerschap, opgaan in kunst en wetenschap, tot religieuze ascese. Over deze diversiteit van opvattingen stelt de hulpbronnenbenadering zich terughoudend op. Hier is het standpunt dat de overheid zich neutraal moet opstellen en zich daarom geheel dient te onthouden van algemene formuleringen over wat de kwaliteit van leven voor mensen concreet inhoudt.

Hiertegenover staat de stroming die teruggaat op het utilitarisme. Deze identificeert de kwaliteit van het leven met een maatstaf van *nut, geluk of tevredenheid* die op de subjectieve ervaring van individuen berust, maar die onderling vergelijkbaar is. Het utilitarisme stelt dat deze onderlinge vergelijkbaarheid van subjectief welbevinden een neutrale behandeling van gelijkwaardige mensen mogelijk maakt, waarbij het nut van de een nooit zwaarder mag wegen dan het nut van de ander. In de klassieke versie van het utilitarisme is het bevorderen van een zo hoog mogelijk gemiddeld niveau van nut voor de samenleving als geheel een belangrijke taak van de overheid, door een optimale inzet van hulpbronnen. In de laatste tien jaar is er een ware revival van de subjectieve benadering van levenskwaliteit waar te nemen onder economen en psychologen, en we moeten deze daarom uitvoerig bespreken.

De derde en laatste stroming die wij behandelen bevindt zich tussen de eerste twee in. Ze vat de kwaliteit van het leven op als een samenstel van *capabilities*, dat wil zeggen van reële mogelijkheden voor mensen om op diverse terreinen te functioneren, en wel in overeenstemming met hun eigen wensen en zelfbeeld. Volgens de capability-benadering is het de taak van de overheid om hulpbronnen beschikbaar te maken die benodigd zijn voor de capabilities van individuen. Het gaat wel om een brede invulling van het begrip hulpbronnen, die zowel individuele hulpbronnen (inkomen, vermogen, vrije tijd) als collectieve hulpbronnen (publieke goederen, sociale en politieke instituties, en sociaal kapitaal) omvat. Daarbij dient overeenstemming te worden gezocht in de samenleving over de vraag welke mogelijkheden tot functioneren onontbeerlijk zijn voor de kwaliteit van het leven, ongeacht hoe iemand daar zelf inhoud aan geeft. Deze benadering vult het idee van een zo neutraal mogelijke behandeling van gelijkwaardige mensen op een andere manier in, door de strategische domeinen te identificeren waarop mensen met uiteenlopende doelen en opvattingen goed kunnen functioneren gedurende hun leven – dat is dan hun levenskwaliteit.

In beginsel moet deze identificatie voldoen aan een democratisch proces en mag niet van bovenaf worden opgelegd.

Daarmee gaat de capability-benadering verder dan de hulpbronnenbenadering, die zich niet wil inlaten met een intersubjectieve invulling van de levenskwaliteit, hoe dan ook. De capability-benadering verschilt ook op een principiële punt van de utilitaristische stroming. Want hoewel het beschikken over capabilities meestal bijdraagt aan het subjectieve welbevinden van individuen - via het goede functioneren op strategische terreinen – wordt dit welbevinden opgevat als een (alleszins gewenst) bijproduct van de kwaliteit van het leven, maar niet als de maatstaf ervan. Een hoge kwaliteit van leven bestaat dus per definitie uit het ruim voorhanden zijn van opties om naar eigen inzicht te functioneren. Dat men zich meestal ook tevreden of gelukkig voelt wanneer men deze opties met overleg gebruikt, is dan een gevolg van een hoge levenskwaliteit. Het is niet het verschijnsel zelf.

Aan elk van deze drie benaderingen zitten haken en ogen. We behandelen ze daarom elk in een afzonderlijke hoofdstuk, voorzien van kritische kanttekeningen die afkomstig zijn uit de economie en de politieke filosofie. In hoofdstuk 7 volgt dan een samenvattende bespreking, waarin wij aangeven dat in de nadere uitwerking het zwaartepunt komt te liggen bij een capability-benadering die expliciet aansluit bij een aantal strategische hulpbronnen. Deze aanpak is gekozen in overleg met de begeleidingscommissie, na bespreking van de commentaren op de eerste versie van ons werk en na nadere reflectie van het MNP op de methodische lijn van de *Duurzaamheidsverkenning* (2004). Dit geeft ook van onze kant aanleiding tot verdere reflectie op het concept van de *duurzame kwaliteit van leven*, aan het einde van deze studie.

In de hoofdstukken 8 tot en met 10 hierna volgt een aanzet voor een capability-index voor de kwaliteit van leven. Deze index is samengesteld uit een aantal strategische domeinen van functioneringsmogelijkheden voor individuen of groepen. Voor elk domein geldt dat nauwelijks kan worden betwist dat het functioneren in zo'n domein essentieel is voor iemands kwaliteit van leven. Dit betekent echter niet dat die kwaliteit daarmee uitputtend is beschreven. Het betekent wel dat de aspecten van levenskwaliteit die in de index vertegenwoordigd zijn bij uitstek relevant kunnen zijn voor een beleid waarin expliciet met randvoorwaarden van duurzaamheid rekening wordt gehouden. Voor elk van de domeinen in ons voorstel moet dan het volgende gelden: (a) de betreffende functioneringsmogelijkheden zijn empirisch meetbaar met behulp van indicatoren; (b) het is in beginsel mogelijk om een schatting te maken van het beslag op hulpbronnen dat gemoeid is met verschillende niveaus van functioneringsmogelijkheden, zoals deze door de indicatoren gemeten zijn. Door de kwaliteit van het leven op deze wijze te operationaliseren kan men zich een indruk vormen van de – uiteindelijk normatieve – randvoorwaarden voor een duurzame kwaliteit van leven, mits deze randvoorwaarden eveneens worden geoperationaliseerd in termen van beslag op beschikbare hulpbronnen. Over hoe dit laatste zou kunnen worden gedaan hebben wij echter niet veel te melden, dit om redenen die in hoofdstukken 2 en 12 aan de orde komen.

Om een index van levenskwaliteit te construeren moet echter eerst nog een volgende stap worden gezet, die van de aggregatie over domeinen naar een index. Wij bespreken daarom

ook in algemene zin hoe men met wegingsprocedures een vector van functioneringsmogelijkheden kan omzetten in een indexgetal. Hierbij maken we onderscheid tussen wegingen uit twee gezichtspunten: enerzijds een democratische wegingsprocedure die recht doet aan het belang dat mensen hechten aan afzonderlijke terreinen waarop ze kunnen functioneren en anderzijds een op duurzaamheid gerichte wegingsprocedure. Om de verschillen tussen deze gezichtspunten beter in het oog te houden is het nodig om de beide wegingen te vergelijken met een neutrale of referentie-weging, waarin elk domein van capabilities simpelweg een gelijk gewicht krijgt.

De verkenning van deze drie hoofdstukken is bedoeld als een zo verantwoord mogelijke conceptuele aanzet tot een empirisch hanteerbare maatstaf voor de kwaliteit van het leven in Nederland, die voldoet aan de hierboven genoemde uitgangspunten. Het is echter niet meer dan een aanzet, en wel om de volgende redenen. Ten eerste vereist de operationalisering van domein-indicatoren – en daarnaast ook van wegingsprocedures – nog veel nader onderzoek dat buiten het bestek van deze opdracht valt. En ten tweede is het op dit ogenblik nog niet volledig duidelijk hoe de in overleg gekozen capability-aanpak van kwaliteit van leven zich verhoudt tot de hoofdlijn van het MNP-onderzoek in het kader van de *Duurzaamheidsverkenning*. Het laatste deel van onze studie is erop gericht om daarover meer helderheid te verschaffen.

In hoofdstuk 11 komen we eerst terug op de verhouding tussen kwaliteit van leven en randvoorwaarden van duurzaamheid. De bedoeling is om het algemene standpunt van hoofdstuk 3 nader toe te lichten en de consequenties ervan te schetsen voor een capability-concept van levenskwaliteit. In hoofdstuk 12 gaan we nader in op de problematiek van het pluralisme. Een algemeen uitgangspunt in de methodiek van de *Duurzaamheidsverkenning* is dat het niet zinvol is om de vraag naar hoe het in Nederland gesteld is met duurzaamheid te willen beantwoorden op basis van een uniform normenstelsel en een zuiver wetenschappelijke analyse van de restricties op middelen die aan een duurzame ontwikkeling worden gesteld. In het onderzoek wordt om deze reden veel aandacht besteed aan de wijze waarop het bestaande pluralisme van waarden en zijnsoordelen onder Nederlanders doorwerkt in hun opvattingen over duurzaamheid en in hun visie op de kwaliteit van het leven. Het pluralisme van waarden en zijnsoordelen wordt in kaart gebracht met een typologie van waardeoriëntaties en wereldbeelden, die door het MNP herhaaldelijk is getest. Het probleem is dat er bij het onderzoek naar de causale invloed van verschillen in waardeoriëntaties/wereldbeelden op opvattingen over ‘*duurzame kwaliteit van leven*’ geen principiële grens wordt getrokken tussen duurzaamheid en levenskwaliteit. Want in de *Duurzaamheidsverkenning* zijn deze beide begrippen onderling verweven in een zeer bijzondere operationalisering, met behulp van een survey-instrument dat bestaat uit vragen over het belang dat mensen hechten aan de oplossing van een groot aantal maatschappelijke vraagstukken op een groslijst. De antwoorden op deze vragen geven in feite een indruk van verschillen in opvattingen onder Nederlanders over ‘*duurzaamheid in kwaliteit van leven*’, waarbij ‘kwaliteit van leven’ impliciet wordt gedefinieerd als de mate waarin mensen vinden dat er voortgang is bij het aanpakken van de maatschappelijke vraagstukken die zij in het bijzonder van belang achten.

De vraag die wij tot slot stellen is of pluralisme in de opvattingen over duurzaamheid en levenskwaliteit kan worden onderzocht op een alternatieve wijze die recht doet aan het onderscheid tussen deze twee begrippen. Wij denken dat het mogelijk is om Nederlanders enerzijds te bevragen over het belang dat zij hechten aan verschillende domeinen van functioneringsmogelijkheden (pluralisme in opvattingen over kwaliteit van leven) en ze anderzijds te bevragen over zowel (a) hun normatieve opvattingen over wat de internationale en intergenerationele rechtvaardigheid vereist als (b) hun empirische opvattingen over de beperkingen die dergelijke vereisten aan de Nederlandse samenleving zouden opleggen (pluralisme over duurzaamheid). Met zo'n aanpak kan een verbinding worden gelegd met de typologie van wereldbeelden en waardeoriëntaties. Het aantrekkelijke van dit alternatief is dat men de empirische relevantie van die typologie kan onderzoeken zonder daarmee het conceptuele onderscheid tussen duurzaamheid en levenskwaliteit uit het oog te verliezen. Wij eindigen de studie in hoofdstuk 13 met een aantal suggesties voor discussie over hoe eventueel vervolgonderzoek in banen geleid kan worden.

2 De context van deze studie

2.1 De onderzoeksvragen

In het overleg over de voortgang van onze opdracht is besloten om de onderzoeksvragen uit de vorige versie van de studie zodanig aan te passen dat duurzaamheid en kwaliteit van leven nadrukkelijker op elkaar worden betrokken. In de Inleiding is geschetst hoe wij deze nieuwe oriëntatie van de opdracht vorm willen geven. De centrale onderzoeksvragen van dit rapport worden daarmee als volgt geformuleerd:

- 1) wat is de verhouding tussen duurzaamheid en kwaliteit van leven in het algemeen? (hoofdstukken 2.2 en 3)
- 2) welke theorieën kunnen we onderscheiden voor het conceptualiseren van de kwaliteit van leven? Wat zijn de sterke en zwakke punten van deze theorieën? (hoofdstukken 4 t/m 6)
- 3) gegeven het antwoord op vraag (2), welke van deze theorieën is het meest bruikbaar voor de uitwerking van een empirische maatstaf voor de kwaliteit van leven die tevens geschikt is voor het duurzaamheidsonderzoek van het MNP? (hoofdstuk 7)
- 4) gegeven het antwoord op vraag (3), hoe kan zo'n maatstaf worden uitgewerkt zodanig dat deze in een volgende ronde van onderzoek kan worden geoperationaliseerd in een meetinstrument? (hoofdstukken 8 t/m 10)
- 5) gegeven het antwoord op vragen (1) en (4), hoe kan de verhouding tussen duurzaamheid en kwaliteit van leven worden gepreciseerd? (hoofdstuk 11)
- 6) gegeven het antwoord op vraag (5), op welke wijze kan recht worden gedaan aan het gegeven dat pluralisme van waarden en zijnsoordelen onder de Nederlandse bevolking waarschijnlijk doorwerkt in hun opvattingen over duurzaamheid en over kwaliteit van leven? (hoofdstuk 12)

In het verloop van de studie zullen wij dit schema van vragen en antwoorden aanhouden. Bij vragen (2) en (3) moet nog worden vermeld dat wij in de vorige versie van de rapportage speciaal aandacht hebben besteed aan uitwerkingen van de liberale hulpbronnenbenadering en van de capability-benadering, die laatste op basis van de leefsituatie-index van het *Sociaal en Cultureel Planbureau*. Deze uitwerkingen zijn in dit rapport geïntegreerd als Appendices A en B, in een nieuwe redactie die verwijst naar de verschillende hoofdstukken uit de hoofdtekst.

Intussen maken we in dit hoofdstuk een begin met onderzoeksvraag (1), door het concept van duurzaamheid eerst onder de loep te nemen. Dit begrip heeft oorspronkelijk een mondiale connotatie, maar moet in de context van deze studie worden toegespitst op de Nederlandse samenleving en gericht zijn op het beleid van de Nederlandse overheid (2.2). Het hoofdstuk eindigt in 2.3 en 2.4 met enkele opmerkingen rond *beleidsrelevantie*, omdat er in de opdracht is gevraagd om hieraan aandacht te besteden.

2.2 Duurzaamheid: mondiaal en nationaal

Het is belangrijk voor ogen te houden dat kwaliteit van leven en duurzaamheid niet noodzakelijk samenvallen en ook niet positief hoeven samen te hangen. Een bevolking kan een hoge kwaliteit van leven bereiken ten koste van komende generaties, bijvoorbeeld door natuurlijke hulpbronnen uit te putten zonder dat er alternatieven worden gevonden die hun functies overnemen, of door ernstige schade toe te brengen aan het milieu. Ook een sterke toename (en mogelijk ook een sterke afname) van de bevolking kan de kwaliteit van leven van de komende generaties onder druk zetten. Dus: wat mensen in de huidige generatie van een goed leven verzekert kan op gespannen voet staan met het aspect van ‘duurzaamheid’ dat verwijst naar de voorwaarden voor het goede leven van volgende generaties. Bovendien moet men rekening houden met de internationale of mondiale context.

Een hoge kwaliteit van leven voor de Nederlandse bevolking kan mogelijk bereikt worden met behoud van eenzelfde niveau voor volgende generaties in Nederland, maar ten koste van de huidige en/of volgende generaties inwoners van andere landen. Als bijvoorbeeld de kwaliteit van leven in de Verenigde Staten bereikt wordt met een productiemethode die de aarde opwarmt waardoor de zeespiegel stijgt in andere delen van de wereld, dan is het waarschijnlijk dat de grootste kosten hiervoor niet gedragen worden door de inwoners van de VS, maar door inwoners van landen die net boven (of onder) de zeespiegel liggen en die niet de middelen hebben om zich tegen de stijgende zeespiegel te verdedigen (zoals bijvoorbeeld de eilanden in Polynesië, of Bangladesh). We zijn hier dus niet louter geïnteresseerd in het concept kwaliteit van leven, maar in *duurzame* kwaliteit van leven, waarbij duurzaamheid een intergenerationele en een internationale dimensie heeft. Voor we in hoofdstuk 3 nader ingaan op de algemene verhouding tussen duurzaamheid en kwaliteit van leven willen we hier eerst de notie van duurzaamheid in een nationale samenleving nader bespreken.

Wanneer duurzaamheid op wereldschaal wordt beschouwd, kan de welbekende definitie uit het rapport *Our common future* van de Brundlandt Commissie volstaan: ‘to ensure the needs of the present without compromising the needs of the future generations to meet their own needs.’ Robert Solow preciseerde dit door te stellen dat de volgende generatie moet beschikken over ‘whatever it takes to achieve a standard of living at least as good as our own and to look after their next generation similarly’ (geciteerd in Sen 2004: 2). In deze mondiaal gerichte formuleringen van duurzaamheid vallen twee dingen op. In de eerste plaats gaat het bij duurzaamheid over rekening houden met de behoeften van volgende generaties, of zoals

bij Solow, om hun levensstandaard. In deze studie wordt er echter van uitgegaan dat ‘duurzaamheid’ zorg uitdrukt over de kwaliteit van leven van (onder andere) volgende generaties. Wat het verschil tussen levensstandaard en levenskwaliteit is, zullen wij in hoofdstuk 4 nader bespreken, maar hier kan alvast worden gezegd dat het begrip levensstandaard traditioneel is verbonden met de beschikkingsmacht over economische hulpbronnen, terwijl het begrip kwaliteit van leven een bredere en niet zuiver economische betekenis heeft. Daarnaast wordt de levensstandaard vaak gemeten op het niveau van de hele economie, terwijl de kwaliteit van leven op individueel niveau is gedefinieerd.

In de tweede plaats dragen de mondiaal gerichte noties van duurzaamheid een *normatieve veronderstelling* met zich mee. Er wordt namelijk verondersteld dat de wereldgemeenschap als geheel de morele plicht heeft om ervoor te zorgen dat de levensstandaard van volgende generaties niet wordt aangetast (‘compromised’), of preciezer, dat zij ten minste gelijk kan zijn aan die van de huidige generatie. Maar hierbij worden twee belangrijke zaken in het midden gelaten. Er wordt niets gezegd over de aard van de verantwoordelijkheden van internationale actoren – vooral nationale staten – die voortkomt uit de zorgplicht van duurzaamheid van de ‘wereldgemeenschap’. Ook blijft in het midden waarom de levensstandaard van ‘de volgende generaties’ op deze planeet altijd ten minste gelijk zou moeten zijn aan die van ‘huidige generaties’, gegeven dat er tussen landen in de wereld zeer grote ongelijkheden in levensstandaard bestaan, ongelijkheden die veel groter zijn dan die tussen de inwoners van de meeste afzonderlijke landen (UNDP, 2005: 36).

In een mondiaal concept van duurzaamheid is het niet zo’n probleem dat deze vragen niet expliciet aan bod komen. Maar ze dringen zich op zodra we willen weten wat duurzaamheid voor één land of regio betekent, wat in dit rapport aan de orde is. We moeten dan toevoegen dat het handhaven van de kwaliteit van leven in ons eigen land niet ten koste gaat van de kwaliteit van leven voor de inwoners van andere landen. Daarmee krijgt duurzaamheid onvermijdelijk een internationale en zelfs mondiale dimensie van verdelende rechtvaardigheid. Vervangen we in Solows definitie ‘*standard of living*’ door ‘*quality of life*’, en vermelden we het internationale naast het intergenerationele aspect van duurzaamheid, dan komen we tot de volgende definitie van duurzame kwaliteit van leven die op een natiestaat is gericht:

Duurzame kwaliteit van leven in een natiestaat is de kwaliteit van leven van de bevolking binnen de landsgrenzen, waarvan het niveau voor de huidige generatie (1) continueerbaar is gegeven de natuurlijke en sociale hulpbronnen waarover de natie beschikt en (2) die niet ten koste gaat van een aanvaardbare kwaliteit van leven voor (2a) de inwoners van andere naties in de huidige generatie alsmede (2b) de volgende generaties in de eigen natie en (2c) daarbuiten.

Deze definitie wordt op drie punten nader verklaard. Ten eerste is duurzaamheid primair gericht op de kwaliteit van leven binnen de huidige generatie van de bevolking in een natiestaat. Natiestaten zijn (althans tot nu toe) de voornaamste politieke eenheden waar beleidsafwegingen gemaakt worden die direct slaan op de kwaliteit van leven ‘hier en nu’ en

die ook de kwaliteit van leven ‘elders en later’ beïnvloeden¹. In deze gerichtheid op het hier en nu is verondersteld dat nationale overheden onder randvoorwaarden willen bevorderen dat de kwaliteit van het leven van de eigen bevolking op een niveau wordt gebracht dat zowel aanvaardbaar als continueerbaar is (hoewel dit natuurlijk niet de enige overheidsdoelstelling is en deze zeker ook niet expliciet hoeft te zijn geformuleerd als overkoepelend beleidsdoel). Een *duurzame* kwaliteit van leven stelt dan voorop dat het bereikte niveau voor de bevolking van de natie zelf (dit is het ‘hier’) kan worden gehandhaafd over een periode van een generatie, zeg 25 jaar. Die periode is wat we bedoelen met het ‘nu’, dan wel ‘*the present*’ waar in Solows definitie van een duurzame levensstandaard op wordt gedoeld. Duurzaamheid in het ‘hier en nu’ houdt dus in dat er steeds sprake moet zijn van goed beheer ter bewaking van de continueerbaarheid van levenskwaliteit binnen de termijn waarop kinderen in Nederland tot volwassenen opgroeien en zelf kinderen gaan krijgen. Dit sluit uit dat de levenskwaliteit (hoe men die ook opvat) op een bepaald moment dermate hoog zou worden opgevoerd dat de natuurlijke en sociale hulpbronnen waarover het land kan beschikken ontoereikend zijn om het niveau ervan te waarborgen. Zoiets zou aan de orde komen wanneer aardgasvelden te snel worden leeggehaald, milieuschade wordt toegestaan die binnen korte tijd de gezondheid van de bevolking aantast, of wanneer publieke voorzieningen van zorg, scholing en infrastructuur worden verwaarloosd om de particuliere consumptie te maximaliseren.

Door de voorwaarde van continueerbaarheid voor de huidige generatie van de nationale bevolking in de definitie op te nemen wordt recht gedaan aan het feit dat overwegingen van ‘duurzaamheid’ in de nationale context evenzeer gaan over de belangen van de huidige generatie, als ook verder strekken in tijd en plaats. Dit is gedaan omdat burgers of politici die zich om duurzaamheid bekommeren zeker niet uitsluitend nadenken over de levenskwaliteit van de inwoners van andere naties, of over die van toekomstige generaties in het eigen land, laat staan daarbuiten. Ze denken ook na - en veel vaker zelfs - over de voorwaarden om het eigen huis duurzaam op orde te houden in het hier en nu. Dat doen ze niet alleen vanwege kortzichtigheid of groepsegoïsme, en ook niet alleen omdat de belangen van degenen die ver weg of in de toekomst leven niet goed zijn te overzien, maar vooral omdat andere naties en leden van de volgende generaties eigen plichten en verantwoordelijkheden hebben voor de continueerbaarheid van de kwaliteit van het eigen leven. In een ‘nationale’ definitie van duurzaamheid moet men hiermee rekening houden. Doet men dit niet, dan loopt ‘duurzaamheid’ het gevaar een moreel overspannen begrip te worden dat alleen over de belangen van anderen (elders en later) gaat en dat daarom averechtse reacties kan oproepen in de politiek. De continueerbaarheidseis (1) van onze definitie komt hieraan tegemoet.

In de tweede plaats is het zeker zo dat het duurzaamheidsbegrip, zoals het tegenwoordig wordt gebruikt in nationale beleidscontexten, voorwaarden wil stellen die over de begrenzingen van het hier en nu heengaan. De internationale en intergenerationele randvoorwaarden in onze definitie hebben dus logischerwijs betrekking op ‘elders’ – buiten

¹ De terminologie van ‘hier en nu’, ‘elders en later’ nemen we over uit het *Methoderapport Duurzaamheidsverkenning* (MNP, 2006)

de natie – en op ‘later’ – toekomstige generaties. Zo ontstaan drie categorieën van randvoorwaarden die respectievelijk slaan op de belangen van de huidige generatie buiten Nederland (2a) en op de volgende generaties in Nederland (2b) en daarbuiten (2c). Het is goed om deze onderscheidingen in het oog te houden. Want in werkelijkheid zullen internationale en intergenerationele overwegingen in verschillende mate zijn verweven in een nationaal beleid van duurzame ontwikkeling. Tabel 2.1 brengt de structuur van de definitie in beeld.

Tabel 2.1 Duurzame kwaliteit van leven in een nationale samenleving

	Hier	Elders
Nu	(1) Doelstelling: <i>Aanvaardbare en continueerbare kwaliteit van leven</i>	(2a) Randvoorwaarde: <i>Aanvaardbare kwaliteit van leven</i>
Later	(2b) Randvoorwaarde: <i>Aanvaardbare kwaliteit van leven</i>	(2c) Randvoorwaarde: <i>Aanvaardbare kwaliteit van leven</i>

In de derde plaats moeten we verduidelijken hoe eisen van duurzaamheid voor het hier en nu verschillen van die in het elders en later. In de eerste cel van Tabel 2.1 is sprake van een *doelstelling*, omdat de continueerbaarheid van een aanvaardbaar niveau van levenskwaliteit voor de huidige generatie in Nederland immers een doelstelling is van de Nederlandse overheid, zij het uiteraard met inachtneming van de belangen van mensen elders en later. Hoe er dan met die belangen rekening wordt gehouden moet worden gespecificeerd door de drie randvoorwaarden die in de overige cellen van Tabel 2.1 zijn aangeduid. Het gaat dan om randvoorwaarden die worden opgelegd aan het nastreven van het doel van continueerbaarheid. Natuurlijk kan de overheid elk van deze randvoorwaarden van duurzaamheid verschillend invullen, zoals we zo dadelijk zullen zien. Maar hoe dit ook gebeurt, men kan hieruit geen rechtstreekse plicht afleiden om een bepaald niveau van levenskwaliteit voor mensen elders en later te garanderen, laat staan dat niveau te continueren. Continueerbare kwaliteit van leven voor de huidige generatie in Nederland onder randvoorwaarden van een aanvaardbaar niveau elders en/of later betekent dat de actoren die in het elders en later verantwoordelijk zijn voor de duurzame levenskwaliteit van hun burgers niet door ‘ons’ – in het hier en nu – worden gehinderd in de uitoefening van die verantwoordelijkheden.

Voor de volgende generaties ligt dit duidelijk genoeg. Solows uitspraak dat de volgende generaties zouden moeten beschikken over ‘whatever it takes to achieve a standard of living at least as good as our own...’ zegt *niet* dat wij nu moeten zorgen dat de hele reeks van komende generaties een minstens zo hoge kwaliteit van leven daadwerkelijk zal bereiken. Want of ze dat doen hangt ook af van de individuele en collectieve beslissingen die toekomstige generaties zelf zullen nemen. Vereist is slechts dat ze dit niveau kunnen

bereiken, voor zover dat van onze beslissingen thans afhangt. Precies hetzelfde geldt ook voor internationale randvoorwaarden van duurzaamheid voor de komende 25 jaar (2a in Tabel 2.1). Ook daar is het niet vereist dat Nederland mensen elders een aanvaardbaar niveau van levenskwaliteit zal verzekeren, maar dat ons land andere landen niet belet om die doelstelling zelf te verwezenlijken. Bij randvoorwaarden voor duurzaamheid gaat het dus om het bewaken van een potentieel aan hulpbronnen voor een aanvaardbare kwaliteit van het leven elders en later.

Uit deze toelichting volgt dat sommige eisen van internationale of mondiale rechtvaardigheid buiten het bereik van duurzaamheid kunnen vallen. Sommige kosmopolitische denkers argumenteren bijvoorbeeld dat het rechtvaardig is dat mensen overal ter wereld gelijke kansen hebben om inkomen en vermogen te verwerven en bovendien dat mondiale ongelijkheden in inkomens en vermogens slechts rechtvaardig zijn wanneer deze ongelijkheden aantoonbaar ten goede komen aan de armste mensen in de wereld (Beitz, 1999, deel III). Deze visie valt moeilijk onder randvoorwaarde (2a) te brengen.

Samenvattend: de bovenstaande definitie van duurzaamheid vraagt in drie opzichten om specificatie. *Normatief*, omdat de randvoorwaarden van duurzaamheid betrekking hebben op bepaalde noties van verdelende rechtvaardigheid tussen het ‘hier en nu’ en het ‘elders en later’. *Conceptueel*, omdat de concrete invulling van die randvoorwaarden mede afhangt van wat men precies verstaat onder ‘kwaliteit van leven’. En ten slotte zowel *bestuurlijk* als *empirisch*, omdat randvoorwaarden voor aanvaardbare levenskwaliteit elders en later waarover men het in Nederland eens wordt, vertaald moeten worden in beslag op hulpbronnen. Vervolgens moet worden nagegaan welke restricties daaruit volgen voor de inzet van beschikbare hulpbronnen thans en hier ter plaatse, mede gezien de restricties die door andere naties in acht moeten worden genomen.

Uit dit alles komt wel naar voren dat het uitermate moeilijk is om een helder beeld te krijgen van beleid voor duurzame ontwikkeling op basis van deze zeer brede, maar tegelijk nationaal begrensde conceptie van duurzaamheid. Zelfs bij een wereldwijde consensus over de ‘gewenste verdeling van levenskwaliteit’ op de korte en langere termijn, en zelfs als er geen enkele twijfel zou bestaan over de verdeling van verantwoordelijkheden over naties en internationale samenwerkingsorganen die handen en voeten moet geven aan die consensus, dan nog is het heel onzeker wat ‘duurzaamheid’ nu precies van Nederland en andere landen eist. Dit hangt immers ook nog eens af van de technologische ontwikkeling, van projecties over toekomstige voorraden natuurlijke hulpbronnen en van de meest waarschijnlijke ontwikkeling van het milieu, het bestuur en de politieke stabiliteit (denk aan conflicten en burgeroorlogen) in de wereld. Het is bijna vanzelfsprekend dat de voor dit alles benodigde kennis tekortschiet en het lijkt ook onmogelijk om de controverses en verschillen in perceptie te elimineren die naar voren zullen treden in het zoekproces naar houvast voor een beleid van duurzame ontwikkeling. In hoofdstuk 12 gaan we verder in op de mogelijkheden om deze problemen van onzekerheid en betwiste beleidskennis in een pluralistische beleidstheorie het hoofd te bieden.

Intussen begint de invulling van een nationale conceptie van duurzaamheid met het lastige probleem van de normatieve specificatie. Hoe lastig dit probleem is, blijkt uit twee voor de hand liggende algemene vragen over de inhoud van intergenerationele en internationale rechtvaardigheid. In hoeverre legt het idee van duurzaamheid aan de huidige generatie gelijke verantwoordelijkheden op ten opzichte van *alle* komende generaties, dan wel een afnemende verantwoordelijkheid voor generaties die verderop in de toekomst zullen leven, omdat elke volgende generatie in de verantwoordelijkheid meedeelt? Men kan de definitie van Solow in deze laatste zin lezen, want daarin wordt gezegd dat de volgende generatie ‘similarly takes care of their next generation’. Maar dit neemt niet weg dat wij nu beslissingen kunnen nemen die het potentieel voor de levenskwaliteit van generaties verderop in de toekomst beslissend beïnvloeden, maar dat van de volgende generatie nog niet raken.

Wat betreft de internationale dimensie is er ook een lastige vraag. Als we moeten beoordelen of het bereiken van een zeker kwaliteitsniveau van leven in Nederland al dan niet ‘ten koste’ gaat van de potentiële levenskwaliteit in andere landen, welke vergelijkingsbasis hanteren we dan? Zeggen we dat ons eigen streven naar een continueerbare levenskwaliteit de hulpbronnen die andere landen voor dit zelfde doel ter beschikking staan niet mag aantasten onder de huidige internationale verdeling van hulpbronnen, of menen we dat duurzaamheid ons additionele beperkingen oplegt krachtens eisen van een rechtvaardige verdeling van hulpbronnen in de wereld? Die laatste opvatting is een stuk radicaler, omdat de bestaande mondiale verdeling van hulpbronnen volgens velen veel gelijkzamer zal behoren te zijn dan deze thans is. In de eerste interpretatie van wat de juiste vergelijkingsbasis is, wordt hetgeen duurzaamheid eist beoordeeld uit de verdeling in de *status quo*. Dan gaat het er alleen om dat wij de situatie van mensen elders niet negatief beïnvloeden door acties ten behoeve van onze eigen levenskwaliteit. In de tweede interpretatie eist duurzaamheid dat wij eerst actieve medewerking verlenen aan het helpen egaliseren van de mondiale verdeling van hulpbronnen alvorens de eis van het ‘niet hinderen van anderen’ in werking treedt.²

In hoofdstuk 3 zullen wij ons beperken tot de algemene omschrijving van (nationale) duurzaamheid. Ons is immers niet gevraagd om het MNP te adviseren over principes van internationale en intergenerationele rechtvaardigheid die het duurzaamheidsbegrip nader zouden kunnen specificeren. Bovendien hebben wij niet de expertise om te kunnen overzien welke beperkingen op het niveau van levenskwaliteit in Nederland voortvloeien uit randvoorwaarden van duurzaamheid. Wel zullen wij hieronder aandacht besteden aan gezichtspunten die de notie van ‘duurzaamheid van levenskwaliteit’ een vastere voet kunnen geven.

² Binnen deze tweede interpretatie wordt soms ook gesteld dat als staten niet meewerken aan het tot stand brengen van een rechtvaardige verdeling van hulpbronnen in de wereld, ook al leggen zij andere staten niets in de weg, zij daarmee in feite toch hindermacht uitoefenen over landen waarvan het potentieel van hulpbronnen onder verhoudingen van rechtvaardigheid groter zou zijn dan het thans is. Zie Pogge, 2002, hoofdstuk 4. Hier blijkt hoe gevarieerd het menu van mondiale rechtvaardigheidsopvattingen is dat men onder de noemer van duurzaamheid kan brengen.

2.3 Beleidsrelevantie

In de inleiding zeiden we dat onze studie zich concentreert op theoretische vragen, maar dat het doel is om beleidsrelevante inzichten te verwerven. Beleidsrelevantie kan op verschillende dingen slaan en voor elk daarvan verschillende implicaties hebben. We onderscheiden achtereenvolgens duurzaamheid en kwaliteit van leven. Wanneer het gaat om de relevantie van duurzaamheid voor het beleid, dan komt het er allereerst op aan om verschillende aspecten van dit begrip scherp te onderscheiden. De zojuist besproken definitie van duurzaamheid voor een nationale samenleving kan daarbij naar onze mening behulpzaam zijn. Voor het MNP kan dit betekenen dat men de normatieve duurzaamheidsvereisten op verschillende terreinen systematisch inventariseert, door steeds na te gaan aan welke principes of concrete afspraken de Nederlandse overheid zich in feite gebonden acht bij het vormgeven van de continueerbaarheidsdoelstelling (het gaat dan om de inhoud van voorwaarde (1) uit de definitie) en welke randvoorwaarden zij daarbij in acht wil nemen jegens mensen elders en later (de inhoud van de voorwaarden (2a) t/m (2c)). Zo'n inventarisering is voor zover ons bekend nog niet ondernomen, maar zou heel nuttig kunnen zijn als het analytische beginpunt voor het nadenken over de nadere bepaling van het beslag op hulpbronnen dat de realisering van een concreet programma van duurzame ontwikkeling met zich mee kan brengen. De relevantie van zo'n inventariserend onderzoek zal des te groter zijn voor zover van het MNP wordt verwacht dat zij de 'gevolgen van duurzaamheidseisen' die in de samenleving worden gesteld op een heldere manier begroot, analoog aan de wijze waarop het Centraal Planbureau de gevolgen van kabinetsmaatregelen of regeerakkoorden in indicatieve kerncijfers voor economische groei of arbeidsparticipatie tracht te vangen. Maar ook als dit te hoog gegrepen is vanwege onzekerheden in kennis, kan het nog heel nuttig zijn om duurzaamheid op deze manier te inventariseren. Wij zullen op dit aspect van beleidsrelevantie aan het einde van deze studie nog terugkomen, in hoofdstuk 12.

In dit rapport gaat het intussen vooral om een beleidsrelevante aanpak bij het concretiseren van de kwaliteit van leven. Hier spelen overwegingen van conceptuele transparantie, empirische specificiteerbaarheid en gevoeligheid voor beleidsinstrumenten en rol en in het verlengde van deze drie ook aspecten van politieke legitimiteit die in 2.4 apart worden besproken. Eerst is nodig dat de gekozen maat voor de kwaliteit van het leven een duidelijk beredeneerde theoretische fundering heeft. Hieraan besteden wij de nodige aandacht in hoofdstukken 4 tot en met 7. De verschillende theorieën die we zullen analyseren moeten daarbij steeds ook beoordeeld worden op hun relevantie voor beleidsmakers. Dit brengt met zich mee dat wij een aantal beschouwingen over de kwaliteit van leven, die weliswaar belangrijk en interessant zijn, niet in detail behandelen omdat ze in te sterke mate bestaan uit tegenfeitelijk denken of gedachte-experimenten. Veel van de *ideal theory* in de politieke filosofie levert weliswaar scherpe analytische inzichten, maar houdt onvoldoende rekening met de empirische beperkingen die de wereld waarin wij nu leven aan ons oplegt. We kunnen natuurlijk speculeren over situaties waarin mensen heel anders reageren dan ze nu doen, of over technologische en andersoortige veranderingen die in de toekomst mogelijk zullen zijn.

Maar het heeft uiteindelijk weinig zin om na te denken over duurzame kwaliteit van leven op basis van vooronderstellingen die tot het rijk der science fiction behoren.

Daarnaast moet het gekozen concept van de levenskwaliteit waar nodig worden geoperationaliseerd. Dit wil zeggen: hetgeen in theorie tot de kwaliteit van leven wordt gerekend moet in elk geval ten dele vertaald worden naar indicatoren op een geschikt meetniveau. Ten dele, want het is niet noodzakelijk dat alles wat aan de kwaliteit van leven bijdraagt wordt gemeten. Het gaat vooral om indicatoren die direct beïnvloedbaar zijn of indirect – via variabelen waarmee ze empirisch samenhangen – door de instrumenten van het overheidsbeleid. Natuurlijk zal dan vaak ook blijken dat diezelfde indicatoren direct en indirect worden beïnvloed door autonome ontwikkelingen in de nationale samenleving, of door transnationale processen waarop de overheid als zodanig weinig vat heeft. De relevantie van het gekozen concept bestaat er ook uit dat beleidsvoorstellen en tendensen die merkbaar zijn in het beleid kritisch geëvalueerd kunnen worden.

Een goed voorbeeld hiervan vindt men in de stelling van sommige voorstanders van levenskwaliteit als subjectieve voldoening met het leven (geluk, nut, tevredenheid) dat beleid dat gericht is op het opvoeren van de werktijd met als doel het veiligstellen van economische groei waarschijnlijk ten koste gaat van de kwaliteit van het leven, omdat deze meer is gebaat bij een toename van vrije tijd (Layard, 2005: hoofdstuk 4). Zoals we zullen zien is vrije tijd ook in andere benaderingen van de levenskwaliteit een belangrijke factor. Voor zover er dus een tendens bestaat om de werktijd te willen opvoeren in het economische beleid van EU-landen kan het zijn dat dit een prijs heeft in termen van levenskwaliteit. Dit betekent niet dat het streven naar langere werktijden daarmee bij voorbaat is gediskwalificeerd. Het betekent wel dat zulk beleid ook getoetst zal worden aan andere criteria dan de gebruikelijke, voor zover een bepaalde maatstaf van levenskwaliteit ingang vindt. Maar dat zo'n maatstaf meteen weerklank zal vinden in het beleid en in de politieke discussie is allerm minst vanzelfsprekend. Hierover maken we enkele opmerkingen in de volgende paragraaf.

2.4 Politieke legitimiteit en slagkracht

Omdat we een beleidsrelevante verkenning nastreven, maken we gebruik van politieke theorie en ten dele ook van de economische wetenschap. Maar er zijn verschillende redenen om daarin niet te ver te willen gaan, redenen die te maken hebben met de politieke legitimiteit en met de bruikbaarheid van het concept van levenskwaliteit voor de politieke discussie. De eerste reden is nogal principieel: dimensies van levenskwaliteit die buiten het legitieme domein van de overheid vallen kunnen beter buiten beschouwing worden gelaten in het uiteindelijke meetinstrument. Een paar voorbeelden ter verduidelijking. Sommige particuliere en intieme beslissingen van individuen en groepen, zoals een goede partnerkeuze, zullen de levenskwaliteit sterk beïnvloeden zonder dat dit in de gekozen maat tot uiting moet komen. En ook, als vaststaat dat het hebben van een goede seksuele relatie de levenskwaliteit van de betrokkenen bevordert en die van anderen niet aantast, kan worden besloten dat de

overheid zich onthoudt van maatregelen die het aangaan van de relatie hinderen of bestraffen (neem het verbod op criminalisering van homoseksuele handelingen). Zo'n onthoudingsvoorschrift valt onder het liberale '*harm principle*'. Een overheid die het voorschrift respecteert schept dan voorwaarden voor kwaliteit van het leven op dit specifieke terrein. Maar dit betekent nog niet dat de overheid een goede seksualiteit actief moet bevorderen, omdat ze daarmee wellicht te diep in de privé-sfeer van mensen moet doordringen. Wanneer men het hierover eenmaal eens is, dan ligt het niet voor de hand om seksualiteit op te nemen als relevante dimensie in een maat voor de kwaliteit van leven. De actieve bevordering van het seksuele leven van de bevolking wordt dan niet als een legitieme overheidstaak beschouwd, zelfs wanneer de overheid veel positiefs zou kunnen doen met behulp van een uitgekiend beleid. Om een ander voorbeeld van Richard Layard aan te halen (2005), er zijn aanwijzingen dat regelmatig mediteren tot een grotere tevredenheid met het leven leidt. Toch valt het mogelijk buiten de handelingsruimte van de overheid mensen over te halen om te gaan mediteren – voorlichten en aanmoedigen zou misschien nog net kunnen, maar dan nog is het zeer de vraag of dit als overheidstaak zal worden geaccepteerd.

Samenvattend: we beperken ons tot het conceptualiseren van de kwaliteit van leven voor zover dit aanknopingspunten biedt voor handelingen die binnen het legitieme domein van de overheid vallen en waarvoor dan ook beleidsinstrumenten beschikbaar zijn die een politiek draagvlak hebben. Wat het legitieme domein van het overheidshandelen precies is, blijft een inherent controversiële vraag, waarop wij natuurlijk geen sluitend antwoord kunnen geven. In ons overzicht van de verschillende benaderingen van levenskwaliteit zullen wij op de vraag nog wel enkele malen terugkomen. Wat we op dit moment willen zeggen is dat dimensies van de kwaliteit van het leven die niet duidelijk binnen dit domein vallen niet meegenomen moeten worden in een beleidsrelevante maatstaf.

Een heel andere reden om de kwaliteit van leven niet uitsluitend in filosofische en wetenschappelijke termen te behandelen is dat men rekening moet houden met randvoorwaarden en kennisbelangen waarvan wetenschappers of politieke filosofen zich strikt genomen niet veel hoeven aan te trekken. Zo is het belangrijk voor ogen te houden hoe een concept van levenskwaliteit zich verhoudt tot de dominantste index voor welvaart, het bruto nationaal product per hoofd van de bevolking (kortweg BNP per capita).³ Uit wetenschappelijk standpunt is BNP per capita niet erg geschikt als samenvattende indicator voor de kwaliteit van het leven in een land, en het concept is daarvoor ook niet ontworpen zoals in hoofdstuk 4 verder ter sprake komt. Toch zal duidelijk zijn dat beleidsmakers die zich met de kwaliteit van leven bezighouden het BNP niet zomaar terzijde kunnen schuiven. In Nederland, net als in alle andere OECD-landen, wordt het meeste beleid direct of indirect beoordeeld naar de invloed die het heeft op de economische groei (de toename van BNP per capita). Ook andere macro-economische indicatoren staan centraal in het overheidsbeleid,

³ Het BNP bestaat uit persoonlijke consumptie + publieke consumptie + investeringen + (export – import). Het verschil met het Bruto *Binnenlands* Product (BBP) is dat het BBP de productie van vreemdelingen in Nederland ook opneemt, maar de productie van Nederlanders in het buitenland aftrekt. In de praktijk is het verschil tussen BBP per capita en BNP per capita niet zo groot, en voor deze studie is het onderscheid tussen BNP en BBP niet relevant.

zoals arbeidsproductiviteit en arbeidsparticipatie, lage inflatie en werkloosheid, en beperkingen van het overheidstekort. Het primaat hiervan is nog versterkt door de oprichting van de Europese Muntunie, aangezien de Maastricht-criteria eisen stellen aan de nationale overheden voor sommige van deze indicatoren. Het is dus belangrijk om te analyseren hoe een maatstaf voor de kwaliteit van leven zich verhoudt tot economische indicatoren (vooral het BNP) die in de politieke discussie en in de beleidsvorming gebruikt worden om te beoordelen 'hoe goed het ons gaat' en om bij het opstellen van deze maatstaf rekening te houden met de vergelijkbaarheid. Doet men dit niet, dan bestaat het gevaar dat de slagkracht van een maatstaf voor kwaliteit van leven gering is: kabinetten, politieke partijen en het maatschappelijk middenveld zullen er dan geen belang in stellen. Buiten de sfeer van de planbureaus zal het concept dan geen rol van betekenis spelen in de politieke discussie. Dit zal ook tot gevolg hebben dat men zich er niet op legitieme wijze op kan beroepen in een verantwoording van beleid.

3 Duurzaamheid en kwaliteit van leven

Veel van de ‘quality of life’-literatuur rept met geen woord over duurzaamheid. Als men op die literatuur afgaat kan men zonder inconsistentie nadenken over wat kwaliteit van leven eigenlijk *is*, wat de voorwaarden zijn waaronder deze toe of afneemt en hoe zulke voorwaarden binnen de handelingsruimte van de overheid gemanipuleerd kunnen worden, zonder rekening te houden met duurzaamheid. Het onderwerp van dit hoofdstuk komt voort uit de in de Inleiding genoemde wens om de centrale notie van een ‘duurzame kwaliteit van leven’ te preciseren. We doen dat hier eerst in algemene zin, die nog niet afhankelijk is van de invulling van het begrip kwaliteit van leven, maar die wel gebaseerd is op het begrip duurzaamheid zoals in paragraaf 2.2 omschreven. Duurzaamheid is dan het streven naar continueerbaarheid van levenskwaliteit van mensen in het hier en nu (de huidige generatie in Nederland), onder randvoorwaarden voor bewaking van de potentiële levenskwaliteit van mensen elders (andere landen) en later (de volgende generaties in Nederland en daarbuiten).

3.1 Constitutief onafhankelijk of interdependent?

Op zichzelf lijkt dit duidelijk genoeg: een ‘duurzame kwaliteit van leven’ betekent continueerbare kwaliteit onder bepaalde randvoorwaarden. Dit is inderdaad de interpretatie die wij voorstaan. Maar die interpretatie moet wel worden verdedigd vanwege de volgende complicatie. Men zou kunnen beweren dat de kwaliteit van leven van Nederlanders op dit moment – anno 2006 – niet los kan worden gezien van de mate waarin wordt voldaan aan de eis van continueerbaarheid, en al evenmin losstaat van de mate waarin wordt voldaan aan eisen om de potentiële levenskwaliteit van mensen elders en later niet in gevaar te brengen. Men denkt dan dat in de samenleving interdependenties bestaan die gevolgen hebben voor het welbevinden van afzonderlijke individuen. Die gedachte vindt in dit geval toepassing door aan te nemen dat de kwaliteit van leven van Nederlanders in het hier en nu negatief zou worden beïnvloed indien het handhaven ervan inbreuk maakt op de levenskwaliteit van mensen elders en later.

Als dat idee juist is worden eisen van duurzaamheid constitutieve elementen van de kwaliteit van het leven. Dan moeten we echter toegeven dat onze definitie van duurzaamheid in paragraaf 2.2 op logische gronden niet voldoet. In die definitie is de kwaliteit van leven het onderwerp waarop de doelstelling van continueerbaarheid onder randvoorwaarden betrekking heeft. Dit vooronderstelt al dat duurzaamheid en levenskwaliteit constitutief onafhankelijke begrippen zijn. Als we de kwaliteit van het leven in Nederland daarentegen inhoud moeten geven door te kijken hoe het staat met de vervulling van normatieve randvoorwaarden, dan is er geen sprake meer van ‘*duurzame kwaliteit van leven*’, maar veeleer van ‘*duurzaamheid in*

kwaliteit van leven'.⁴ Elementen van duurzaamheid die dan in een maatstaf voor de kwaliteit van leven moeten worden opgenomen zijn bijvoorbeeld naar tijd en plaats gespecificeerde verdelingsindices van hulpbronnen en eventueel ook schattingen van de toekomstige stand van natuurlijke erfgoederen die voor de kwaliteit van leven later van belang zijn. In dat geval zal de definitie in paragraaf 2.2 echter vervangen moeten worden door een concept dat de onderlinge verwevenheid van duurzaamheid en levenskwaliteit definieert.

De vraag is of we die kant op moeten. Wij menen van niet en geven hiervoor zo dadelijk de argumenten. Maar voor een goed begrip eerst een voorbeeld van de interdependente aanpak uit de literatuur. Een aantal economen heeft een '*index of sustainable economic welfare*' (ISEW) ontwikkeld. Deze index kent een aantal varianten. In de constructie van een ISEW vertrekt men meestal van het totaal aan persoonlijke consumptie, voegt daaraan de waarde van huishoudelijke arbeid en 'niet-defensieve' publieke goederen toe (dus landsverdediging hoort er niet bij). Vervolgens wordt gecorrigeerd voor de welvaartseffecten van economische ongelijkheid, 'defensieve' private consumptie (anti-inbraakalarm op woningen), de kosten van milieuschade en de vernietiging van natuurlijk kapitaal (Jackson et al., 1997: 5). Andere ISEW-varianten nemen soms bijkomende dimensies op, zoals criminaliteit of vrije tijd. Een recent voorbeeld is de *Measure of Domestic Progress*, die gebaseerd is op 10 jaar onderzoek van Tim Jackson en zijn onderzoeksteam aan de universiteit van Surrey, deels in opdracht van de New Economics Foundation.⁵ Dit onderzoek toont aan dat de gecorrigeerde welvaartsgroei sterk verschilt van de groei van het BNP per capita. Zo berekenden Jackson et al. dat in het Verenigd Koninkrijk tussen 1950 en 1996 de gemiddelde groeivoet van het BNP 2,0% per jaar was, tegenover 0,5% voor deze ISEW. Tussen 1976 en 1996 nam het BNP per capita toe met 44%, maar de *Measure of Domestic Progress* daalde met 25% (Jackson et al., 1997: 28).

Volgens Neumayer (1999) zijn er de nodige problemen met ISEW's. Ten eerste ontbreekt het aan theoretische funderingen. Zo bestaat onduidelijkheid over wat kan worden beschouwd als een 'defensieve uitgave' (sommigen menen dat uitgaven voor de gezondheidszorg daar ook toe behoren). Neumayer (1999: 83) vraagt zich ook af waarom andere dimensies niet opgenomen zijn als indicator van duurzame kwaliteit, zoals bijvoorbeeld de mate van politieke vrijheid, of correcties voor ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Zo wordt het nogal arbitrair wat in de indexen wel en niet opgenomen wordt. Ten tweede toont Neumayer (1999: 84-89) aan dat de ISEW heel gevoelig is voor veranderingen in de monetaire waardering van de welvaartseffecten van inkomensongelijkheid en milieuschade. Aangezien deze waarderingen allerm minst eenduidig zijn – net als die van de vernietiging van 'natuurlijk kapitaal' – wordt de index controversieel en onbruikbaar voor het beleid. Neumayer's belangrijkste kritiek is echter dat welvaart en duurzaamheid twee verschillende concepten zijn, die men duidelijk moet onderscheiden, die elk hun eigen dimensies hebben en daarom hun eigen meetinstrument behoeven (Neumayer, 1999: 91-96). Zo draagt een correctie voor

⁴ Deze terminologie is overgenomen uit het *Method rapport* (MNP, 2006, paragraaf 6.4).

⁵ Zie www.neweconomics.org.

de inkomensongelijkheid in de huidige generatie wellicht niet bij aan duurzaamheid, voor zover de hogere inkomens meer sparen en er dus bij een grotere ongelijkheid meer vermogen naar de volgende generatie wordt overgedragen. Volgens Neumayer zou een indicator van welvaart juist weer wel de waarde van vrije tijd moeten opnemen, maar het opnemen van die post heeft dan weer geen direct verband met duurzaamheid. Daarnaast zijn er dimensies van de ISEW die belangrijk zijn voor duurzaamheid maar niet voor de huidige welvaart, zoals het uitputten van natuurlijke hulpbronnen of milieuschade die pas op lange termijn welvaartsgevolgen heeft. Neumayer besluit dan ook dat duurzaamheid en welvaart twee verschillende concepten zijn die uit elkaar gehouden moeten worden. Wij delen deze mening en menen bovendien, zoals boven al is gezegd, dat duurzaamheid en kwaliteit van leven constitutief onafhankelijke begrippen zijn. Levenskwaliteit is inherent wenselijk; duurzaamheid heeft betrekking op de billijke waarborg van die wenselijkheid over tijd en ruimte heen.

3.2 Waarom moeten we duurzaamheid en levenskwaliteit gescheiden houden?

Wij hebben drie argumenten waarom duurzaamheid en levenskwaliteit uit elkaar gehouden moeten worden die we hieronder in onderlinge samenhang bespreken: (1) het is raadzaam om aansluiting te zoeken bij het nog steeds maatgevende duurzaamheidsbegrip van Brundtland en Solow, (2) men kan recht doen aan maatschappelijke interdependenties in het individuele welbevinden, ook als duurzaamheid en levenskwaliteit constitutief onafhankelijk zijn. Ten slotte (3) er ontstaat onvermijdelijk willekeur wanneer men duurzaamheidseisen in een maatstaf voor de kwaliteit van het leven van individuen wil incorporeren, zeker wanneer die eisen ook op de mondiale verdeling van hulpbronnen betrekking hebben.

In de mondiaal gerichte formuleringen van de Brundtlandt-commissie en van Robert Solow wordt de behoeftebevrediging of levensstandaard van de huidige generatie aan beperkingen gebonden ten behoeve van de behoeftebevrediging of levensstandaard van (een keten van) volgende generaties. Dit zijn morele beperkingen. In een heel enge betekenis gaat het daarbij om de moraal van overleving, om te doen wat bijdraagt aan het voortbestaan van de menselijke soort. In een bredere betekenis komen daar vanzelfsprekend ook overwegingen van intergenerationele rechtvaardigheid bij – dan gaat het om een afweging van billijkheid (*fairness*) van het huidige niveau van behoeftebevrediging tegen het niveau dat later waarschijnlijk bereikbaar zal zijn, voor zover dit van onze generatie afhangt en gegeven wat er redelijkerwijs valt te voorzien. Nu zal niemand die deze begrippen gebruikt willen beweren dat het mensen onverschillig laat of hun kinderen, kleinkinderen en zo verder de toekomst in, zullen kunnen beschikken over voldoende schoon water, een menu van hoogwaardige consumptiegoederen en de tijd om daarvan te profiteren, een vreedzame en aangename leefomgeving, cultureel erfgoed en stukken ongerepte natuur. Integendeel, juist omdat dit alles mensen raakt (al is dat ongetwijfeld in zeer verschillende mate), is er reden om waarden

van duurzaamheid onder de aandacht te brengen en deze beleidsmatig te preciseren in doelstellingen en programma's.

Maar daarvoor is het niet nodig om ervan uit te gaan dat de levensstandaard die wij op dit moment aan de bovengenoemde dingen ontleen afhankelijk is van de mate waarin toekomstige soortgenoten toegang tot die dingen hebben. Het is ook onjuist. Onze redenen om de behoeftebevrediging van mensen later veilig te stellen zijn niet gelegen in de eventuele vermindering van ons vermogen om bevrediging te ontleen aan de middelen waar we nu over beschikken, als en zodra we beseffen dat dit ten koste van mensen later gaat. Het is eerder omgekeerd: voor zover we dat laatste beseffen – en het ook nog betreuren – kan dat vermogen achteruitgaan. Dit betekent niet dat onze levensstandaard door deze interdependentie is gedaald, het betekent dat ons het plezier van een niet-duurzaam niveau van levensstandaard enigszins wordt ontnomen als we nadenken over wat er 'na de zondvloed' met de anderen aan de hand zal zijn en we ons in hun situatie inleven.

Kortom, in de standaardopvatting over wat duurzaamheid betekent – intergenerationele waarborg van levensstandaard – zijn duurzaamheid en levensstandaard constitutief onafhankelijk. De standaardopvatting doet bovendien een beroep op een morele interdependentie tussen mensen in deze en de volgende generaties, een interdependentie die uiteraard alleen door de mensen van de huidige generatie kan worden ervaren. Als we met de standaardopvatting aansluiting willen houden – en dit lijkt ons raadzaam –, dan zouden we ervoor moeten waken om duurzaamheid en kwaliteit van leven begripmatig in elkaar te schuiven. Hiermee hebben we argumenten (1) en (2) in eerste aanleg behandeld.

Het is misschien nog belangrijker om duurzaamheid en het onderwerp van duurzaamheid conceptueel gescheiden te houden in deze studie, waarin we te maken hebben met een nationaal gericht concept van duurzaamheid. Dit brengt ons op argument (3). In de eerste plaats moeten we nu rekening houden met internationale randvoorwaarden – de 'mensen elders' doen hun intrede. In de tweede plaats is het onderwerp van duurzaamheid niet de levensstandaard, maar de 'kwaliteit van leven', een open begrip dat op vele manieren kan worden ingevuld zoals we in hoofdstukken 4 tot en met 6 zullen tonen. Het is wel een begrip dat op het niveau van het individu gedefinieerd moet kunnen worden, niet louter op dat van de groep of de gehele samenleving, zoals bij de levensstandaard soms wel het geval is, en zoals ook het geval is voor de *Index of Sustainable Economic Welfare*. Door de toevoeging van internationale aan intergenerationele principes van een billijke of rechtvaardige verdeling ontstaat een grote diversiteit van mogelijke normatieve restricties waaraan mensen in de Nederlandse samenleving gehouden zouden kunnen worden in het kader van duurzaamheid. Over die restricties bestaan de nodige politieke en levensbeschouwelijke meningsverschillen waar men niet zomaar overheen kan stappen. Dit betekent dat onduidelijk is welke set van intergenerationele en internationale randvoorwaarden men zou moeten opnemen in een concept van 'duurzaamheid in de levenskwaliteit', afgezien van de vraag in hoeverre individuele Nederlanders zich persoonlijk aangesproken voelen door de normatieve strekking van bepaalde randvoorwaarden, en nog daargelaten welke feitelijke consequenties ze eraan

zouden willen verbinden. Wil men willekeur vermijden, dan is het daarom alleen al beter om eisen van duurzaamheid niet in een concept van levenskwaliteit te verweven.

Nogmaals stellen we dat dit ook niet nodig is wanneer men rekening wil houden met de lotsverbondenheid of aandacht wil vragen voor een morele kijk op verdelingsvraagstukken. De internationale beginselen van duurzaamheid die we in paragraaf 2.2 hebben aangestipt, houden in dat Nederlanders goede morele redenen kunnen zien om zo nodig genoeg te nemen met een lager niveau van hun levenskwaliteit. Neem het beginsel dat extreme armoede in de wereld moet worden bestreden omdat dit onverenigbaar is met een goed leven voor de armen, hoe men het goede leven ook opvat. Wanneer men de toestand van extreme armoede elders verdisconteert in de levenskwaliteit van Nederlanders, dan is het net alsof iemand die het beginsel van armoedebestrijding onderschrijft dit eigenlijk doet om de eigen kwaliteit van leven in stand te houden. Zoals we hierboven opmerkten is dat een miskening van het motief, want het gaat die persoon er juist om mee te werken aan een moreel verdedigbare verdeling van levenskwaliteit in een ruimere kring van mensen. Natuurlijk, het kan ook heel goed zijn dat men in Nederland extreme armoede in de wereld wil bestrijden om redenen van verlicht eigenbelang, bijvoorbeeld omdat er wordt gevreesd voor politieke instabiliteit en terrorisme wanneer de armoede niet wordt teruggedrongen, met economische terugslagen en vermindering van levenskwaliteit in eigen land als mogelijk gevolg. Maar ook dan is er geen reden om indicatoren van extreme armoede in de wereld op nemen in een maatstaf van de levenskwaliteit in Nederland. Er is daarentegen wel een reden om internationale armoedebestrijding deel uit te laten maken van duurzaamheidseisen die onder de doelstelling van continueerbaarheid in het hier en nu vallen, in plaats van (uitsluitend) onder randvoorwaarden van mondiale rechtvaardigheid.

Onafhankelijk van hoe men de kwaliteit van leven conceptueel invult, zijn er dus tal van restricties denkbaar op de productie, consumptie en de sociale instituties die nodig zijn om een gewenst niveau van kwaliteit van leven in het eigen land te bereiken. Over zulke restricties moet men serieus kunnen spreken zonder net te doen alsof ze ingegeven zijn door een zorg om de eigen kwaliteit van leven. Een concept van 'duurzaamheid in kwaliteit van leven' nodigt uit tot deze misvatting.

Dit geldt overigens ook voor eisen van duurzaamheid waarin het niet zozeer gaat om de internationale verdeling, maar om behoud van collectieve hulpbronnen, zoals de ecologische waarde van biodiversiteit. Zoals Neumayer stelt ten aanzien van natuurlijke hulpbronnen in het algemeen, valt te verdedigen dat men in metingen van levenskwaliteit alleen rekening houdt met ecologische dimensies die aanwijsbaar van belang zijn voor de huidige generatie, zoals schone lucht, onvervuilde bodem en zwemwater, en vrijwaring tegen geluidsoverlast van luchthavens of snelwegen. Men kan zich dan afvragen of indicatoren van biodiversiteit in de kwaliteit van leven moeten worden meegenomen, of dat ze beter kunnen worden gebruikt om te meten in hoeverre er voldaan is aan ecologische randvoorwaarden van duurzaamheid. Biodiversiteit kan worden beschouwd als een niet regeneerbaar deel van het natuurlijke erfgoed en mogelijk ook in sommige gevallen als een ecologische stabiliteitsconditie. Maar het kan toch best zijn dat de kwaliteit van leven van de huidige generatie niet wezenlijk

afneemt wanneer de biodiversiteit in de komende 25 jaar achteruitgaat. De internationale afspraken tot bescherming van biodiversiteit waaraan Nederland is gebonden, zijn, als wij ons niet vergissen, dan ook niet zozeer gemotiveerd door de zorg voor het welzijn of de levenskwaliteit van de huidige generatie in de wereld, maar op het bereikbare welzijn of de potentiële levenskwaliteit verderop in de toekomst.

Bij een beleid van duurzaamheid gaat het er dus om de restricties te formuleren waarvoor een maatschappelijk draagvlak in stand kan worden gehouden op basis van een heldere discussie. In een democratisch bestel is het uiteindelijk aan de overheid om de randvoorwaarden ten behoeve van mensen elders en later te formuleren zodat de kiezers zich er over kunnen uitspreken in het licht van een wetenschappelijke analyse en een politiek debat over de eventuele gedragsaanpassingen die deze randvoorwaarden vergen. Zoals in paragraaf 2.3 betoogd kan daar voor het MNP een taak liggen. Die taak zal er niet gemakkelijker op worden als men duurzaamheid en kwaliteit van leven in een enkel concept vermengt. Met dit standpunt sluiten we de onderzoeksvraag van dit hoofdstuk af en gaan we over naar het centrale probleem van deze studie. We beginnen met een overzicht van de verschillende benaderingen van kwaliteit van leven die men in de literatuur tegenkomt en zullen voornamelijk één daarvan, de capability-benadering, verder uitwerken. Nadat dit is gedaan (in de hoofdstukken 8 tot en met 10), kunnen we de verhouding tussen duurzaamheid en kwaliteit van leven nog iets specifiek analyseren (in hoofdstuk 11).

4 De hulpbronnenbenadering

In dit hoofdstuk bespreken we de eerste van drie theoretische benaderingen om de kwaliteit van leven te conceptualiseren en meten: de hulpbronnenbenadering. Dit is een liberale benadering (paragraaf 4.1) die zowel ruime als enge opvattingen vertegenwoordigt over de hulpbronnen die voor kwaliteit van leven nodig zijn (paragrafen 4.2 en 4.3). Wij behandelen deze benadering nogal uitvoerig om twee redenen. Ten eerste omdat we menen dat ze op eigen merites bruikbaar is voor nadere uitwerking in het kader van deze opdracht. Daarom nemen we in Appendix A een versie op van het voorstel over een hulpbronnenindex dat in een tussenstadium in de productie van dit rapport werd voorgelegd aan het MNP. Ten tweede zijn elementen van de hulpbronnenbenadering, zoals nog zal blijken in hoofdstuk 9, bruikbaar voor de nadere uitwerking van een index voor kwaliteit van leven op basis van capabilities.

4.1 Liberale terughoudendheid over levenskwaliteit

Theorieën die hulpbronnen centraal stellen gaan uit van het klassiek liberale idee dat elke volwassen en handelingsbekwame persoon zelf moet uitmaken wat voor hem of voor haar het goede leven inhoudt, daartoe ook in staat is en daarom zelf verantwoordelijk is voor de mate waarin het streven naar een goed leven slaagt of faalt. Het enige wat hiervoor nodig is, is dat de hulpbronnen die eenieder nodig heeft op faire wijze zijn verdeeld.⁶ De hulpbronnentheorie doet algemene uitspraken over het goede leven met inachtneming van dit standpunt. Het standpunt houdt in dat ieder de vrijheid moet krijgen om te kiezen hoe hij of zij wil leven, zolang dit geen schade berokkent aan anderen. Deze theorie is sterk antipaternalistisch, want met enkele uitzonderingen (vb. veiligheidsgordels) wordt gesteld dat de overheid geen belang stelt in wat de beste manier van leven is. Volgens een strenge interpretatie van de theorie behoort de overheid zich zelfs niet in te laten met de vraag naar een meetbare kwaliteit van leven die tussen personen vergelijkbaar is en waarvan gemiddelde niveaus kunnen worden bepaald voor groepen of voor de samenleving als geheel. De overheid moet zich dus eigenlijk niet eens af willen vragen wat de kwaliteit van leven *is*, omdat dit niet tot haar legitieme domein behoort. Wat de overheid moet doen is de maatschappij zodanig organiseren dat men in staat gesteld wordt om zelf de middelen te genereren om naar eigen inzicht een goed leven te leiden, of die middelen ter beschikking te stellen aan degenen die ze zelf niet kunnen verwerven.

⁶ In de politieke filosofie zijn de belangrijkste auteurs die hulpbronnen centraal stellen John Rawls (1999a) en Ronald Dworkin (2000).

Deze middelen worden in de politieke filosofie hulpbronnen (*resources*) genoemd. In een enge opvatting van hulpbronnen gaat het enkel over financiële middelen, maar er zijn ook ruimere definities. Men vindt deze vooral buiten de economische wetenschap. Vooral in de politieke filosofie is nagedacht over het brede scala aan hulpbronnen dat benodigd is voor de kwaliteit van leven, ongeacht de verschillende opvattingen die we persoonlijk hebben over de invulling daarvan. Een brede definitie is die van John Rawls, die in *A Theory of Justice* (1999a) hulpbronnen ‘*all-purpose means*’ of ‘*social primary goods*’ noemt. Het gaat dan om vrijheden, verwervingskansen (zoals een open en eerlijke toegang tot alle beroepen), inkomen, vermogen en zelfs ook om de institutionele voorwaarden waaronder mensen verzekerd zijn van zelfrespect (*the social bases of self-respect*). Het basisidee van de brede definitie is dus dat de kwaliteit van leven voor mensen verzekerd is als de samenleving deze hulpbronnen reproduceert in een billijke verdeling. De theorie over het menselijk welzijn laat zich dan niet meer uit over wat individuen en groepen met die hulpbronnen doen en beschouwt dat ook als onwenselijk.

In een tussenstadium van de productie van dit rapport heeft het MNP ons gevraagd om nader te verduidelijken hoe men op basis van de hulpbronnenbenadering tot een bruikbare index van levenskwaliteit zou kunnen komen. In Appendix A vindt men het resultaat van onze poging tot verduidelijking, waarbij we ons onder meer op Rawls hebben gebaseerd, maar ook op andere inspiratiebronnen uit de politieke wetenschap, onder andere Robert Putnams theorie over sociaal kapitaal als collectieve hulpbron voor de kwaliteit van leven in een democratische samenleving. Naast Rawls zijn er andere liberale rechtvaardigheidsconcepties waarin hulpbronnen de centrale maat zijn voor kwaliteit van leven. We noemen vooral Dworkins conceptie van *equality of resources* (2000), omdat deze invloedrijke auteur behalve *externe* hulpbronnen zoals inkomen of vermogen ook *interne* hulpbronnen zoals aangeboren talent opneemt in de lijst van voorwaarden die aan de levenskwaliteit ten grondslag liggen.

Omdat het streven naar een meetbare levenskwaliteit strikt genomen in strijd is met de liberale gedachte achter de hulpbronnentheorie kan men zich afvragen of deze theorie wel thuishoort in het rijtje van drie dat we hier bespreken als we nadenken over een index voor kwaliteit van leven. Maakt deze aanpak zich niet af van de vraag naar de inhoud van een kwantificeerbaar begrip van levenskwaliteit? Die vraag naar de inhoud wordt inderdaad niet beantwoord, maar niettemin is het terecht om de hulpbronnenbenadering als conceptuele basis voor de kwaliteit van leven in ons rijtje mee te nemen, juist omdat die benadering stelling neemt tegen het streven naar een onderling vergelijkbare maatstaf voor kwaliteit van leven. Wanneer men zich concentreert op een brede opvatting van hulpbronnen in de betekenis van ‘*all-purpose means*’, dan is goed te verdedigen dat de kwaliteit van leven van personen, voor zover die ertoe doet buiten de sfeer van hun persoonlijke domein, kan worden afgelezen aan de hulpbronnen die hen ter beschikking staan. Bij de vergelijking van individuele beschikking over hulpbronnen gaat het dan zowel om individueel beschikbare goederen als om toegang tot collectieve voorzieningen in ruime zin, dus met inbegrip van wettelijk gewaarborgde rechten en kansen. De conceptualisering van levenskwaliteit uit het liberale gezichtspunt van de hulpbronnentheorie wil dus een verantwoord en publiek verdedigbaar beeld schetsen van de strategisch belangrijke ondersteunende voorwaarden voor

een grote diversiteit van opvattingen over het nastrevenswaardige leven. Op basis daarvan wil men dan wel een hulpbronnenindex construeren. Het probleem hiermee is dat liberale politieke filosofen zoals Rawls en Dworkin de hulpbronnentheorie niet heel expliciet voor dit doel gebruiken (wellicht omdat ze de strikte interpretatie aanhangen, volgens welke de inhoud van kwaliteit van leven geen *issue* is). Daardoor kan het lijken alsof deze filosofen zich eigenlijk niet bezighouden met kwaliteit van leven, maar alleen met de vraag naar de rechtvaardige verdeling van hulpbronnen. Hierdoor ligt het veld open voor simpele opvattingen over de kwaliteit van leven waarin slechts gewerkt wordt met één enkele hulpbron, het inkomen.

4.2 Nationaal inkomen en koopkracht: een enge opvatting over hulpbronnen

Daarmee komen we als vanzelf terecht bij economische theorieën over de kwaliteit van leven en hun toepassingen in het overheidsbeleid. Het kan daarbij verhelderend zijn onderscheid te maken tussen de nadruk op inkomen op macro- en micro-niveau. Op macro-niveau is de ‘dominante’ hulpbron het BNP per capita. Economen wijzen er weliswaar herhaaldelijk op dat BNP per capita geen indicator van welvaart is, en daarvoor ook niet gecreëerd is (Jackson *et al.*, 1997; Neumayer, 1999). BNP is een indicator van de totale economische productie, ontworpen als indicator ten behoeve van de macro-economische stabilisatiepolitiek na de Tweede Wereldoorlog (Neumayer, 1999: 90). Uit theoretisch oogpunt is dit correct. Maar de praktijk blijkt ook hier weerbarstiger dan de theorie, en dezelfde economen erkennen dan ook voluit dat BNP per capita in het beleid wel degelijk wordt opgevat als een *proxy* voor de kwaliteit van leven en daarmee een enorme politieke slagkracht heeft ontwikkeld als indicator over hoe het is gesteld met de ‘welvaart’ in een land. In de vorige eeuw is het BNP (of veranderingen daarin – economische groei) de centrale grootheid geworden voor het algehele overheidsbeleid op macro-niveau, net als netto koopkracht dit in sommige landen is op micro-niveau. Vele sociale wetenschappers (waaronder ook economen) stellen dus dat in het publieke discours en in het verantwoorden van het overheidsbeleid, de economische indicatoren absoluut dominant zijn in discussies over de kwaliteit van leven en hoe goed of slecht het land ervoor staat (bijvoorbeeld Diener en Seligman, 2004: 2; Cummins *et al.*, 2003: 160-161).

De praktijk om het BNP per capita te gebruiken als indicator voor de welvaart in een land stuit op bekende problemen. Ten eerste telt het BNP alle soorten goederen en diensten bij elkaar op, of het nu gaat om wapenproductie, kinderopvang, uitgaven in de gezondheidszorg en het onderwijs of de verkoop van luxeauto's. Er wordt dus niet gekeken naar de mate waarin een bepaalde productie bijdraagt aan het menselijke welzijn, maar naar de monetaire waarde die de productie genereert in de markt. Ten tweede registreert het BNP alleen wat er in de formele economie omgaat: als ik een werkster wit betaald is haar arbeid een bijdrage aan de economische groei; als ik een werkster zwart betaald, of zelf de grote schoonmaak doe, dan

levert dat geen bijdrage aan het nationale inkomen. Een derde probleem is dat BNP geen rekening houdt met positieve of negatieve externe effecten in de productie en consumptie. Een extern effect is een effect van de transacties van economische actoren (producenten of consumenten) op de welvaart van andere zonder dat daarvoor via het prijssysteem op de markt een verrekening plaatsvindt. Het is dus een vorm van marktfalen, waarbij het marktevenwicht niet tot een optimaal welvaartsniveau leidt. Voorbeelden van negatieve externe effecten zijn milieuvervuilende productie of geluidsoverlast van een luchthaven. Maar externaliteiten kunnen ook positief zijn, bijvoorbeeld indien omwonenden kunnen genieten van de bomen in de tuin van hun burens, of de positieve effecten die andere mensen ondervinden van goed opgevoede kinderen die zich altruïstisch en sociaal gedragen. Positieve noch negatieve externaliteiten worden opgenomen in de berekening van het BNP.

Op micro-niveau wordt de enge hulpbronnenbenadering, zoals toegepast door economen, gericht op de reëel besteedbare inkomens van huishoudens. Dit wordt zichtbaar wanneer het kabinet bij het invoeren van nieuw beleid aankondigt wat het effect van de maatregelen zal zijn op de netto koopkracht van verschillende typen huishoudens. De economische welvaartstheorie, die de eenvoud van theorieën hoog in het vaandel draagt, stelt dat onder bepaalde vooronderstellingen het reële netto-inkomen gebruikt kan worden als indicator van individuele welvaart. Deze vooronderstellingen zijn in de praktijk meestal niet vervuld. In theorie kunnen verfijnde empirische schattingen van individuele welvaart rekening houden met ontbrekende welvaartseffecten, zoals welvaartseffecten van externaliteiten en publieke goederen, van arbeid die buiten de markt plaats vindt en van verschillen in vrije tijd. Maar in praktijk zijn dergelijke empirische schattingen op individueel niveau zeer moeilijk om econometrische redenen en wegens het ontbreken van de relevante data (Kuklys en Robeyns, 2005).

Er is niets in het theoretische concept van hulpbronnen dat de invulling daarvan beperkt tot inkomen. Er zijn nog allerlei andere hulpbronnen die mensen kunnen gebruiken om hun eigen idee van het goede leven te realiseren. Bovendien kunnen die hulpbronnen zowel individueel als collectief zijn. Voorbeelden zijn natuurlijke talenten en gezondheid, de hoeveelheid vrije tijd die men ter beschikking heeft, publieke infrastructuur zoals wegen en openbaar vervoer, collectieve voorzieningen zoals scholen, omgevingsfactoren zoals het klimaat of de kwaliteit van het milieu en sociale instituties zoals een goed functionerende rechtsorde. We zullen nog vaker terugkomen op deze brede invulling van hulpbronnen, maar het is goed voor ogen te houden dat in de praktijk het overheidsbeleid toch vaak alleen getoetst wordt aan financiële hulpbronnen, eventueel aangevuld met een paar (op geld herleide) indicatoren van andere hulpbronnen.

4.3 Evaluatie van de hulpbronnenbenadering

De dominante positie die de financiële hulpbronnen (in de praktijk koopkracht en/of BNP) hebben verworven in het bepalen en evalueren van het overheidsbeleid hebben tot twee

verschillende punten van kritiek geleid. Het eerste punt richt zich op het simplistische maar toch zeer invloedrijke idee dat hoe meer geld we te besteden hebben, hoe beter het ons gaat. De eerste stroming stelt dat *subjectief welzijn* de kwaliteit van ons leven bepaalt: de tevredenheid met het eigen leven, of de mate waarin we gelukkig zijn. Deze benadering wordt in meer detail besproken in het volgende hoofdstuk. Hier vermelden we al één belangrijk onderzoeksresultaat uit de literatuur rond de geluksbenadering: het subjectieve welzijn van mensen, zoals hun tevredenheid met het leven of hun geluksbeleving, is op het niveau van nationale staten slechts zwak gecorreleerd met hun inkomen boven een bepaalde drempelwaarde. Uit internationale vergelijkingen blijkt dat het gemiddelde subjectieve welzijn van een bevolking positief gecorreleerd is met het BNP per capita tot op een niveau van ongeveer \$10.000; voor hogere inkomensniveaus verdwijnt de positieve samenhang tussen de hoogte van het BNP per capita en het gemiddelde subjectieve welzijn in landen vrijwel helemaal (Frey en Stutzer, 2002: 416). Zo is in de VS het BNP in de laatste 50 jaar verdrievoudigd, maar de algehele tevredenheid met het leven is nagenoeg constant gebleven, en gelijkaardige resultaten zijn gevonden voor andere westerse landen en Japan (Diener en Seligman, 2004: 3; Frey en Stutzer, 2002: 413).

De tweede stroming die de inkomensindicatoren bekritiseert is de capability-benadering. Deze wordt in hoofdstuk 6 verder besproken. De kritiek op hulpbrontheorieën bestaat hier uit twee delen. Het eerste punt kritiseert de enge benadering en baseert zich daarbij ten dele op een brede opvatting van hulpbronnen die verwant is aan de politiek-filosofische concepties die we in paragraaf 4.1 hebben besproken. Vanuit de brede opvatting wordt gepleit voor het erkennen van *menselijke diversiteit*: verschillende mensen hebben verschillende soorten en hoeveelheden hulpbronnen nodig, omdat ze andere behoeftes, noden en preferenties hebben. Zo heeft een zwangere vrouw meer en andere voeding nodig dan een vrouw die niet zwanger is. Een rolstoelgebruiker heeft misschien wel voldoende geld voor een rolstoel, maar als de bussen en de gebouwen niet aangepast zijn aan rolstoelgebruikers, beperkt dit sterk wat hij of zij kan doen. Ouders hebben kinderopvang of een inkomen vanuit een andere bron nodig, terwijl kinderloze volwassenen geen kinderopvang nodig hebben en inkomen kunnen verwerven via de arbeidsmarkt of de werkloosheidsverzekering. Louter financiële maatstaven van rijkdom doen dus weinig recht aan menselijke diversiteit.

Het tweede punt van kritiek dat de capability-theorie naar voren brengt, treft ook brede opvattingen binnen de hulpbronnenbenadering. Die benadering, zo luidt de kritiek, verwacht *middelen en doelen*. We moeten eerst weten wat de uiteindelijke doelen van het goede leven zijn, want anders kunnen we niet beoordelen of inkomen, rechten, verwervingskansen, enzovoort, relevante en goede hulpbronnen zijn, dan wel of andere middelen effectiever zouden zijn. Middelen zijn per definitie instrumenteel belangrijk voor het bereiken van bepaalde doelen of uitkomsten. Het zijn de doelen zelf die intrinsieke waarde hebben. Volgens de capability-benadering moeten we steeds beginnen met nadenken over de doelen van het goede leven voor we naar middelen gaan kijken in onze pogingen om kwaliteit van leven te operationaliseren.

Samenvattend: onder deze punten van kritiek blijven brede concepties van hulpbronnen goed verdedigbaar, maar in de beleidspraktijk tot nu toe vinden ze weinig weerklank in vergelijking met de enge concepties van met name het BNP (op macroniveau) en koopkracht of netto-inkomen (op microniveau). Die laatste zijn slechts zeer ruwe en imperfecte indicatoren van kwaliteit van leven, die volgens de economische theorie daar bovendien niet voor bedoeld zijn. Er zijn niet alleen sterke bezwaren vanuit empirische hoek, er is ook geen afdoende theorie voorhanden die duidelijk het verband tussen inkomen en kwaliteit van leven uiteenzet. Maar inkomensindicatoren bekritisieren is één ding: de vraag is of er een indicator voorhanden is die kwaliteit van leven beter kan weergeven zonder te hoeven inboeten op de publieke slagkracht van het BNP, en die tevens gebaseerd is op robuuste theoretische fundamenten. We gaan daarom nu bezien of alternatieve benaderingen hier uitkomst bieden.

5 De subjectieve benadering

5.1 Wat telt is geluk en tevredenheid

Het eerste alternatief is de subjectieve benadering. Deze berust op de stelling dat kwaliteit van leven samenvalt met de subjectieve beleving van een persoon, uitgedrukt als nut, welzijn of welbevinden (*utility*), geluk (*happiness*), tevredenheid of het synonieme woord levensvoldoening (*satisfaction*). We zullen deze termen afwisselend gebruiken zonder voortdurend aandacht aan de nuances te besteden, tenzij dit voor het betoog nodig is. Tevredenheid kan uitgedrukt worden als algehele tevredenheid met het leven in zijn geheel, of tevredenheid op specifieke deelgebieden, zoals inkomen, gezondheid, gezinsrelaties, arbeid, enzovoort.

In de laatste decennia is veel vooruitgang geboekt in het onderzoek naar subjectief welzijn door een internationaal netwerk van voornamelijk economen en psychologen, onder wie Clark en Oswald (1996), Diener en Seligman (2004), Frey en Stutzer (2002), Kahneman en Krueger (2006), Layard (2005), Van Praag en Ferrer-i-Carbonell (2004) en Veenhoven (2000, 2002a). Een aantal van deze onderzoekers, met name Layard, concludeert dat er voldoende wetenschappelijke vooruitgang is geboekt, zodat overheidsbeleid zich kan richten op subjectief welzijn. De metingen van subjectief welzijn zijn uitgebreid getest en verfijnd en er is heel wat bekend over de factoren die aan geluk bijdragen en waarop de overheid invloed kan uitoefenen. Niettemin is het onderzoeksgebied nog in volle ontwikkeling en is er geen consensus over enkele belangrijke vragen die we in paragraaf 5.4 verder zullen behandelen.

In Nederland zijn er twee toonaangevende wetenschappers op het gebied van subjectieve welvaartsmeting: de psycholoog Ruut Veenhoven en de econoom Bernard van Praag. Zij vertegenwoordigen ieder één hoofdstroming binnen de subjectieve welzijnsbenadering: de stroming die enkel de algehele levenstevredenheid beschouwt (Veenhoven) en de benadering die tevredenheid op deelgebieden relateert aan algehele tevredenheid (Van Praag).

5.2 Algehele levensvoldoening

Ruut Veenhoven stelt in zijn oratie voor om het ‘paraplubegrip’ geluk te definiëren als de algehele *levensvoldoening* die mensen rapporteren. Levensvoldoening wordt in navolging van het overzicht van Diener (1984) opgevat als een begrip dat twee componenten verenigt: hoe prettig we ons doorgaans voelen in het leven – de affectieve, of ‘hedonische’, component –

en hoe we oordelen over de mate waarin onze wensen en aspiraties in het leven vervuld zijn – de cognitieve component (Veenhoven, 2002a: 10). Daarbij is van belang dat deze twee componenten op het niveau van de algehele levensvoldoening een samenvattende uiting zijn van het welbevinden, waarin zowel het gevoelsleven als het verstandelijk vermogen een rol spelen, in een intuïtief evenwicht waarin vooral het gevoel overheerst. Als men voldoening op deelterreinen meet, gaat men er veelal van uit dat de cognitieve component voor respondenten een relatief grotere rol zal spelen. Volgens Veenhoven is het daarom beter om de blik vooral op algehele levensvoldoening te richten. Op dit punt komen we zo dadelijk terug.

Om te weten te komen hoe gelukkig een mens is, vraagt Veenhoven aan zijn respondenten bijvoorbeeld om op een schaal van 1 tot 10 aan te duiden hoe tevreden of ontevreden ze met hun leven als geheel zijn, alles bij elkaar genomen. Een andere methode vraagt de respondenten zich het slechtst mogelijke leven voor te stellen, dat een waarde 0 te geven, zich ook het best mogelijke leven voor te stellen, dat een waarde 10 te geven, en dan een punt tussen 0 en 10 aan hun eigen leven toe te kennen. Deze methoden om levensvoldoening te meten zijn overigens niet tot het onderzoek van Veenhoven beperkt. Ze zijn er in vele varianten, en Veenhoven heeft de zeer omvangrijke collectie van data over levensvoldoening in een groot aantal landen gedurende de afgelopen decennia op overzichtelijke wijze geordend in de ‘World Happiness Database’ (<http://www1.eur.nl/fsw/happiness>).

Om duidelijk te maken waarom dan toch het woord ‘geluk’ als het catchword van de subjectieve benadering wordt gehanteerd in de publieke discussie, volstaat het om te vermelden dat dit woord, nog afgezien van de historische verwijzing naar de slagzin van Jeremy Bentham over het ‘grootste geluk voor het grootste aantal’, ook een operationele betekenis heeft in de World Happiness Database. Naast vragen naar levensvoldoening worden namelijk ook soortgelijke vragen gesteld naar ‘happiness’, de mate waarin respondenten zich gelukkig voelen met het hele leven. De bedoeling van die vragen is om de affectieve component van het algehele subjectieve welzijn te meten. De affectieve variant van de subjectieve benadering heeft in de laatste paar jaar een extra impuls gekregen door het werk van Daniel Kahneman en collega’s (Kahneman et al., 2004; Kahneman en Krueger, 2006). Dezen hebben een geraffineerde methode ontwikkeld voor de meting van nare en prettige ervaringen in kortstondige episodes van de dagelijkse tijdpassering, waaruit verschillende maatstaven van de subjectieve geluksbeleving worden geconstrueerd. Volgens deze auteurs zijn dat soort maatstaven bruikbaar voor onderzoek naar de kwaliteit van leven dat zich richt op de allocatie van tijd in micro-situaties. Dit onderzoek verkeert echter nog in een beginstadium en wij zullen ons in het volgende richten op het onderzoek naar algehele levensvoldoening.

Veenhoven (2002a) stelt dat algehele levensvoldoening de beste maatstaf is voor het conceptualiseren en meten van de kwaliteit van leven. Net als Layard (2005: hoofdstuk 8) neemt Veenhoven daarbij de positie in van het ‘nieuwe utilitarisme’ (Veenhoven, 2002a: 37-38). Algehele levensvoldoening moet dan de ‘richtsnoer van het beleid’ zijn en het is de taak van de overheid om naar het hoogst bereikbare gemiddelde niveau van levensvoldoening

te streven. Voor vergelijkingen op langere termijn stelde Veenhoven eerder voor om de kwaliteit van leven te meten aan de hand van ‘de gelukkige levensverwachting’. Dit is een index waarbij de levensverwachting in een land vermenigvuldigd wordt met de gemiddelde levensvoldoening (Veenhoven, 1996).

5.3 Tevredenheid op deelgebieden

In hun boek *Happiness Quantified* (2004) bouwen Bernard van Praag en Ada Ferrer-i-Carbonell verder op meer dan dertig jaar econometrisch onderzoek door Van Praag en zijn collega's. Zij menen dat de traditionele welvaartseconomie, die subjectief welzijn alleen als ordinale grootheid aanvaardt, aangevuld kan worden met een empirische welvaartseconomie die het subjectieve welzijn definieert als de gerapporteerde tevredenheid van respondenten op een hoger meetniveau (2004: hoofdstuk 1). In tegenstelling tot Veenhoven passen Van Praag en Ferrer-i-Carbonell deze subjectieve welvaartsmeting toe op verschillende domeinen, zoals tevredenheid met gezondheid, werk, huisvesting, inkomen, vrije tijd, leefmilieu, sociaal leven en huwelijk. Voor elk daarvan analyseren zij dan wat de belangrijkste determinanten van domeinspecifieke tevredenheid zijn. Het doel is om erachter te komen hoe algehele levensvoldoening (gemeten op soortgelijke wijze als Veenhoven) samenhangt met subjectieve indicatoren van tevredenheid in de verschillende domeinen. Ook draagt hun onderzoek bij aan het beter begrijpen van mentale aanpassingsprocessen en van de invloed van referentiegroepen op tevredenheid. Zo heeft het hogere inkomen van de burens een sterk en significant negatief effect op de algehele levensvoldoening (2004: 159).

Het grote voordeel van deze aanpak is de combinatie van verschillende niveaus waarop subjectief welzijn wordt ervaren in één enkel model. Het welzijn beantwoordt aan mechanismen die per domein verschillen. Een van de belangrijke bevindingen uit de school van Van Praag is dat in sommige domeinen positionele goederen zichtbaar zijn, terwijl dit voor andere domeinen niet of minder het geval is.⁷ Dit kan belangrijke gevolgen hebben voor het overheidsbeleid. We komen op deze gevoeligheid van subjectief welzijn voor sociale vergelijkingen nog terug. Overigens heeft het werk van Van Praag en Ferrer-i-Carbonell in de eerste plaats tot doel een basis (en partiële uitwerking) te geven voor een nieuwe benadering in de welvaartseconomie. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Veenhoven (2002a: hoofdstuk 5) en Layard (2005: 111-125) stellen zij niet dat het *utilitarisme* – het streven naar maximalisering van het gemiddelde nut – het overheersende beleids criterium is en zijn zij zich bewust van het feit dat er goede redenen kunnen zijn om andere waarden dan het gemiddeld niveau van tevredenheid te laten meespelen in beleidskeuzes. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in hun behandeling van de vraag hoeveel compensatie gezinnen

⁷ Positionele goederen zijn goederen waarvan de subjectieve waardering sterk afhangt van hoeveelheden die in het bezit zijn van andere mensen die tot de referentiegroep van een individu behoren. Het woord is bedacht door Hirsch (1976) in het invloedrijke *Social Limits to Growth*.

moeten ontvangen voor elk additioneel kind, opdat ze dezelfde financiële tevredenheid zouden behouden (2004: 24). Rijkere huishoudens hebben in absolute bedragen dan een grotere financiële compensatie nodig voor hun kinderen dan minder bedeelde huishoudens. Maar Van Praag en Ferrer-i-Carbonell merken op dat dit voor velen politiek onaanvaardbaar is en dat er eerbare redenen zijn waarom beleidsmakers andere compensatiesystemen kunnen kiezen. ‘The only point is that such a system is not welfare-neutral anymore’ (2004: 24-25). Het gaat deze twee economen dus vooral om een systematische methode om tevredenheid te meten, zowel op deelgebieden als met het leven in het algemeen, de determinanten ervan te kunnen modelleren en deze kennis aan te wenden in de toegepaste welvaartseconomie.

5.4 Evaluatie van de subjectieve benadering

Is de subjectieve benadering de basis voor conceptualisering en meting van kwaliteit van leven? Deze benadering heeft een aantal aantrekkelijke eigenschappen. Ten eerste stelt ze de mens centraal, in plaats van de middelen die mensen kunnen gebruiken om de kwaliteit van hun leven te verbeteren. Ze voldoet dus aan het criterium dat doelen en middelen niet verward moeten worden. Ten tweede is de subjectieve benadering niet uitsluitend gericht op de materiële dimensies, wat de grote tekortkoming is van de dominante economische methodes. Inkomen speelt slechts een beperkte (maar daarom niet onbelangrijke) rol in deze benadering. Maar er zijn vraagtekens te plaatsen bij de subjectieve benadering als invulling van de kwaliteit van het leven. Vier punten lijken ons daarbij belangrijk: mentale aanpassingsproblemen en sociale vergelijking, groepsverschillen in subjectieve welzijnsoordelen en de bruikbaarheid binnen een land voor beleid op lagere niveaus van bestuur. Tot slot de ontologische vraag in welke mate geluk de kwaliteit van leven zelf weerspiegelt, in plaats van een bijproduct te zijn. We gaan hier dieper op deze punten in.

5.4.1 Mentale aanpassing en sociale vergelijking

Onze tevredenheid wordt in zekere mate gestuurd door mentale aanpassingsprocessen en door vergelijking met de situatie van relevante andere personen. Dit kan problematische implicaties hebben voor overheidsbeleid dat tot doel heeft het grootste geluk voor het grootste aantal te realiseren. Kijken we eerst naar mentale aanpassingsprocessen. Hoe manifesteren deze zich?

Ten eerste gaat het om schokken in het leven die duidelijk de levenskwaliteit beïnvloeden, zoals immobiliteit na een ongeval. Mensen die geconfronteerd worden met een plotselinge sterke achteruitgang in hun gezondheid door een handicap zullen eerst een sterke achteruitgang ervaren in hun subjectieve welzijn, maar na een tijdje trekt dit enigszins bij. Natuurlijk is deze aanpassing aan de omstandigheden een goede zaak voor de gehandicapten, want ze blijven niet permanent heel ongelukkig over hun verminderde mogelijkheden, maar de vraag is wat dit gegeven voor het beleid betekent. Een utilitarist zal zeggen dat de overheid zich moet beperken tot het treffen van zodanige voorzieningen dat gehandicapten

weer teruggebracht worden naar een aanvaardbaar niveau van levenstevredenheid, rekening houdend met de welvaartskosten die dit oplegt aan anderen. Maar men zou zich ook kunnen voorstellen dat een kostenbewust beleid moet trachten een aanvaardbaar niveau van functioneren voor deze mensen te bereiken, ook als dit misschien maar weinig verschil maakt voor hun subjectieve oordeel over hoe goed het hen na het ongeval gaat. Subjectieve indicatoren richten de blik automatisch op het eerste doel, maar dit kan betekenen dat kwaliteitsaspecten die juist samenhangen met wat iemand na een ongeluk nog met het leven kan doen buiten beeld blijven.

Ten tweede kunnen mensen zich ook aanpassen aan een objectieve benadeling die niet als een externe schok plaatsvindt, maar een stabiel patroon toont. Amartya Sen (1993, 2005) heeft herhaaldelijk verwezen naar het probleem dat de mensen aan de onderkant van de samenleving (zoals ‘uitgebuite arbeiders’ of ‘onderdrukte huisvrouwen’) wennen aan hun situatie. Een ander voorbeeld is het effect van racisme. Als een samenleving zich geleidelijk intolerant gaat opstellen tegenover culturele minderheden en racistische praktijken juist meer tolereert, kan het zijn dat minderheden daar langzamerhand aan gaan wennen. Mogelijk veranderen ze bepaalde gedragspatronen om handelingen te vermijden die hen in contact brengen met racisten. Door hun gedrag aan te passen en zich mentaal te wapenen tegen uitingen van racisme zou na verloop van tijd het negatieve welzijnseffect van toegenomen racisme dan geheel of gedeeltelijk verdwenen zijn. Maar een beleid dat hierop anticipeert, is zeer problematisch gezien vanuit een democratisch perspectief waarin racisme niet getolereerd dient te worden in de samenleving, ook wanneer racisme geen significante effecten zou hebben op de subjectieve beleving.⁸

Een voor het overheidsbeleid ook relevante vorm van mentale aanpassing bestaat uit de respons op inkomensveranderingen. Subjectieve welzijnsoordelen over inkomen blijken zich aan te passen aan stijgende verwachtingen: een inkomensstijging gaat gepaard met hogere aspiraties voor de toekomst, zodat slechts eenderde van de inkomensstijging doorwerkt in het subjectieve oordeel (Frey en Stutzer, 2002; Layard, 2005). Uit panelonderzoek over een periode van 10 jaar blijkt dat we ons mentaal heel sterk aanpassen aan inkomensstijgingen, maar veel minder aan inkomensdalingen (Burchardt, 2005b). Als nu een deel van de bevolking een inkomensstijging kent en een ander deel een inkomensdaling, maar de inkomensverdeling zelf blijft gelijk (er zijn bij wijze van spreken alleen wat mensen van plaats verwisseld in de inkomensverdeling), dan gaat de totale tevredenheid in het land achteruit. De mensen die hun inkomen zagen stijgen zijn heel even tevredener, maar zijn al snel weer gewend aan de nieuwe situatie, terwijl de mensen die hun inkomen zagen dalen minder tevreden worden – en dat effect houdt veel langer aan. Burchardt (2005a) stelt dat men wegens analoge aanpassingsverschijnselen de verdeling van inkomen, gezondheid, huwelijksstatus, en mogelijk andere factoren, liefst zo statisch mogelijk zou moeten houden

⁸ Utilitaristen brengen hier meestal tegenin dat regelgeving om racisme uit te bannen de samenleving op de lange duur en per saldo gelukkiger maakt (de ‘rule-utilitarian response’). Maar het punt is hier dat zulke regelgeving al bestaat en dat de handhaving ervan lastiger wordt als men met een beroep op mentaal aanpassingsvermogen stelt dat mensen niet moeten klagen over geleidelijk toenemend racisme.

volgens het utilitarisme. Maar dat is een beleidsconclusie die indruist tegen het principe dat iedereen gelijke kansen zou moeten krijgen, ook al weegt het effect van opwaartse sociale mobiliteit voor de een niet op tegen het effect van neerwaartse sociale mobiliteit voor de ander.

Hoe ernstig zijn deze mentale aanpassingsproblemen nu voor de subjectieve benadering? Voor een deel hangt het antwoord hierop af van onze normatieve oordelen over de contra-intuïtieve en soms perverse beleidsimplicaties van een beleid dat zich richt op het bevorderen van het maximale gemiddelde nut. Het hangt echter ook af van de empirische vraag hoe sterk mentale aanpassingsprocessen nu eigenlijk werken. We zagen hierboven dat Veenhoven de tevredenheid op een specifiek deelgebied beschouwt als een slechtere maatstaf van 'geluk' dan algehele levensvoldoening. De reden is dat de intuïtieve inschattingen die mensen van hun situatie maken op terreinen als inkomensverwerving, onderwijs of huwelijk veel meer lijken te zijn gebaseerd op cognitieve oordelen dan op affectieve stemmingen. Wanneer mentale aanpassing aan veranderde omstandigheden nu vooral berust op cognitieve processen, wordt het subjectieve welbevinden op deelterreinen sterker beïnvloed door deze aanpassingen. Algehele levensvoldoening wordt volgens Veenhoven overwegend bepaald door het stemmingsniveau van een persoon en zou daarom veel minder vatbaar zijn voor de effecten van mentale aanpassing.

Voor we hier verder op ingaan noemen we het probleem dat het subjectieve welzijn ook sterk beïnvloed wordt door sociale vergelijking met referentiegroepen. Vooral het welzijnseffect van inkomen, maar ook van onderwijs, is onderhevig aan de niveaus die worden bereikt door de relevante groepen waarmee het individu zichzelf vergelijkt, met als gevolg dat inkomensstijgingen of additionele diploma's niet tot veel grotere tevredenheid leiden als de referentiegroep even veel vooruitgang boekt. Zulke hulpbronnen hebben dan blijkbaar een sterkere positionele component dan andere hulpbronnen, zoals met name vrije tijd, waarbij het vergelijkingseffect veel minder door lijkt te werken in het extra welzijn van een additionele eenheid. (Griffith, 2005). Over deze cognitieve processen is ook veel onderzoek verricht, onder andere door de school van Van Praag. Maar ook in het panelonderzoek van Burchardt (2005b) en in het onderzoek gerapporteerd in Kahneman en Krueger (2006) wordt bestudeerd hoe effecten van sociale vergelijking in het verleden doorwerken in het heden en aldus verweven kunnen zijn met mentale aanpassingsprocessen.

Wat is nu het probleem wanneer men zich concentreert op een maat voor de kwaliteit van leven waarbij die kwaliteit sterk blijkt af te hangen van de relatieve positie in de groep waarmee de persoon zich vergelijkt? Aanhangers van de subjectieve benadering stellen terecht dat juist de ontdekking van deze afhankelijkheden door psychometrisch en econometrisch onderzoek veel heeft bijgedragen aan het inzicht dat meer inkomen en meer consumptie niet gelukkiger maakt boven een bepaald bestaansniveau (Nickerson et al., 2003; Layard, 2005). Dit lijkt ons juist. Maar aan de andere kant wordt hiermee ook de aandacht heel sterk gericht op remedies om effecten van sociale vergelijking te elimineren. Dat is lastig, want een coherent beleid dat rivaliserend gedrag van mensen drastisch zou moeten verminderen, of dat een samenleving zou scheppen waarin de vele referentiegroepen waarop

mensen zich oriënteren een minder prominente invloed op hun welzijn zouden hebben, moet nog worden uitgevonden. Het kan dan beter zijn naar maatstaven van levenskwaliteit te speuren die minder de nadruk leggen op subjectieve beleving en meer op objectieve factoren.⁹

Intussen is dit alles voor Veenhoven nauwelijks een probleem. Veenhoven (2002a: 26-27) stelt namelijk dat ‘geluk’ (dat in het volgende citaat bedoeld wordt in de zin van algehele levensvoldoening) geen kwestie van vergelijken is:

‘Als geluk zit in het beter af zijn dan de buren, moeten er in een land ongeveer evenveel gelukkige als ongelukkige mensen zijn, en moet – op een schaal van 0 tot 10 – het gemiddelde rond de 5 liggen. [We hebben] echter gezien dat het gemiddelde ver boven neutraal ligt.’

Maar deze argumentatie is niet geheel toereikend. De critici stellen niet dat ‘geluk’ (in de zin van levensvoldoening) volledig bepaald wordt door vergelijkingen met alle buren of andere mogelijke referentiegroepen. In dat geval zou het gemiddelde geluk inderdaad in het midden van de schaal moeten liggen. De argumenten stellen dat vergelijkingen een beduidende rol spelen, niet dat ze volledig de gerapporteerde levensvoldoening bepalen. Verder stelt Veenhoven (2002a: 26):

‘Als geluk een kwestie van vergelijking is zou relatieve welvaart er ook meer toe moeten doen dan absolute welvaart, maar hierboven bleek het omgekeerde.’

Deze sterke stelling wordt niet onderschreven door Layard (2005) en gaat ook in tegen bevindingen van Clark en Oswald (1996) en Van Praag en Ferrer-i-Carbonell (2004: hoofdstuk 8). Daarnaast kan Veenhovens stelling dat juist de cognitieve maatstaven van geluk onderhevig zijn aan de mechanismen van sociale vergelijking en mentale aanpassing betwijfeld worden. In het werk van Kahneman en Krueger (2006: 17-18) komt in elk geval naar voren dat mentale aanpassingsprocessen ook duidelijk aanwezig zijn als men affectieve maatstaven van algehele geluksbeleving in het onderzoek hanteert.

De conclusie is dat er weinig consensus lijkt te zijn in de subjectieve welzijnsliteratuur over de vraag of en in hoeverre verschijnselen van mentale aanpassing en referentiegroepen problemen geven voor de meting van algehele levensvoldoening. Wel erkennen alle onderzoekers dat tevredenheid op een aantal deeldomeinen wel aan deze fenomenen onderhevig is, met de bovenvermelde contra-intuïtieve beleidsimplicaties tot gevolg.

5.4.2 Groepsverschillen in subjectieve welzijnsoordelen

De subjectieve welzijnsbenadering kijkt naar de affectieve en cognitieve reacties van mensen op hun hele leven of een bepaald deeldomein. Als groepen gemiddeld verschillen in hun

⁹ Wij menen wel dat de eerder genoemde bevindingen van de subjectieve benadering over verschillen in de mate waarin inkomen en vrije tijd een positioneel karakter hebben van groot belang zijn. Of deze bevindingen ook tot de verregaande herziening van de belastingpolitiek zouden moeten leiden die door Layard (2005, hoofdstuk 10) worden aanbevolen – belasting op arbeid verhogen en subsidies aan vrijetijdsactiviteiten toekennen – durven we hier niet te zeggen.

subjectieve respons op hun situatie kan dat weer beleidsproblemen geven indien deze verschillen samenhangen met objectieve omstandigheden die we intuïtief als belangrijk zouden beoordelen. Er zijn twee spiegelbeeldige mogelijkheden: (1) groepen die zich in dezelfde objectieve situatie bevinden hebben verschillende niveaus van levensvoldoening, of (2) groepen met hetzelfde niveau van levensvoldoening verkeren in verschillende situaties waarvan het duidelijk is dat de ene situatie slechter is dan de andere.

Uit onderzoek blijkt inderdaad dat het gemiddeld niveau van levensvoldoening tussen demografische groepen systematisch verschilt. Met andere woorden, als voor de relevante factoren gecontroleerd wordt zijn sommige groepen significant minder tevreden met het leven dan andere. Een voorbeeld is een recent Australisch onderzoek (Cummins et al., 2003), waarbij vrouwen na een reeks controles een hogere algehele levensvoldoening rapporteerden dan mannen.¹⁰ Waar dit precies aan ligt kunnen de onderzoekers nog niet zeggen, maar ze sluiten niet uit dat vrouwen ‘constitutionally’ tevredener zijn dan mannen. Dit zou eventueel een biologische oorzaak kunnen hebben, maar het zou ook het gevolg kunnen zijn van aanpassingsprocessen die zich in het leven van mannen en vrouwen verschillend voltrekken.

Het is de vraag hoe de overheid daarmee om dient te gaan. Uit utilitaristisch perspectief zou het efficiënt zijn om beleid te voeren waarin mannen worden voorgetrokken. Als mannen bijvoorbeeld een grotere neergang in hun geluk ervaren dan vrouwen nadat de werkloosheid heeft toegeslagen (dit wordt vermeld in Frey en Stutzer, 2002: 419), dan zal beleid dat mannen voorrang geeft bij toetreding tot de arbeidsmarkt de gemiddelde schade minimaliseren. Maar het feit dat de ene bevolkingsgroep (vrouwen, de minderbedeelden, de ouderen, en zo verder) minder ongelukkig gemaakt wordt dan de andere door bepaalde gebeurtenissen, kan tot perverse consequenties leiden wanneer men de levensvoldoening tot richtsnoer van het beleid uitroept. Fundamentele politieke principes zoals non-discriminatie en de kansgelijkheid van burgers komen dan op de helling te staan. Dit geldt ook in het spiegelbeeldige geval waarbij de gemiddelde levensvoldoening van een kansarme of gediscrimineerde groep niet significant afwijkt van het gemiddelde niveau van een groep die deze nadelen niet ondervindt. Wij willen met deze kanttekeningen natuurlijk niet beweren dat de subjectieve benadering van levenskwaliteit altijd tot dergelijke onrechtvaardigheden leidt. Wel menen we dat een centrale focus op subjectief welzijn het beleid minder gevoelig maakt voor het signaleren en bestrijden ervan. Wat dit betreft sluiten wij ons aan bij Burchardt (2005b: 94), die stelt dat ‘...satisfaction – the best proxy we have for the concept of utility – is unsuitable for assessing current well-being, justice or equality.’

5.4.3 Bruikbaarheid op nationaal en regionaal beleidsniveau

De derde vraag is of de subjectieve welzijnsindicatoren voldoende verfijnd en gevoelig zijn voor beleid dat gericht is op lagere aggregatieniveaus dan landen. In hun bespreking van criteria waaraan een index van levenskwaliteit moet voldoen nemen Hagerty en zijn co-

¹⁰ Een gelijkaardig sterk en significant gender-effect is ook gevonden in recent ongepubliceerd onderzoek van Lina Eriksson, James M. Rice en Robert E. Goodin (in progress), ‘Temporal aspects of life satisfaction’, mimeo, Research School of Social Sciences, ANU.

auteurs (2001: 2) het criterium op dat de index beleidsmakers moet helpen om programma's (of beleid) op alle aggregatieniveaus te ontwikkelen en evalueren. De index moet dus niet alleen bruikbaar zijn voor de nationale overheid, maar ook voor overheden in stadsdelen, gemeentes en provincies.

Algehele levensvoldoening voldoet niet goed aan dit criterium. Deze indicator is daarvoor te grof. Levensvoldoening is dus minder geschikt voor het evalueren van specifieke beleidsinterventies (Veenhoven, 2000a: 34; Cummins et al., 2003).¹¹ Het effect van een maatregel als verbetering van kinderopvangvoorzieningen zal nauwelijks of helemaal niet weerspiegeld worden in de gerapporteerde levensvoldoening. Toch kan zo'n maatregel een groot effect hebben op de reële mogelijkheden van ouders om hun leven in te richten zoals ze dat zelf willen. Daarentegen is algehele levensvoldoening wel geschikt om effecten van fundamentele politieke en economische instituties op subjectief welzijn te vergelijken. Dit is zichtbaar in het werk van Veenhoven, dat zich vooral concentreert op studies waarbij de eenheid van analyse een land is. Met andere woorden, Veenhoven gebruikt algehele levensvoldoening vooral als een indicator voor *macro-analyse*. De variabelen die daarbij als determinanten van levensvoldoening uit de bus komen, zijn dan ook typisch systeemvariabelen, zoals de mate van politieke vrijheid of het bestaan van een rechtsorde. Maar de kwaliteit van leven in een micro-situatie (zeg het leven in een bepaalde buurt of gemeente) wordt daarnaast ook door heel andere variabelen beïnvloed.

Geldt dit bezwaar ook voor de tweede stroming binnen de subjectieve benadering, die levensvoldoening op specifieke deeldomeinen meet, zoals bijvoorbeeld tevredenheid met werk, inkomen of gezinsrelatie? Volgens Cummins et al. (2003) zijn deze indicatoren wel verfijnd genoeg om effecten van specifieke beleidsmaatregelen te kunnen evalueren. Maar naast het probleem dat domeinspecifieke indicatoren van levensvoldoening vatbaar zijn voor mentale aanpassing en sociale vergelijking, is hun bruikbaarheid voor het beleid wellicht ook problematisch, omdat niet voldoende duidelijk is hoe ze te beïnvloeden zijn. Zo blijkt in de modellen die door Van Praag en Ferrer-i-Carbonell worden gepresenteerd dat in deeldomeinanalyses de verklaarde variatie vaak heel gering is. Zij rapporteren (pseudo-) R^2 die niet hoger zijn dan 0,03. Dit betekent dat de onafhankelijke variabelen gezamenlijk niet meer dan 3% van de variatie van de domeinspecifieke tevredenheid in het model kunnen verklaren. De variatie in levensvoldoening op het 'microniveau' wordt dan slechts in zeer beperkte mate bepaald door variabelen waarop het beleid invloed kan uitoefenen.¹²

¹¹ Het is ons dan ook een raadsel waarom Hagerty et al. (2001: 3, 35-37) menen dat Veenhovens index van gelukkige levensverwachting voldoet aan hun criterium dat de index een duidelijke beleidsfunctie moet dienen en moet helpen om beleidsprogramma's op alle niveaus van aggregatie te evalueren.

¹² Van Praag en Ferrer-i-Carbonell zeggen hierover dat hoewel men dit euvel mogelijk kan verminderen door een beter model, '... in most cases we simply have to accept that there is a strong residual random component in human behavior.' (2004, 22).

5.4.4 De ontologische vraag: *is* geluk kwaliteit van leven of is het een bijproduct?

Tot slot van deze bespreking moeten we de ontologische vraag stellen wat kwaliteit van leven nu *is*, en of het antwoord van de subjectieve welzijnsbenadering op die vraag bevredigend is. Zijn alle facetten van de kwaliteit van ons leven uiteindelijk te herleiden tot levensvoldoening? Uit onderzoek dat Veenhoven citeert blijkt bijvoorbeeld dat Nederlanders gezondheid het allerbelangrijkste in hun leven vinden. Als we ziek zijn, zal dat hoogstwaarschijnlijk onze levensvoldoening aantasten. Maar uit filosofisch perspectief kunnen we vragen of gezondheid alleen belangrijk is voor zover het levensvoldoening of geluk geeft, of ook omdat het *intrinsieke waarde* heeft, dat wil zeggen, waarde in zichzelf. Als iemands gezondheid goed is, is dat dan enkel positief omdat een goede gezondheid bijdraagt aan het subjectieve welzijn? Strikt genomen is dit een implicatie van de subjectieve benadering van levenskwaliteit. Als we die aanvaarden, beschouwen we een goede gezondheid dus als een louter instrumentele factor. Men kan soortgelijke vragen stellen over arbeid, kennisverwerving, appreciatie van kunst en cultuur en intieme relaties. Als al die dingen louter, of zelfs maar overwegend, gewaardeerd worden vanwege hun bijdrage aan de algehele of specifieke levensvoldoening, lijkt dat ons een miskennis van de bijdrage die ze leveren aan de kwaliteit van leven.

Wij menen dan ook dat dit standpunt onhoudbaar is. De kwaliteit van leven is niet hoe tevreden je bent met je leven of hoe gelukkig je bent. Hedonisch welzijn en tevredenheid lijken ons eerder *bijproducten* te zijn. Hoe goed je je voelt, of hoe je over je leven oordeelt in termen van levensvoldoening, komt voort uit de kwaliteit van het leven dat je leidt, en dat nog niet eens op ieder moment. Maar wat de kwaliteit van leven precies *is*, wordt daarmee niet gevat. De kwaliteit van leven is wellicht iets dat veel dichterbij ons leven staat: het is de mate waarin we functioneren, en kunnen functioneren, gegeven ons idee van het goede leven en gegeven onze perceptie van de mogelijkheden die we hebben om ons leven gestalte te geven.¹³ Met deze opvatting sluiten we dus nauwer aan bij de capability-benadering van Amartya Sen die in de volgende hoofdstuk aan de orde komt.

Uiteraard zegt dit alles nog niets over meetbaarheid. Het is mogelijk dat hoe we ons voelen of over onze algehele situatie oordelen, gegeven onze levenskwaliteit, beter meetbaar is dan de levenskwaliteit zelf. Maar we moeten het vraagstuk van meetbaarheid en het ontologische vraagstuk wel gescheiden houden. Wat kwaliteit van leven *is*, is een probleem dat vooraf gaat aan de vraag hoe we kwaliteit van leven het beste kunnen meten. Ook als we de kwaliteit van leven alleen indirect kunnen meten, moeten we de conceptualisering voorop stellen, omdat we anders niet in staat zijn de beste meetmethoden te vinden. Omdat wij kwaliteit van leven niet zien als levensvoldoening (hoe makkelijk meetbaar deze ook mag zijn), willen we

¹³ Deze opvatting over wat kwaliteit van leven is, komt in de buurt van wat Veenhoven in zijn oratie 'levensbekwaamheid' noemt. Veenhoven meent echter dat dit een beperkte opvatting is die vooral bepaalde beroepsgroepen aanspreekt. Want hij stelt dat de notie 'levensbewaamheid', die men terugvindt in de Platoonse traditie van *eudaimonia* en in het werk van Amartya Sen, tegenwoordig 'centraal staat bij mensverbetersaars, zoals onderwijzers en therapeuten.' (Veenhoven, 2002a: 8).

daarom op zoek gaan naar andere manieren om kwaliteit van leven te meten, en wel binnen de capability-benadering. In hoofdstuk 9 doen we daarvan verslag.

5.5 Conclusie

De voorgaande besprekingen leiden tot de volgende conclusie. Subjectieve welzijnsindicatoren, zoals tevredenheid op deelgebieden of algehele levensvoldoening, verschaffen belangrijke inzichten in het welbevinden van de bevolking (zoals het inzicht van de sterk afnemende subjectieve meeropbrengst van inkomen of het positionele karakter van arbeidsinkomen). Maar de vier problemen die we hierboven signaleerden wegen samengenomen dermate zwaar dat ze deze indicatoren minder geschikt maken als basis van een indicator voor kwaliteit van leven die relevant moet zijn voor het overheidsbeleid. Dit neemt niet weg dat de benadering die algehele levensvoldoening centraal stelt als maat voor de kwaliteit van leven coherent is en berust op een respectabele traditie die heden ten dage in sterke ontwikkeling verkeert. Het is daarom aan te raden om metingen van levenskwaliteit die op andere benaderingen berusten waar mogelijk te vergelijken met scores van levensvoldoening, maar zonder deze laatste te verheffen tot het doorslaggevende criterium van validiteit. Zie hiervoor ook Appendix B, hoofdstuk B1.

6 De capability-benadering

6.1 Het gaat om je mogelijkheden tot functioneren

Een derde theoretisch raamwerk voor kwaliteit van leven is de capability-benadering. Deze stelt dat de kwaliteit van leven van een persoon bestaat uit de reële mogelijkheden om te kunnen functioneren. Deze benadering is relatief nieuw, maar sluit dicht aan bij theorieën over wat het leven waardevol maakt of hoe de samenleving in te richten die al eeuwenoud zijn. Met andere woorden, de concepten zijn nieuw, maar een aantal van de kerninzichten zijn terug te vinden in allerlei intellectuele tradities. De capability-benadering spreekt intuïtief aan, omdat ze een theoretische uitwerking geeft van hoe mensen in de praktijk hun leven ervaren.

De capability-benadering is geleidelijk aan ontwikkeld door de econoom en filosoof Amartya Sen (zijn eerste bijdrage was de Tanner Lecture uit 1979). Sen heeft vooral de theoretische begrippen geformuleerd en de relevantie ervan geïllustreerd met een aantal eenvoudige empirische toepassingen. In de laatste tien jaar heeft Sen echter niet meer zoveel nieuw onderzoek toegevoegd aan de capability-benadering en is het vooral de filosofe Martha Nussbaum die erg productief is in het verder ontwikkelen ervan. Haar werk is echter overwegend filosofisch, en het empirische deel is vooral gebaseerd op narratieve methodes, waardoor haar werk een beperktere beleidsrelevantie heeft. In tegenstelling tot Sen heeft Nussbaum niet veel te zeggen over de vraag hoe de capability-benadering vertaald kan worden in kwantitatieve analyses of de productie van statistieken.

6.2 Functionings, capabilities en de kwaliteit van leven

De twee belangrijkste begrippen uit de capability-benadering zijn de begrippen *functioning* en *capability*. Een capability is de reële mogelijkheid van een persoon om 'iets te doen of te zijn', of anders gezegd, de mogelijkheden tot ontplooiing die een persoon heeft. Voorbeelden zijn de mogelijkheid om te kunnen lezen, schrijven, dansen, eten, gezond zijn, gelukkig zijn, zorgen voor iemand en zelf verzorgd worden, kunnen werken, kunnen ontspannen, enzovoort. Er bestaat dus in principe een oneindig aantal capabilities.

Capabilities zijn dus mogelijkheden, niet realisaties. Het woord duidt op de verzameling reële opties waaruit een mens zelf kan selecteren welke optie hij of zij wil realiseren. Zo'n

gerealiseerde optie noemt Sen een *functioning*.¹⁴ Zo kan een goed kinderopvangsysteem ouders in staat stellen allebei een voltijdse of grote deeltijd baan te hebben, maar het laat ouders evengoed vrij om zelf voor hun kinderen te zorgen. Die ouders hebben dan de *capability* om zorg en arbeid te combineren, maar welke mix van deze *functionings* ze willen realiseren kunnen ze zelf beslissen.

Een ander belangrijk concept uit de *capability*-benadering zijn de ‘*conversiefactoren*’. Dit zijn factoren die de omzetting van hulpbronnen in *capabilities* beïnvloeden.

Conversiefactoren wijzen op menselijke diversiteit. Sen onderscheidt drie verschillende soorten: persoonlijke, sociale en omgevingsfactoren. Voorbeelden van persoonlijke factoren zijn fysieke handicaps: iemand die goed ter been is, kan een fiets (hulpbron) aanwenden om de *capability* mobiliteit te realiseren; iemand die niet goed ter been is, heeft die mogelijkheid vaak niet. Die persoon wordt dus geconfronteerd met een factor die een negatief effect heeft op het omzetten van hulpbronnen in reële mogelijkheden. Een voorbeeld van een sociale *conversiefactor* is racisme: in een maatschappij waar zwarten worden gediscrimineerd, kan iemand die goed geschoold is en de juiste diploma’s heeft deze hulpbronnen toch niet in dezelfde mate aanwenden voor het verbeteren van haar kwaliteit van leven. Een voorbeeld van een omgevingsfactor is een onherbergzaam klimaat, wat de mogelijkheden van mensen om bijvoorbeeld akkerbouw te bedrijven kan bemoeilijken. Er zijn ook institutionele *conversiefactoren*, zoals tijdsautonomie, de mate waarin iemand tijd naar eigen inzicht kan inzetten op verschillende terreinen. In hoofdstuk 9 zullen we gebruikmaken van deze factor bij het operationaliseren van *capabilities*.

Wat heeft de *capability*-benadering nu te zeggen over de kwaliteit van leven? Volgens Amartya Sen moeten we bekommerd zijn om de *capabilities* van mensen, maar moeten mensen zelf kunnen kiezen welke *capabilities* ze omzetten in *functionings* en welke ze ongebruikt laten. Wat de kwaliteit van leven betreft kunnen we hetzelfde onderscheid maken tussen het reëel mogelijke aan de ene kant en het gerealiseerde aan de andere kant: we kunnen dus spreken over reëel bereikbare levenskwaliteit enerzijds en gerealiseerde of effectieve levenskwaliteit anderzijds. Sen stelt voor om reëel bereikbare levenskwaliteit te definiëren in termen van de *capabilities* van een persoon en haar gerealiseerde of effectieve levenskwaliteit in termen van haar (gekozen) *functionings*. In de *capability*-benadering wordt het garanderen van reële opties in beginsel als politiek doel beschouwd, opdat burgers zelf kunnen kiezen welke *functionings* ze wensen te realiseren binnen hun *capabilities* en welke niet. De belangrijkste twee redenen hiervoor zijn afkomstig uit het liberalisme: (1) dat de overheid niet moet willen bepalen hoe de mensen hun leven leiden en (2) dat handelingsbekwame volwassenen verantwoordelijkheid dragen voor hun eigen leven, als hen effectieve mogelijkheden zijn aangeboden om een goede kwaliteit van leven te bereiken.

¹⁴ *Capability* en *functioning* zijn termen die geen correcte vertaling in het Nederlands hebben. Je zou in principe *capability* kunnen vertalen door reële mogelijkheden, ontwikkelingsmogelijkheden of persoonlijke realisatiemogelijkheden. *Functioning* zou je kunnen vertalen door menselijke realisaties of menselijke prestaties. Wij hebben ervoor gekozen om de termen *capability* en *functioning* te behouden en zullen ze daarom in het vervolg niet steeds cursiveren.

Er zijn echter ook aanwijzingen dat capabilities een constitutief element zijn van kwaliteit van leven wanneer men luistert naar de ervaringen van mensen. Een zeer recent gepubliceerde studie van Ini Grewal en haar collega's bevestigt Sens stelling dat mensen zelf over hun kwaliteit van leven denken in termen van wat ze *kunnen* doen en zijn. Volgens dit kwalitatieve onderzoek blijkt kwaliteit van leven vooral te gaan over capabilities en niet zozeer over hulpbronnen, geluk of tevredenheid of zelfs de mate waarin men daadwerkelijk functioneert (Grewal et al., 2006).¹⁵ Deze onderzoeksgroep werkt momenteel aan een onderzoeksproject dat tot doel heeft voor oudere mensen in het Verenigd Koninkrijk een maatstaf van de kwaliteit van leven op te stellen die in tegenstelling tot de gebruikelijke indicatoren niet uitsluitend wordt bepaald door gezondheidsaspecten. Tijdens de eerste fase van dit onderzoek, dat bestond uit diepte-interviews met ouderen, bleek dat dezen zelf de kwaliteit van leven beschrijven in termen van mogelijkheden om te kunnen functioneren. Dit is een interessant gegeven, omdat de onderzoekers niet vertrokken waren vanuit de capability-benadering, maar daarnaar juist werden geleid door de resultaten van de interviews. Hun doel was oorspronkelijk om veel dichter bij de methodes en concepten van de traditionele gezondheidseconomie te blijven, maar de respons van de ouderen stuurde hun conceptualisering van de kwaliteit van leven in de richting van de capability-benadering. Het onderzoek van Grewal en collega's suggereert dat de ouderen niet zozeer het functioneren zelf als constitutief voor de kwaliteit van hun eigen leven zien, maar de reële mogelijkheden die ze daartoe hebben. Met andere woorden, het zijn hun capabilities en niet zozeer hun functionings die van belang lijken te zijn. In onderzoek van Frey en Stutzer (2005) over het subjectieve welzijn dat Zwitserse burgers ontleen aan mogelijkheden tot democratische participatie op lokaal niveau vindt men een soortgelijke aanwijzing. We komen op dit laatste onderzoek nog terug.

6.3 Functionings of capabilities?

In de vorige paragraaf gaven wij twee redenen waarom de kwaliteit van leven zich volgens de capability-benadering in de eerste plaats op capabilities moet richten in plaats van op gerealiseerde functionings. Enerzijds is er Sens tweevoudige normatieve argument dat de overheid niet moet bepalen hoe de mensen hun leven moeten leiden, en dat handelingsbekwame volwassenen verantwoordelijkheid dragen voor hun eigen leven. Anderzijds is er de ontologische reden dat kwaliteit van leven in elk geval ten dele wordt ervaren als een samenstel van capabilities, zoals uit Grewals studie bleek.

Er zijn echter net zo goed ontologische gronden om in een concept van levenskwaliteit de aandacht niet uitsluitend op capabilities te richten. Zo argumenteert Fleurbaey (2006) dat, hoewel mensen intrinsieke waarde hechten aan het beschikken over de mogelijkheden tot

¹⁵ De beschrijving die volgt, is ten dele gebaseerd op het gepubliceerde artikel en ten dele op correspondentie met Jo Coase (University of Birmingham).

functioneren op terreinen die ze belangrijk vinden, hieruit niet mag worden geconcludeerd dat het functioneren zelf geen intrinsieke waarde heeft. Het zou wel heel vreemd zijn dat mensen bijvoorbeeld waarde hechten aan mogelijkheden om toneel te spelen (de *capability*), maar zich niet zouden kunnen voorstellen dat ze – misschien in een andere levensloop dan hun eigenlijke – in toneelspel vervulling vinden. Onderzoek dat de intrinsieke waarde van *capabilities* voor het leven aan het licht brengt, sluit dan ook helemaal niet uit dat het daadwerkelijk functioneren eveneens intrinsieke waarde heeft. Dit is van belang, omdat het tweevoudig normatieve argument van Sen ten gunste van *capabilities* verkeerd kan worden uitgelegd. Volgens Fleurbaey moet men dit liberale argument niet simplistisch interpreteren als het idee ‘... that taking account of freedom requires adopting the capability metric *and dropping any concern for achievements.*’ (2006: 308, onze cursivering). Wij stemmen in met deze belangrijke kanttekening. Maar daarnaast merken we op dat er een aantal goede redenen zijn om het daadwerkelijk functioneren van mensen te willen meten als onderdeel van een *operationalisering van capabilities*. Men kan zich dus op functionings richten, in plaats van telkens te proberen om *capabilities* te meten, wat uiteraard veel moeilijker is. Het kan ook aanbeveling verdienen om beide te doen. Wij bespreken de voornaamste redenen hiervoor in deze paragraaf.

Ten eerste is een focus op functionings verdedigbaar bij vergelijking van ongelijkheden tussen groepen: als groepen systematisch verschillen in hun bereikte functioningsniveaus dan kan men hieruit afleiden dat de leden van die groepen klaarblijkelijk niet over dezelfde *capabilities* beschikten, tenzij er plausibele redenen bestaan waarom ze systematisch andere keuzes zouden maken (Robeyns, 2003). Dit is een voorbeeld van hoe men met informatie over functionings probeert informatie over *capabilities* af te leiden. Het bezwaar van deze indirecte methode is dat geen rekening wordt gehouden met de spreiding rond het groepsgemiddelde, met individuen dus die wensen en een levensstijl hebben die niet overeenkomt met die van ‘hun groep’ (Cookson, 2005a: 820-821). De indirecte methode kan dus alleen maar voor bepaalde onderzoeksvragen worden gebruikt en is in ieder geval een naastbeste oplossing.

Ten tweede is het meten van functionings het meest aangewezen voor studies over de kwaliteit van leven waarin het beschikken over mogelijkheden er minder toe doet. Zo ligt het voor de hand om de functionings van jonge kinderen centraal te stellen als men een indruk wil krijgen van hun levenskwaliteit, zoals Shelley Phipps (2002) deed voor Canada, Noorwegen en de VS. De principiële argumenten die voor *capabilities* pleiten, wegen minder zwaar in het geval van jonge kinderen. Kinderen overzien hun mogelijkheden niet zo goed en hebben nog maar een beperkte verantwoordelijkheid voor hun gerealiseerde welzijn. Daarnaast is relatief duidelijk wat (vooral kleine) kinderen nodig hebben om een hoge kwaliteit van leven te hebben in termen van functioneren.

Ten derde zijn *capabilities*, net als andere concepten van mogelijkheden of kansen (*option sets* of *opportunity sets*) onderhevig aan interdependenties. We noemen eerst de samenhangen tussen *capability*-niveaus die voortkomen uit de beslissingen van een individu om hulpbronnen aan te wenden op verschillende terreinen. Iemand kan de beschikbare

hulpbronnen – waaronder tijd en geld – ofwel inzetten in het capability-domein van *zorg*, ofwel in de domeinen van *recreatie* of *arbeid*. Wanneer de omvang van capabilities in deze domeinen sterk afhangt van dezelfde hulpbronnen kan men in veel gevallen aannemen dat het individu ervoor kiest om deze aan te wenden met het oog op de diverse functionings die hij of zij daadwerkelijk wil realiseren, na een afwegingsproces. Dit betekent dat men capabilities dan zou kunnen meten over rivaliserende domeinen heen, door de functionings te meten die in elk ervan zijn bereikt. Zoals we zullen zien in hoofdstuk 9, zijn hieraan problemen verbonden, maar het verschijnsel van optimalisering van gemeenschappelijke schaarse hulpbronnen is een belangrijke reden om functionings centraal te stellen in een operationalisering. Het voordeel hiervan is natuurlijk ook dat men zodoende de blik richt op de mogelijkheden waaraan mensen in feite de hoogste waarde toekennen.

Daarbij komt ook dat capabilities, weer net als elke verzameling van opties, ook in sterke mate worden bepaald door interacties tussen personen. Zo kunnen twee ouders elk voor zich de mogelijkheid hebben om een zware baan te kiezen die onverenigbaar is met een minimale zorg voor kinderen, maar het is onmogelijk voor *beide* ouders om dit te doen. Bij het meten van de capability tot functioneren in betaalde arbeid kan men dus niet simpelweg volstaan met het opsommen van openstaande mogelijkheden, maar moet men onderscheid maken tussen mogelijkheden waarvan de realiseerbaarheid al dan niet afhangt van het gedrag van andere mensen. Als het gedrag van die andere mensen behoort tot hun legitieme sfeer van vrijheid, dan zijn de daadwerkelijk uitoefenbare capabilities van afzonderlijke individuen in een relatie van onderlinge afhankelijkheid tot op zekere hoogte onbepaald. Ook dit kan een argument zijn waarom we beter direct de gerealiseerde functionings-niveaus kunnen meten (Basu 1987, Basu en López-Calva, te verschijnen). Men kan ook de keuze tussen functioning en capability oplossen op een conceptuele manier, door ‘verfijnde functionings’ te meten (Sen 1987: 36-37, Fleurbaey, 2006). Dit zijn functionings die zo zijn beschreven dat het beschikken over alternatieve keuzemogelijkheden onderdeel uitmaakt van de activiteit zelf, zoals bijvoorbeeld vasten of ‘opteren voor een deeltijdbaan’. Een andere oplossing is om niet alleen de functioning te meten, maar de mogelijkheid tot het maken van de keuze daarnaast ook mee te nemen in de meting (Stewart, 1995; Fleurbaey, 2002). In de Nederlandse context kan men bijvoorbeeld bij het meten van iemands arbeidsparticipatie vragen in hoeverre de effectieve keuze om een bepaald aantal uren te werken beïnvloed werd door de aan- of afwezigheid van randvoorwaarden (zoals kinderopvang), de voorkeuren van de werkgever of de arbeidssituatie van een partner.

Een laatste en zuiver praktische reden om functionings te meten in plaats van capabilities, is dat er grenzen zijn aan wat men van respondenten kan verwachten in een enquête.

Enquêtevragen die informatie trachten te verzamelen over capabilities in plaats van functionings zijn doorgaans langer en moeilijker, of er moeten voor het verzamelen van één indicator meer vragen gesteld worden. Zo wordt in de *British Household Panel Survey* (BHPS) aan respondenten niet alleen gevraagd of ze op vakantie gaan, nieuwe in plaats van tweedehands kleren kopen, hun vrienden of familie eens in de maand uitnodigen thuis

(enzovoort), maar wordt er aan de respondenten die ‘nee’ antwoorden de bijkomende vraag gesteld of ze dat wel zouden willen, maar het zich niet kunnen veroorloven.¹⁶ Door die tweeledige opbouw krijgt men drie categorieën respondenten: zij die de functioning gerealiseerd hebben, zij die de functioning niet gerealiseerd hebben omdat ze de capability niet hebben, en zij die de functioning niet gerealiseerd hebben maar daar wel de mogelijkheid toe hadden. Men zou echter het risico van lagere responsratio moeten afwegen tegenover het theoretische argument dat we zo mogelijk informatie willen verzamelen over reële mogelijkheden en niet zozeer over de keuzes die mensen gemaakt hebben.

We concluderen dat specifieke studies naar domeinen van levenskwaliteit zich soms beter kunnen concentreren op functionings dan op capabilities. Dit is op de bovengenoemde gronden zelfs vrij vaak zo. Toch is er geen algemene regel die blind kan worden toegepast en blijft het steeds noodzakelijk om een beredeneerde beslissing te nemen. Wij komen op deze afwegingen nog terug in hoofdstuk 9, waarin we de operationalisering van capabilities nader beschouwen.

6.4 Welke capabilities?

De capability-benadering strekt zich uit over veel gebieden van het leven, maar om welke dimensies gaat het precies? Want in de formulering die we nu hebben kunnen er duizenden capabilities zijn. Dus is de vraag: als we kwaliteit van leven willen definiëren in termen van menselijke capabilities, over welke capabilities hebben we het dan? Gezond zijn? Opgeleid en gevormd zijn? Gelukkig zijn? Veilig zijn? Beschermd zijn tegen water, wind, koude en hitte? Geen honger hebben? Voor Veenhoven (2000a) is de noodzaak om dimensies te selecteren een belangrijke reden om dergelijke ‘objectieve’ indicatoren te verwerpen: hij stelt dat het opstellen van dergelijke lijsten de waan van de dag zal weerspiegelen en onontkoombaar ideologisch is.

Voor we hierop ingaan merken we op dat de vraag naar de selectie van de relevante dimensies *alle* meerdimensionale theorieën treft – dus ook als we kwaliteit van leven definiëren als een index van hulpbronnen of als een combinatie van gerapporteerde tevredenheid over verschillende domeinen. Een eendimensionale maatstaf zoals Veenhovens levensvoldoening heeft dat probleem natuurlijk niet, maar zoals we in het vorige hoofdstuk signaleerden is algehele levensvoldoening niet erg geschikt voor het ontwikkelen of evalueren van specifiek beleid. Bovendien maakt het beroep op een allesomvattende maatstaf deze subjectieve benadering niet minder problematisch, want uiteindelijk moet elke theorie over de kwaliteit van leven toch een overtuigend argument trachten te geven waarom haar conceptualisering de juiste of beste is.

¹⁶ Zie voor capability-toepassingen op basis van de BHPS, en voor discussies over de bruikbaarheid van de BHPS voor deze toepassingen Anand (2005), Anand, Hunter en Smith (2005) en Robeyns (2006a).

Sen heeft zelf geen antwoord gegeven op de vraag welke capabilities relevant zijn voor levenskwaliteit (Sen, 1993, 2004b; Nussbaum, 2003; Robeyns, 2003, 2005b). Daar zijn twee redenen voor. Ten eerste heeft Sen de capability-benadering niet speciaal als een theorie over kwaliteit van leven voorgesteld. Het is een veel algemener raamwerk dat ook gebruikt kan worden in concepties van rechtvaardigheid, ongelijkheidsanalyse, armoedemeting, het nadenken over welke soort ontwikkeling het beste is voor mensen die leven in ontwikkelingslanden, enzovoort. Bovendien is de capability-benadering van Sen breed toepasbaar. Ze kan worden gericht op zeer uiteenlopende geografische en sociale situaties, zoals Alaska, Amsterdam of Afrika ten zuiden van de Sahara. Dit zijn zulke verschillende werelden dat het volgens Sen onzinnig is om één lijst van relevante capabilities op te willen stellen.

De tweede reden die Sen noemt is het belang van democratische processen bij het maken van oordelen over het leven van mensen. Sen is afkerig van een situatie waarbij de filosoof-koning zal bepalen wat goed is voor iedereen; er moet een zekere ruimte zijn om de mensen over wie het gaat aan het woord te laten. Concreet betekent dit voor studies over de kwaliteit van leven dat wetenschappers bereid moeten zijn om in dialoog te gaan en dat geen enkel voorstel over wat de kwaliteit van leven inhoudt het laatste woord kan zijn. De meningsvorming over wat de kwaliteit van leven bepaalt, is dus een proces dat voortdurend openstaat voor herziening.

Desondanks houden filosofen en sociale wetenschappers zich actief bezig met de vraag wat de relevante capabilities nu eigenlijk zijn. Martha Nussbaum werkt al een jaar of tien aan een lijst van capabilities. Het is haar doel de capability-benadering verder uit te werken naar een theorie over de politieke fundamenteën die elke grondwet van elk land ter wereld zou moeten respecteren (Nussbaum, 2000, 2003, 2006). Nussbaum definieert capabilities ruimer dan Sen en legt vooral extra nadruk op de talenten, vaardigheden en interne capaciteiten van de mens. Je zou kunnen zeggen dat Sen de accenten op het socio-economische legt, terwijl het Nussbaum juist gaat om het psychologische, emotionele en esthetische. Dat is omdat van beide filosofen Sen ook vooral econoom is, terwijl de classica Nussbaum is geïnspireerd door de humaniora en de klassieke teksten, en door studies die zich richten op constitutionele vraagstukken. Hier volgt een vertaling van de laatste versie van Nussbaums lijst (Nussbaum, 2006: 76-78):

1. *Leven*. Een menselijk leven van normale duur tot het einde kunnen leven; niet voortijdig sterven of sterven vóór het moment dat het leven zo beperkt is dat het niet meer de moeite waard is geleefd te worden.
2. *Lichamelijke gezondheid*. Een goede gezondheid kunnen hebben, inclusief reproductieve gezondheid; goed gevoed zijn; geschikt onderdak hebben.
3. *Lichamelijke integriteit*. Zich vrijelijk van de ene naar de andere plaats kunnen bewegen; beschermd zijn tegen gewelddadige aanvallen, inclusief seksueel en huiselijk geweld; mogelijkheden hebben voor een seksueel bevredigend leven en voor keuzen inzake voortplanting.
4. *Zintuigen, verbeelding, denken*. Gebruik kunnen maken van zintuigen, kunnen fantaseren, denken en beredeneren – en dit op een ‘echt menselijke’ wijze, een wijze die onderbouwd is en

gecultiveerd door voldoende scholing, met inbegrip van, maar niet beperkt tot, taalvaardigheid en minimale wiskundige en wetenschappelijke opleiding. In staat zijn om verbeeldingskracht en denkvermogens te gebruiken in verband met het ervaren en voortbrengen van werken en activiteiten naar eigen keuze, religieus, literair, muzikaal, enzovoort. Zijn geestelijke vermogens kunnen gebruiken onder bescherming van de vrijheid van meningsuiting, zowel wat betreft politieke en artistieke uitingen als ook godsdienstvrijheid. Aangename ervaringen kunnen hebben en niet-nuttige pijn kunnen vermijden.

5. *Emoties*. In staat zijn om zich te hechten aan dingen en mensen; te kunnen houden van diegenen die van ons houden en voor ons zorgen en te treuren om hun afwezigheid; in het algemeen kunnen liefhebben, treuren, verlangen, en dankbaarheid en gerechtvaardigde boosheid kunnen ervaren. De emotionele ontwikkeling niet beperkt zien door angst en zorgen. (Deze *capability* ondersteunen betekent vormen van menselijke relaties ondersteunen waarvan kan worden aangetoond dat die cruciaal zijn voor persoonlijke ontwikkeling).

6. *Praktische rede*. In staat zijn om zich een idee van het goede leven te vormen, en kritisch na te denken over de planning van zijn leven (dit impliceert bescherming van gewetensvrijheid en vrijheid van godsdienst).

7. *Relaties*. a) Kunnen leven met en voor anderen, andere mensen kunnen erkennen en zich om hen kunnen bekommeren, kunnen deelnemen aan allerlei vormen van sociale interactie; zich in de situatie van anderen kunnen inleven (bescherming van deze *capability* betekent het beschermen van de instituties die dergelijke relaties vormgeven en voeden, alsmede het beschermen van de vrijheid van vereniging en politieke meningsuiting); en b) De sociale basisvoorwaarden hebben voor zelfrespect en ter bescherming tegen vernedering; kunnen behandeld worden als een wezen met waardigheid wiens waarde gelijk is aan die van anderen. Dit impliceert voorzieningen voor het beschermen tegen discriminatie op basis van huidskleur, sekse, seksuele oriëntatie, etniciteit, kaste, religie, nationale oorsprong.

8. *Andere soorten*. In relatie kunnen leven tot en zich kunnen bekommeren om dieren, planten en de wereld van de natuur.

9. *Spel*. Kunnen lachen en spelen, en van recreatieve activiteiten kunnen genieten.

10. *Controle over de omgeving*. a) Politiek, dit wil zeggen daadwerkelijk kunnen participeren in de politieke keuzes die zijn leven beheersen; het recht hebben op politieke deelname, bescherming van de vrijheid van meningsuiting en vereniging; en b) Materieel, dit wil zeggen eigendom kunnen bezitten (zowel land als roerende goederen) en eigendomsrechten kunnen verwerven op een basis van gelijkheid met anderen; het recht hebben om werk te zoeken op basis van gelijkheid met anderen; gevrijwaard zijn van ongegronde inspectie en confiscatie. Kunnen werken als een menselijk wezen, praktische rede kunnen beoefenen en in zinvolle relaties van wederzijdse erkenning kunnen treden met andere werkenden.

Nussbaums lijst is bedoeld als een opsomming van capabilities en niet van gerealiseerde functionings. Met andere woorden, zij beweert niet – zoals sommigen van haar critici ten onrechte menen – dat iedere volwassene seksueel actief zou moeten zijn, maar wel dat elke volwassene de effectieve mogelijkheid zou moeten hebben om zich seksueel te ontplooiën. Voor Nussbaum houdt het goede leven in dat ieder mens van elk van deze capabilities een

minimumniveau van functioning zou moeten kunnen bereiken. Dus voor een goed leven is het belangrijk dat er geen fysiek geweld gepleegd wordt op ons lichaam, maar als iemand allerlei andere waardevolle opties heeft en er dan voor kiest om bokser te zijn, dan moet die persoon volgens Nussbaum vrij zijn om de ring in te gaan.

Ondanks het feit dat er bij Nussbaum niets hoeft en het haar dus alleen gaat om de reële mogelijkheden van mensen, heeft zij toch heel wat kritiek gekregen. De kritiek betreft niet zozeer wat er op de lijst staat, maar het feit dat de lijst nogal sterk neigt naar het project van een filosoof-koning. Nussbaum beweert wel dat haar lijst opgesteld is door te luisteren naar mensen in allerlei culturen en landen en dat de inhoud van de lijst steeds open is voor herziening, maar intussen blijft het wel haar eigen lijst, waarvan ze meent dat alle regeringen de grondwettelijke zekerheid zouden moeten bieden aan hun burgers dat ze minimumniveaus van juist deze capabilities kunnen halen. Sommige van Nussbaums critici vinden die houding paternalistisch, ondemocratisch of politiek illegitiem (Menon, 2002; Robeyns, 2005b). Auteurs die ook proberen de kwaliteit van leven te definiëren in termen van capabilities hebben daarom methoden voorgesteld om te kunnen bepalen hoe een lijst tot stand komt en wie de kans krijgt om te participeren in de selectie van de capabilities (Alkire, 2002; Robeyns, 2003, 2005b). Wat die literatuur duidelijk maakt, is dat er verschillende pogingen zijn ondernomen om de relevante capabilities te selecteren die samen iemands levenskwaliteit uitmaken, maar dat vooralsnog geen eensgezindheid bestaat onder capability-theoretici hoe deze selectie het beste gebeurt, laat staan wat er uiteindelijk op de lijst van capabilities verschijnt.

De selectie van de functionings en capabilities kan verlopen volgens een procedure die de kans op epistemologische en ideologische vertekeningen wil minimaliseren (Robeyns, 2003, 2005b). Het algemene doel is om het selectieproces zo neutraal en kwalitatief hoogstaand mogelijk te maken. De criteria zijn de volgende:

1. *Expliciete formulering en debat*: de lijst van dimensies moet expliciet gemaakt worden, verdedigd en bediscussieerd.
2. *Methodologische verantwoording*: de methode voor het opstellen van de lijst moet worden toegelicht en verdedigd.
3. *Verschillende niveaus onderscheiden*: als een selectie van dimensies bedoeld is voor een empirische toepassing, of uiteindelijk moet leiden tot implementeerbare beleidsmaatregelen, moet de lijst in twee fases opgesteld worden. De eerste fase is de ideale lijst, terwijl in de tweede fase pragmatische overwegingen een rol kunnen spelen. Enkel in de tweede fase mogen beperkingen, zoals meetbaarheid en de beschikbaarheid van data, of politieke overwegingen een rol spelen, omdat deze beperkingen kunnen veranderen over de tijd heen en ervaring ook leert dat anders bestaande vertekeningen in de dataverzameling gereproduceerd worden.
4. *Volledigheid en vermindering van overlap*: de lijst moet alle dimensies bevatten die mogelijk belangrijk kunnen zijn en niet op elkaar te herleiden zijn. Zo worden de activiteiten die bijdragen aan kwaliteit van leven buiten de sfeer van de markt vaak

vergeten in economische studies rond welvaart, om redenen die intern zijn aan de ontwikkeling van de economische wetenschap. Ook dit soort 'vertekeningen door omissie' moet vermeden worden.

Een eenvoudige methode is te beginnen met een brainstorm, daarna alle relevante (academische en niet-academische) literatuur door te nemen, andere relevante lijsten te consulteren en dan het concept open te stellen voor brede discussie en debat (Robeyns, 2003: 72-74). Voor sommige onderzoekers mag dit vanzelfsprekend lijken, maar de meeste empirische toepassingen van de capability-benadering, en mogelijk ook van andere benaderingen die 'objectieve lijsten' hanteren, tonen aan dat veel toepassingen nogal *ad hoc* geformuleerd zijn en dat slechts weinig aandacht wordt besteed aan de verantwoording van de selectie van dimensies.

6.5 Evaluatie van de capability-benadering

Is de capability-benadering een goede kandidaat voor het conceptualiseren en meten van de kwaliteit van leven? Het is nog te vroeg om deze vraag te beantwoorden, omdat er nog maar weinig toepassingen zijn. Maar op ontologische en conceptuele gronden zijn er toch bepaalde aspecten van deze benadering die haar naar onze mening sterke voordelen geven.

Ten eerste omvat de capability-benadering goed wat de kwaliteit van leven is: het is wat we effectief kunnen doen en zijn in ons leven en hoe we daar concreet gestalte aan geven.

Ontologisch gezien komen de geselecteerde functionings en capabilities overeen met de kwaliteit van leven voor de mensen die bij het selectieproces werden betrokken. Wij zijn niet de enigen die deze stelling onderschrijven. Zo heeft het Duitse Ministerie voor Gezondheid en Sociale Zekerheid de capability-benadering gebruikt als theoretische leidraad voor haar tweede rapport over armoede en rijkdom (Bundesministerium für Gesundheit und Soziale Sicherung, 2005). De eerder vermelde studie van Grewal en collega's (2006) biedt ook enige steun voor onze ontologische claim.

Ten tweede weerspiegelt het meerdimensionale karakter van de capability-benadering ook het diverse karakter van de kwaliteit van leven. Het kan best voorkomen dat een persoon ervaart dat haar levenskwaliteit er in één domein op vooruitgaat, maar in een ander domein juist op achteruit. Meerdimensionale concepten kunnen deze deelaspecten van de kwaliteit van leven afzonderlijk bestuderen.

Ten derde is het een overwegend objectieve benadering, waardoor ze de problemen vermijdt van de mentale aanpassingen waarmee de subjectieve welzijnsbenadering te kampen heeft. Een beleid dat duurzame kwaliteit van leven wil bevorderen moet zich richten op de capabilities van deze generatie zonder dat dit ten koste mag gaan van de capabilities die mensen kunnen bereiken in komende generaties. Dat sommige mensen in de toekomst mogelijk tevreden zijn met weinig of een positievere levensinstelling zouden kunnen hebben dan wij nu hebben mag geen reden zijn de lat dan maar wat lager te leggen. Het is niet zozeer

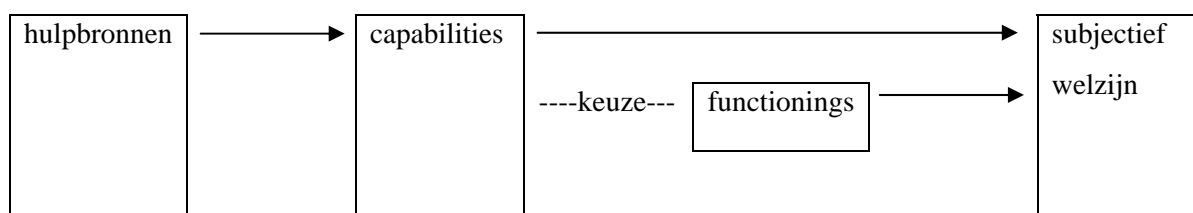
de taak van de overheid om mensen gelukkig te maken, maar om de maatschappij zo in te richten dat de inwoners zoveel mogelijk waardevolle reële mogelijkheden hebben om te kiezen hoe ze hun leven gestalte geven. De overheid moet zich daarbij dan richten op objectieve dimensies, omdat anders mensen of groepen die een ‘gelukkige dispositie’ hebben, benadeeld zouden worden in hun reële mogelijkheden.

Dit alles wil niet zeggen dat een capability-analyse de subjectieve indicatoren helemaal aan de kant wenst te schuiven. Wanneer we bepaalde deelaspecten van kwaliteit van leven bestuderen, zoals in dit voorbeeld tijdsdruk of hoge arbeidsbelasting, kunnen we zeker aan respondenten vragen hoe zij hun situatie evalueren, of hoe ze zich voelen, maar moeten we in ieder geval daarnaast ook heel nauwkeurig objectieve gegevens zien te verzamelen. Neem bijvoorbeeld veiligheid. Subjectieve oordelen over de veiligheid op straat blijken vaak helemaal niet te stroken met de reële risico’s die mensen lopen om slachtoffer te worden van een criminele daad als ze zich buiten de deur begeven. Het SCP heeft laten zien dat, terwijl objectief gemeten de criminaliteit afnam, het subjectieve oordeel van de bevolking over hoe het is gesteld met de veiligheid negatiever werd. Als we alleen op het subjectieve oordeel zouden afgaan, zouden we foutieve informatie hebben. Dat wil niet zeggen dat het subjectieve oordeel onbelangrijk is, want het is zeker nuttig om te weten dat het publiek bezorgd is over criminaliteit, ook als deze afneemt. Maar de juiste reactie hierop zou zijn om discrepanties bloot te leggen, de bevolking beter te informeren over de objectieve tendensen en na te gaan waardoor mensen in het algemeen, of sommige groepen in het bijzonder, desondanks meer onveiligheid ervaren.¹⁷ Samenvattend: waar subjectieve en objectieve indicatoren tegengestelde dingen zeggen, moeten we dat registeren en de tegenstelling proberen te begrijpen. Maar in een index van de kwaliteit van leven die op de capability-benadering berust moeten wel bij voorkeur objectieve indicatoren opgenomen worden. Zoals we in hoofdstuk 10 bespreken, kan in deze benadering ook rekening worden gehouden met subjectieve ervaringen in de constructie van individuele wegingsfactoren voor functioneringsmogelijkheden in diverse domeinen.

¹⁷ Zo kan het zijn dat de stijging van geregistreerde criminaliteit de indruk wekt dat het aantal feitelijk gepleegde delicten is toegenomen. Zie Wittebrood en Nieuwbeerta, 2006 voor een analyse over de laatste 25 jaar in Nederland.

7 Naar een capability-index

Tot slot van ons overzicht van de drie benaderingen van levenskwaliteit willen we zo duidelijk mogelijk samenvatten hoe ze zich tot elkaar verhouden. Figuur 7.1 geeft de causale verbanden tussen de drie benaderingen weer.

Figuur 7.1 De richting van causale relaties tussen hulpbronnen, capabilities en subjectief welzijn.

De hulpbronnenbenadering stelt dat de ‘kwaliteit van leven’ is wat mensen met hun hulpbronnen doen, maar dat vragen naar de inhoud van de levenskwaliteit geen legitieme taak is van de overheid omdat deze zich neutraal moet opstellen over de divergerende opvattingen die mensen hebben over het goede leven. De overheid dient zich te beperken tot het verzekeren van toegang tot collectieve hulpbronnen en beschikkingsmacht over individuele hulpbronnen, en mag haar eigen visie over het goede gebruik daarvan niet opdringen.

De capabilitybenadering stelt dat de hulpbronnen weliswaar belangrijke *inputs* zijn voor de kwaliteit van leven, maar dat de kwaliteit van leven zelf in de capabilities en functionings van de individuen is gelegen. In tegenstelling tot het terughoudende liberalisme, dat blijft staan bij het identificeren van hulpbronnen als ‘middelen voor meervoudige doeleinden’, meent de capabilitybenadering dat een debat over de algemene en specifieke mogelijkheden om het leven gestalte te geven wel degelijk binnen het terrein van legitiem overheidshandelen ligt. De subjectieve welzijnsbenadering stemt in met de stelling dat hulpbronnen middelen zijn voor meervoudige doeleinden, maar meent daarentegen dat de enige neutrale maatstaf om te kunnen beoordelen in hoeverre mensen die doeleinden realiseren hun tevredenheid is, ofwel alleen met het leven als geheel (Veenhoven) ofwel tevens op specifieke deeldomeinen die met de algehele levensvoldoening in verband staan (Van Praag en Ferrer-i-Carbonell). Vandaar dat de subjectieve benadering de levenskwaliteit lokaliseert aan het eindpunt van het causale schema in Figuur 7.1, en ook meent dat de overheid de taak heeft om ‘happiness’ of ‘life-satisfaction’ te bevorderen. De capabilitybenadering beschouwt op ontologische gronden het subjectieve welzijn juist niet als de ultieme maat voor de kwaliteit van het leven, maar veeleer als een bijproduct daarvan. In het schema worden zowel capabilities en functionings als ook het subjectieve welzijn als outputs van middelen beschouwd. Er zijn echter twee verschillen. Ten eerste zijn de capabilities en de functionings intersubjectief

benoembare outputs waarover debat en discussie mogelijk is, terwijl geluk, levensvoldoening of tevredenheid zuiver subjectieve outputs zijn.¹⁸ En ten tweede zijn deze subjectieve outputs zelf een gevolg van outputs die betrekking hebben op het (kunnen) functioneren.

Hierbij moet men bedenken dat capabilities – de reële mogelijkheden om te functioneren als zodanig – een sterk effect kunnen hebben op levensvoldoening, ongeacht het welbevinden dat mensen ontlenen aan hun eigenlijke functioneren. Ook de wetenschap dat ze van bepaalde mogelijkheden zijn verzekerd kan hun geluk positief beïnvloeden. Zo waarderen vele inwoners van steden met een uitgebreid historisch erfgoed en cultureel aanbod de mogelijkheid dat ze hiervan kunnen genieten, ook als ze in feite een teruggetrokken leven leiden en er nooit gebruik van maken. Een ander voorbeeld is het domein van politieke capabilities. Frey en Stutzer (2005) tonen dat mogelijkheden tot directe politieke participatie in Zwitserse dorpen en steden de levensvoldoening positief beïnvloeden, onafhankelijk van de mate van participatie. Ook dat illustreert de bovenste helft van het causale schema, waarin de (voor Zwitserland specifieke) formele democratische rechten op gemeentelijk niveau de hulpbron is die mogelijkheden tot participeren biedt. De aanwezigheid van die mogelijkheden leidt vervolgens tot subjectief welzijn, nog los van de keuze die burgers maken om hun tijd te verdelen over politieke deelname of andere activiteiten waaraan ze levensvoldoening kunnen ontlenen. De capability-benadering maakt duidelijk dat de causale relaties tussen hulpbronnen en subjectief welbevinden langs verschillende lijnen verlopen. Ook wanneer men liever kiest voor een subjectieve benadering van kwaliteit van leven kan het dus van belang zijn om naar capabilities en functionings te kijken. Hetzelfde geldt als men liever het accent wil leggen op hulpbronnen. Om goed te kunnen argumenteren waarom bijvoorbeeld politieke burgerrechten of cultureel erfgoed opgenomen moeten worden in een lijst van hulpbronnen voor de kwaliteit van leven is empirisch onderzoek naar het welbevinden dat mensen ontlenen aan het gebruik van die hulpbronnen uiteindelijk toch onontbeerlijk. De capabilities en functionings in het schema zijn dan een nuttige schakel in dat onderzoek.

In dit overzicht hebben wij van drie benaderingen onderzocht waar ze de kwaliteit van leven lokaliseren in het bovenstaande schema en in hoeverre ze geschikt zijn om als theoretische basis te dienen voor een beleidsrelevante maatstaf voor kwaliteit van leven. Het schema toont dat de drie benaderingen nauw zijn verbonden omdat capabilities hulpbronnen als input nodig hebben, terwijl ze uiteindelijk tot subjectief welzijn leiden. Het is duidelijk dat een beredeneerde keuze voor een van de drie benaderingen een keuze is over waar men het zwaartepunt wil leggen. Kiest men voor de capability-benadering, dan wordt de kwaliteit van leven beschouwd als een tussenstation in het traject van hulpbronnen naar subjectief welzijn, of zoals de politieke filosoof Gerald Cohen het uitdrukt, als ‘*midfare derived from resources, rather than preference satisfaction or welfare*’ (Cohen, 1993).

¹⁸ We nemen hier afstand van het causale schema dat in Hagerty et al. (2001: 79-81) werd voorgesteld als een theoretische structuur die alle kwaliteit-van-levenindexen zouden moeten gebruiken, omdat het schema geen ruimte biedt voor functionings en capabilities en niet erkent dat capabilities en functionings ook outputs zijn.

Als we alle voor- en nadelen van de verschillende benaderingen op een rij zetten, komen wij tot de conclusie dat op *theoretische* gronden de capability-benadering te verkiezen is als fundament voor een maatstaf van levenskwaliteit. Daarbij moet bedacht worden dat de *empirische* invulling van de capability-benadering in een index voor de kwaliteit van leven nog in de kinderschoenen staat. Het kan zijn dat na verder onderzoek nadelen van een dergelijke index aan het licht zullen komen die nu onvoldoende te overzien zijn. In deze opdracht kunnen wij de constructie van een capability-index niet uitwerken, te meer omdat de volgende hoofdstukken duidelijk zullen maken dat hier heel wat bij komt kijken. Wat wij kunnen doen is een basis geven waarop een dergelijk project opgezet zou kunnen worden.

8 De lijst van domeinen

Zoals we in hoofdstukken 6 en 7 hebben gezien, zijn er op theoretisch en conceptueel vlak redenen om de capability-benadering te kiezen voor een index van de kwaliteit van leven. In hoofdstukken 8 en 9 bestuderen we de eerste twee stappen: de selectie van capability-domeinen en de operationalisering van capability-indices voor deze domeinen. In dit hoofdstuk doen we een eerste voorstel over de domeinen die deel uitmaken van de index voor levenskwaliteit, terwijl we in hoofdstuk 9 nieuwe theoretische concepten voorstellen en uitwerken die gebruikt kunnen worden bij de constructie van indicatoren. In hoofdstuk 10 komen dan de wegingsproblemen aan bod die zich voordoen wanneer men een meerdimensionaal concept in een enkel indexgetal wil samenvatten.

Het ligt voor de hand na te gaan welk onderzoek reeds verricht is binnen de capability-benadering en wat we daaruit kunnen leren over de algemene karakteristieken van de index die we willen ontwerpen. Die vraag beantwoorden we in paragraaf 8.1. Vervolgens doen we ons voorstel voor de selectie van capabilities (8.2) en bespreken we hoe onze voorlopige lijst zich verhoudt tot andere bestaande lijsten (8.3). Ten slotte inventariseren we in de laatste paragraaf (8.4) welke stappen nodig zijn voor de operationalisering. Die stappen worden dan verder in hoofdstuk 9 behandeld.

8.1 Wat kunnen we leren van de bestaande literatuur?

De literatuur over de capability-benadering evolueert snel: wat vandaag een volledige samenvatting van de literatuur is, kan over zes maanden al achterhaald zijn. Uit een recent overzicht blijkt dat tot nu toe geen enkele wetenschapper de taak op zich genomen heeft om een capability-index voor de kwaliteit van leven theoretisch te onderbouwen, volledig uit te werken en empirisch te testen (Robeyns 2006b). De ontwikkeling van zo'n index is op dit moment dus pionierswerk. Toch levert de bestaande literatuur twee belangrijke inzichten op.

Het eerste inzicht is dat onderscheid dient gemaakt te worden tussen het ontwerp van een index op basis van bestaande secundaire statistieken en een index waarbij men de meeste data voor domeinen van capabilities nog kan verzamelen – en daartoe de benodigde tijd en middelen heeft. Bestaande empirische toepassingen worden sterk bepaald door de datasets die voorhanden zijn, zowel wat betreft de selectie van capabilities als wat betreft de mogelijkheden om capabilities te meten in plaats van niveaus van gerealiseerde functionings. Deze toepassingen werken bijna allemaal met databestanden die al voorhanden zijn. Voor ons doel is dit nadelig. Indien we ons beperkt weten tot bestaande data zullen we wellicht ver verwijderd blijven van een interessante en verdedigbare capability-index voor de kwaliteit

van leven. Omdat het ons hier vooral gaat om een conceptuele verkenning, zullen wij er in deze hoofdstukken van uitgaan dat er geen beperkingen zijn op de data.

Een ander inzicht betreft de aard van de index zelf: op welk niveau van abstractie en aggregatie willen we een capability-index opstellen? Het belang van deze vraag kan geïllustreerd worden aan de hand van het eerder vermelde artikel van Ini Grewal en haar co-auteurs (Grewal *et al.*, 2006). Zoals vermeld in hoofdstuk 6 werkt deze Britse onderzoeksgroep aan een index van de kwaliteit van leven voor oudere mensen in het Verenigd Koninkrijk. Grewal en co-auteurs hebben de selectie van relevante capabilities volledig gebaseerd op de informatie die ze verkregen van de ouderen zelf. Dezen werden geïnterviewd over hun levenservaringen en over hoe zij op basis van die ervaringen hun kwaliteit van leven beoordelen. De informatie werd gebruikt om er de constituerende domeinen van de kwaliteit van leven (*'attributes of the quality of life'*) uit te destilleren. Daarbij werd in de mate van het mogelijke gezocht naar domeinen die elkaar conceptueel niet overlappen, maar wel alle ervaringen van de ouderen dekken. De vijf domeinen die Grewal en haar co-auteurs voorstellen zijn relaties, rollen, vreugde, veiligheid en beheersbaarheid (*attachment, role, enjoyment, security en control*).

Het valt op dat de ervaringen van de ouderen worden geclassificeerd op een zeer hoog niveau van abstractie. Dit is misschien verdedigbaar als het van tevoren duidelijk is dat de abstracte domeinen zullen worden vertaald in beleid dat zich richt op specifieke voorzieningen in de ouderenzorg. Maar is het ook wenselijk en werkbaar als het gaat om een index voor de gehele bevolking die op zeer diverse beleidsterreinen relevant moet zijn? In het overzichtsartikel over kwaliteit-van-levenindexen voor overheidsbeleid stellen Hagerty en zijn co-auteurs (2001: 2) dat een van de criteria waaraan een index moet voldoen de bruikbaarheid voor het overheidsbeleid is. Dit is ook het uitgangspunt van deze studie. Een capability-index die bruikbaar wil zijn voor het overheidsbeleid moet niet op dit hoge niveau van abstractie geformuleerd worden. Wij denken dat het dan beter is om concretere domeinen van functioneringsmogelijkheden te selecteren in plaats van abstracte aspecten van het functioneren, zoals sociale rollen of ervaringen van vreugde, veiligheid of beheersbaarheid die op elk terrein een zeer verschillende betekenis zullen hebben en die mensen zelf niet eens altijd kunnen overzien. Het is dus belangrijk te beredeneren op welk niveau van abstractie men een capability-index wil ontwikkelen. Dit geldt op een iets andere manier ook voor de befaamde lijst van Martha Nussbaum die in hoofdstuk 6 is besproken. De capability-domeinen op deze lijst zijn abstracter geformuleerd en beantwoorden aan een ander doel dan het onze. Ze zijn vooral geschikt voor de filosofische analyse van transculturele rechtvaardigheid en constitutionele essenties. Als men Nussbaums lijst nader beschouwt, valt ook op dat een aantal van haar capabilities niet of nauwelijks door de overheid te beïnvloeden zijn.

8.2 De domeinen: een aanzet

In deze paragraaf doen wij een voorstel voor een lijst van capabilities in diverse domeinen die we in een beleidsrelevante index van levenskwaliteit zouden willen opnemen. De methode om deze lijst op te stellen komt overeen met de procedure die in 6.4 werd beschreven, zij het dat we ons moeten beperken tot de eerste stadia van dat proces. We destilleren de domeinen uit de literatuur over indicatoren van de levenskwaliteit, in samenhang met de literatuur over toepassingen van de capability-benadering. Hierbij is voornamelijk gebruikgemaakt van het overzichtsartikel over *Quality of Life*-indexen (Hagerty *et al.*, 2001) en van het recente overzichtsartikel van bestaande capability-toepassingen (Robeyns, 2006b). Zo komen we tot een eerste lijst van capabilities voor de kwaliteit van leven. Voor elk domein dat in de overzichtsartikelen ter sprake kwam stelden we ons drie vragen:

1. Draagt het domein onbetwistbaar bij aan de kwaliteit van leven, indien het domein wordt opgevat als een capability?
2. Wijst een lage score op dit capability-domein eenduidig op een lagere levenskwaliteit voor de betrokken persoon, indien alle andere factoren constant gehouden worden?
3. Vallen de capabilities binnen het legitieme terrein van de overheid?

De lijst van domeinen waar we op uitkomen is vervat in Tabel 8.1.

Tabel 8.1 Domeinen voor een capability-index: eerste aanzet

1. fysieke gezondheid2. mentale gezondheid3. kennis en geestelijke vorming4. arbeid5. zorg6. sociale relaties7. recreatie8. wonen9. leefomgeving10. mobiliteit11. veiligheid12. non-discriminatie en respect voor diversiteit13. politieke participatie

Wat betekent dit alles concreet? De bedoeling is dat scores op de 13 domeinen van de lijst tezamen een indruk geven van de levenskwaliteit van inwoners van Nederland, waarop de overheid zich zou kunnen richten voor het beleid. Met andere woorden, deze 'kwaliteit van leven' bestaat uit de reële mogelijkheden die Nederlanders hebben om in de bovenstaande terreinen te functioneren. Domeinen 1 en 2, fysieke en mentale gezondheid, zijn de meest

persoonlijke functioneringsmogelijkheden. Domeinen 3 tot en met 8 zijn maatschappelijke domeinen, terwijl domeinen 9 tot en met 13 eerder door het politieke bestel worden bepaald (al speelt bij domein 12 – non-discriminatie en respect voor diversiteit – de heersende cultuur een belangrijke rol).

Het behoeft weinig toelichting dat mensen *fysieke en mentale gezondheid* algemeen als kernaspecten van hun levenskwaliteit beschouwen. De verantwoording van het onderscheid tussen fysieke en mentale gezondheid ligt wat moeilijker. Wij denken dat het ook verdedigbaar is alle dimensies van gezondheid, ‘fysiek’ zowel als ‘mentaal’ in een enkel domein op te nemen, maar geven hier toch in overweging het onderscheid in eerste instantie te maken, omdat de *sociale* waardering van fysieke en mentale gezondheid zo verschilt. Het voert te ver om dit hier uitvoerig toe te lichten, maar we verwijzen naar Layard, die er op wijst dat in westerse landen reeltief weinig aandacht wordt besteed aan het behandelen van mentale stoornissen die gepaard gaan met in elk geval een groot subjectief kwaliteitsverlies (Layard, 2005: hoofdstuk 13).

Ook de capability-dimensies in *kennis en geestelijke vorming* vragen om toelichting als domein van levenskwaliteit, omdat er ongetwijfeld mensen zijn die geen interesse hebben in het ontwikkelen van hun kennis, kunde en culturele vorming. Het is legitiem en goed voorstelbaar dat iemand geen belang stelt in het begrijpen van gevorderde algebra of in het beheersen van een vreemde taal als Frans of Russisch. Maar mogelijk maken dat de mensen die de talenten bezitten voor wiskunde of talen ook effectief wiskunde en talen kunnen studeren, levert niettemin een positieve bijdrage aan de levenskwaliteit, ook van degenen die de geboden mogelijkheden niet wensen te benutten op een bepaald moment. Het is niet moeilijk om het verband met het overheidsbeleid te zien: deze capability wordt uitgebreid door een waaier aan beleidsmaatregelen, waaronder het ondersteunen van kwalitatief hoogstaand onderwijs, het bevorderen van kunsten en wetenschap, het uitbouwen en onderhouden van een netwerk van openbare bibliotheken, enzovoort. (Het ondersteunen van een capability hoeft uiteraard niet te betekenen dat de belanghebbenden hier geen kosten voor hoeven te dragen; wie precies welk aandeel van de kosten draagt is een aparte vraag.)

Hoewel men arbeid kan zien als bron van inkomensverwerving, is de mogelijkheid van *arbeid* een constituerend deel van de kwaliteit van leven: mensen willen in de mogelijkheid gesteld worden om iets met hun talenten te doen, om zich nuttig te voelen, om een aangename, uitdagende en zinvolle dagtaak te verwezenlijken. Het kan zijn dat mensen van een totaal andere cultuur, of in een maatschappij vele honderden of duizenden jaren geleden of in de toekomst, daar anders over dachten of zullen denken, maar in het Nederland van het begin van deze eeuw is het zeker zo dat de mogelijkheid om zinvolle arbeid te verrichten een belangrijk aspect van levenskwaliteit is. Dat neemt niet weg dat heel wat mensen ervoor kiezen om geen (betaalde) arbeid te verrichten, bijvoorbeeld omdat ze voltijds studeren, alleen zorgarbeid verrichten of met andere projecten bezig zijn. Ook voor die mensen geldt echter dat de mogelijkheid om betaalde arbeid te kunnen verrichten intrinsiek waardevol is. Wat betekent dit voor het overheidsbeleid? De overheid kan faciliterend optreden door de sociale belemmeringen op de mogelijkheden om arbeid te verrichten weg te nemen,

bijvoorbeeld door mensen prikkels te geven om zich voldoende te scholen, actief discriminatie op de arbeidsmarkt te bestrijden, onnodige bureaucratische beslommeringen weg te nemen, de combinatie van zorg en arbeid mogelijk te maken en een actief arbeidsmarktbeleid te voeren dat banen creëert in plaats van vernietigt (zie Schokkaert en Van Ootegem, 1990; Gallie in Esping-Andersen, ed., 2002).

Ook de mogelijkheid om te *zorgen*, hetzij voor kinderen, ouderen, zieke partners of andere hulpbehoevenden, is een belangrijk onderdeel van de kwaliteit van leven. En ook hier kan de overheid een rol spelen, bijvoorbeeld door werknemers de mogelijkheid te geven met behoud van baan en (een deel van) het loon een tijdje de arbeidsmarkt te verlaten om te zorgen. Dit is een van de doelstellingen van de levensloopregeling en wordt verder ook gefaciliteerd door het zorg- of ouderschapsverlof in Nederland en een scala van maatregelen in andere westerse landen.

Daarnaast is de mogelijkheid om *sociale relaties* te onderhouden en uit te bouwen een belangrijk onderdeel van de kwaliteit van leven. Dit is in de eerste plaats aan mensen zelf, maar ook hier kan de overheid faciliterend werken, bijvoorbeeld door het subsidiëren van activiteiten die door buurtbewoners worden opgezet en een positief effect hebben op de sociale cohesie in de buurt, of door de aanleg van aangename openbare parken en speeltuinen met publieke ruimtes voor jong en oud. Uiteraard gaat het niet uitsluitend om de voorzieningen op zich, maar spelen kwalitatieve aspecten een grote rol: de openbare ruimtes moeten dusdanig zijn ingericht en uitgerust en onderhouden dat ze uitnodigend zijn voor inwoners om er anderen op te zoeken. Ook de sociale relaties in gezin en familie kunnen door de overheid worden bevorderd, bijvoorbeeld door mantelzorg te ondersteunen en het consultatiebureau zodanig toegankelijk te maken en uit te rusten met deskundigen dat haar dienstverleners in staat worden gesteld gezinnen van advies te dienen waar er problemen zijn met de opvoeding en verzorging van de kinderen. Opnieuw geldt hier dat kwaliteit van leven over de reële mogelijkheden gaat en niet alleen over het effectief functioneren: indien iemand een solitair leven wil leiden, ook al heeft die persoon de reële mogelijkheden om met anderen sociale relaties aan te knopen, dan is er geen reden om te besluiten dat die persoon een lagere kwaliteit van leven heeft dan iemand die hetzelfde soort leven leidt, maar deel uitmaakt van een groot en gelukkig gezin.

Recreatieve activiteiten zijn niet alleen waardevolle functionings, maar meestal ook nog eenduidig prettig en aangenaam: de mogelijkheid deze activiteiten te ontplooiën maakt dan ook deel uit van de kwaliteit van leven. De overheid kan faciliterend optreden, bijvoorbeeld door te garanderen dat elke werknemer een voldoende aantal vakantiedagen heeft (wat niet in alle landen momenteel het geval is) of door natuurgebieden te beschermen voor recreatiedoeleinden.

De kwaliteit van het *wonen* is een onderdeel van de kwaliteit van leven die relevant is voor het overheidsbeleid. Het is een positief onderdeel van de levenskwaliteit dat mensen kunnen wonen in een huis waar ze zich prettig en geborgen voelen, waar voldoende licht is en waar problemen zoals vocht en stof, die negatieve emoties oproepen en tot gezondheidsproblemen leiden, afwezig zijn. Daarnaast is de *leefomgeving* van belang. Hierin gaat het in elk geval om

mogelijkheden om te functioneren in aanwezigheid van schone lucht, water en bodem, en vrij van schadelijke stoffen en verkeersoverlast. Men kan daarnaast dimensies opnemen die op de aanwezigheid van een goed onderhouden ruimtelijke infrastructuur betrekking hebben. Het MNP doet momenteel onderzoek naar het domein van de leefomgeving.

Daarnaast is *mobilititeit* belangrijk: mensen willen de mogelijkheid hebben zich te kunnen verplaatsen, zonder daarbij veel tijd te verliezen in files of geconfronteerd te worden met een gebrekkige dienstverlening van het openbaar vervoer. De rol voor de overheid ligt voor de hand: het uitbouwen en onderhouden van een wegennetwerk dat deze mobiliteit mogelijk maakt, het nemen van maatregelen die de files bestrijden (bijvoorbeeld door systemen zoals rekeningrijden indien die daartoe bijdragen) en het exploiteren of reguleren van het openbaar vervoer. Ook voor *veiligheid* kan men stellen dat het overgrote deel van de Nederlanders de bescherming van have en goed, waaronder begrepen de afwezigheid van lichamelijk geweld, als een positief aspect van hun levenskwaliteit ervaren.

Een heel ander element van de kwaliteit van leven is *non-discriminatie en respect voor diversiteit*. Het gaat hier om het functioneren in een sociale omgeving die vrij is van de discriminatie die voortkomt uit afwijzing van en disrespect voor menselijke diversiteit in religie, seksualiteit, huidskleur, taalgebruik, geslacht en leefstijl. Deze capability is cruciaal voor het welzijn van alle mensen, ook al lijkt hij nog zo vanzelfsprekend. Natuurlijk is het aannemelijk dat vooral mensen die ofwel zelf gediscrimineerd worden ofwel discriminatie van nabij meemaken in de eigen kring hier sterk aan zullen hechten en daarom afwezigheid van discriminatie voortdurend als onderdeel van hun kwaliteit van leven zullen ervaren. Ook hier kan de overheid optreden binnen het raamwerk van de grondwet en de wetgeving, bijvoorbeeld door het installeren en ondersteunen van een Commissie Gelijke Kansen en door zelf geen beeldvorming te verspreiden die bepaalde groepen stigmatiseert.

De laatste capability die wij voorstellen, is de mogelijkheid tot *politieke participatie*. In hoofdstuk 7 verwezen we naar de studie van Frey en Stutzer (2005), die aantoonde dat de politieke participatierechten van inwoners van Zwitserland een positief effect hebben op hun levenstevredenheid, of ze nu van deze politieke rechten gebruikmaakten of niet. Ook al wordt maar een beperkt deel van de bevolking zeer actief in politieke verenigingen en maatschappelijke debatten, veel mensen zouden protesteren als ze niet langer de mogelijkheid zouden hebben tot die participatie. De algemene tendens op wereldschaal is dat mensen democratie verkiezen boven een niet-democratisch politiek bestel. Mensen stellen prijs op de mogelijkheid tot politieke invloed en participatie.

8.3 Vergelijking met andere lijsten

Elk voorstel voor een lijst van capabilities moet worden verantwoord volgens de procedure van paragraaf 6.4. We doen dit hier in het kort door confrontatie met andere lijsten uit de

literatuur. Zo kan worden toegelicht waarom bepaalde capabilities wel of niet op onze lijst voorkomen.

Laat ons eerst de bovenstaande 13 domeinen vergelijken met de selectie van 'Quality of Life'-domeinen die men vindt in de 22 zeer diverse indexen die door Hagerty en collega's (2001) werden geanalyseerd. Hier komen een aantal domeinen voor die niet in de capability-benadering thuishoren. Sommige daarvan behoren tot economische hulpbronnen zoals inkomen, de industriële productie per capita, of de stand van wetenschap en techniek. Andere bestaan uit subjectieve indicatoren (tevredenheid of geluk). Wij hebben in hoofdstuk 7 uiteengezet waarom we deze niet opnemen, waarbij we onverlet laten dat het subjectieve welbevinden dat samenhangt met scores op bepaalde capabilities zeker kan worden opgenomen in een onderzoek dat primair op capabilities is gericht. Een derde type in het overzicht van de 22 indexen heeft betrekking op verdelingsgrootheden van kansen en middelen, zoals maatstaven voor armoede, ongelijkheid en sociale mobiliteit. Dergelijke domeinen zijn meestal bedoeld om uitspraken te doen over de kwaliteit van leven in een (nationale) samenleving als geheel. Ze zijn minder op hun plaats in een index voor de kwaliteit van leven op individueel niveau. Zoals wij in hoofdstuk 3 hebben betoogd, zijn er goede argumenten om verdelingsmaatstaven niet op te nemen als bestanddelen van individuele levenskwaliteit.

In het overzicht van Hagerty is de SCP leefsituatie-index ook opgenomen. Deze index is ten dele verenigbaar met een capability-benadering. Wij hebben de SCP-index apart besproken in Appendix B en stellen de mogelijkheden om de index te hervormen volgens een capability-benadering daarin ook aan de orde. Hier stippen we de volgende punten van verschil aan in aansluiting op wat hierover in Appendix B is gezegd. Zo wordt in onze lijst van domeinen geen onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten recreatieve activiteiten en mogelijkheden, in tegenstelling tot de selectie door het SCP. Wij ontkennen niet dat het belangrijk kan zijn om deze uit elkaar te houden voor beleidsdoeleinden, maar we denken dat de SCP-dimensies *vrijtijdsactiviteiten*, *sportbeoefening* en *vakantie* te onderscheiden zijn als dimensies van het domein van de recreatie, terwijl *sociale participatie* een dimensie is binnen ons domein van sociale relaties. Daarnaast zijn wij van mening dat domeinen die het SCP eerder als middelen beschouwt voor een goede leefsituatie dan als bestanddeel van de leefsituatie zelf (met name arbeid) toch capabilities zijn die direct aan de levenskwaliteit bijdragen. Iets dergelijks geldt voor gezondheid, die in de SCP-index vooral figureert als afwezigheid van fysieke belemmeringen. Gezondheid en arbeid komen voor op onze lijst omdat wij menen dat de mogelijkheden tot het functioneren in deze domeinen niet uitsluitend een instrumentele maar ook een intrinsieke waarde hebben, waarbij we bovendien onderscheid zouden willen maken tussen fysieke en mentale aspecten van gezondheid. Hetzelfde geldt voor het domein van kennis en geestelijke vorming.

Zoals hieronder ter sprake komt, zal het belangrijk zijn om juist in de operationalisering van deze domeinen goed te onderscheiden hoe intrinsieke en instrumentele aspecten van de levenskwaliteit zijn verbonden met capabilities en gerealiseerde functionings. Vooral bij gezondheid, kennis en arbeid hebben instrumentele aspecten van het daadwerkelijk

functioneren gevolgen over de hele set van domeinen heen. Zo kan het nuttig zijn om in een survey te vragen naar de mate waarin iemand effectief toegang heeft tot zinvolle arbeid (de mogelijkheden om zulke arbeid te doen zijn intrinsiek waardevol), maar ook naar de mate waarin de persoon in feite werkzaam is op een bepaald functie- en beloningsniveau (omdat dit informatie geeft over zijn toekomstige mogelijkheden in het domein van de arbeid evenals in andere domeinen). Of men dit laatste wil doen, hangt overigens af van specifieke overwegingen die we hieronder nog zullen bespreken.

Tot slot zijn er in de literatuur wel domeinen voorgesteld die uitnodigen tot verdere discussie. We noemen er twee: *onafhankelijkheid* en *tijdsautonomie*. Onafhankelijkheid als zelfstandig domein kwam ook voor in de studie van Grewal en collega's (2006). Wij hebben om de volgende redenen ervoor gekozen om dit domein niet op te nemen. Ten eerste kan men een hoge levenskwaliteit hebben zonder sterk onafhankelijk te zijn (Sen 2001): iemand die verlamd is en in een rolstoel zit, is afhankelijk van anderen om mobiel te zijn, maar als er steeds mensen beschikbaar zijn om die mobiliteit te garanderen als hij of zij zich wil verplaatsen, heeft het gebrek aan onafhankelijkheid geen directe invloed op zijn of haar kwaliteit van leven (de verlamming uiteraard wel). Ten tweede is onafhankelijkheid van een hoger niveau van abstractie dan de domeinen die wij voorstellen. En ten derde is het niet duidelijk dat onafhankelijkheid thuishoort in een beleidsrelevante index voor overheidsbeleid, omdat niet duidelijk is in hoeverre de overheid er buiten de sfeer van democratische grondrechten vat op heeft. In tegenstelling tot de lijst die Robeyns (2003) opstelde voor de empirische evaluatie van gender-ongelijkheid in westerse samenlevingen ontbreekt in onze lijst het domein 'tijdsautonomie'. De vraag is of we het beschikken over mogelijkheden om tijd naar eigen goeddunken in te delen als een aparte capability in de index zouden moeten opnemen. Dit zullen we in paragraaf 9.4 bespreken, nadat eerst is nagegaan wat er allemaal komt kijken bij het verdere proces van operationalisering en meting. Daarover gaat de volgende paragraaf.

8.4 Verdere uitwerking

Het opsommen van een lijst met capabilities is natuurlijk nog lang geen operationalisering, laat staan een bruikbaar meetinstrument. Hoe moeten we deze lijst interpreteren en wat dient er verder mee te gebeuren bij het opstellen van een capability-index voor de kwaliteit van leven? Verder onderzoek zou in de volgende vier fases kunnen verlopen.

De eerste fase van vervolgonderzoek is het robuust maken en eventueel verfijnen en aanpassen van de lijst, door verdere discussie en debat, en door verder empirisch onderzoek. Zoals in paragraaf 6.4 beschreven, zou de selectie van relevante capabilities moeten gebeuren op basis van kwantitatief empirisch onderzoek, aangevuld met diepte-interviews, focusgroepen en andere kwalitatieve methoden. Ook al staat onderzoek naar capabilities en kwaliteit van leven nog in de kinderschoenen, toch kunnen we stellen dat bestaande empirische studies in dit veld tonen dat dergelijke methodes praktisch mogelijk zijn, tot

interessante inzichten leiden en mogelijke vertekeningen in de selectie kunnen voorkomen (bijvoorbeeld Biggeri *et al.*, 2006; Grewal *et al.*, 2006, Wolff en De-Shalit, 2007). In deze studie is dit echter niet mogelijk. De selectie van capabilities die wij hebben voorgesteld moet daarom als open en tentatief beschouwd worden, als een stap op weg naar een diepgaandere analyse.

Als er eenmaal overeenstemming is over een werkbare lijst van capabilities, is de volgende stap het bepalen van de dimensies voor elk van de domeinen en van de indicatoren in elke dimensie. Het ligt buiten onze opdracht om deze stap te zetten, maar wij schetsen zo dadelijk wel hoe men daarbij te werk moet gaan. Voor elk domein bestaan onderzoeksagenda's waarin sociale wetenschappers op diverse wijzen de kwaliteit van leven hebben onderzocht. In deze specifieke velden is al heel wat wetenschappelijk onderzoek beschikbaar over welke indicatoren geschikt en bruikbaar zijn in het raamwerk van de capability-benadering. Voor arbeid kan men bijvoorbeeld terecht binnen arbeidsstudies voor indicatoren en ook bij de afdeling dataverzameling en statistiek van de *Internationale Arbeidsorganisatie*. Wij menen dat de stap van domeinen naar de selectie van één of meer dimensies waarvoor indicatoren gevormd worden nauwe samenwerking vereist met specialisten uit diverse onderzoeksvelden, aangezien daar veel kennis aanwezig is die bruikbaar is bij het opstellen van een capability-index. Let wel: wij denken dat het hier om een samenwerking en niet om een uitbesteding zou moeten gaan, omdat anders het risico bestaat dat de theoretische onderbouwing en de consistentie van de index minder robuust wordt. Indien zo'n index het einddoel is, dan is het van belang dat wetenschappers die grondige kennis hebben van de capability-benadering de verschillende delen van de index bijeenbrengen en, bij wijze van spreken, de 'eindredactie' doen in het opstellen ervan.

Een derde fase zou dan bestaan uit het opstellen van enquêtevragen, waarbij de inbreng van wetenschappers die gespecialiseerd zijn in survey-onderzoek essentieel is. Ook daarover zullen wij hier niet uitweiden, maar we doen in hoofdstuk 9 verder voorwerk dat nodig is om precies te weten over welk soort concepten we informatie willen verzamelen via enquêtevragen. In een vierde en laatste fase zou men dan pilotstudies moeten opzetten om de enquêtes te testen en vervolgens te verfijnen alvorens men effectief de data op grote schaal kan gaan verzamelen.

9 Conceptuele keuzes bij de operationalisering van capability-domeinen

In dit hoofdstuk ontwikkelen wij theoretische noties die van pas komen voor de operationalisering van capabilities in afzonderlijke domeinen. Eerst introduceren we de notie van capability input mapping (9.1), en de daaruit afgeleide begrippen van rivaliserende capabilities en begrensde capability-inputs (9.2). Vervolgens besteden we wat meer aandacht aan tijd – dit is de meest begrensde capability-input – en bespreken de rol van tijdsautonomie in de capability-benadering (9.3). In paragraaf 9.4 gaan we dan over naar de belangrijkste operationaliseringsvraag die men in deze benadering moet stellen, de vraag of een capability moet worden gemeten als een verzameling functioneringsmogelijkheden of als een gerealiseerd functioneringsniveau dat indicatief is voor die verzameling, of wellicht als een combinatie van beide. Ten slotte brengen we in paragraaf 9.5 alles samen in een concreter voorstel voor de operationalisering van de 13 domeinen.

9.1 Een capability input mapping

In algemene zin is een *capability input mapping* het samenstel van de factoren die het ontwikkelen of in stand houden van capabilities mogelijk maken in elk van de domeinen op een lijst. De capability-inputs van een bepaald domein kunnen worden onderscheiden in *hulpbronnen*, zoals deze in hoofdstuk 4 en in ons voorstel voor een hulpbronnen-index zijn beschreven (zie Appendix A). Maar we moeten er ook rekening mee houden dat het bereiken van een zeker *niveau van functioneren* in andere domeinen, of eventueel zelfs in hetzelfde domein (denk aan kennis of arbeid), ook tot de factoren kan behoren die het ontwikkelen of in stand houden van een capability mogelijk maken. Van deze dynamische complicatie zullen we hier afzien, maar we komen er in paragraaf 9.4 op terug. Behalve op hulpbronnen wordt in de literatuur ook gewezen op het bestaan van *conversiefactoren*. Het gaat dan om indirecte capability-inputs, namelijk factoren die de omzetting van bepaalde hulpbronnen in bepaalde capabilities vergemakkelijken of bemoeilijken (conversiefactoren zouden in een causaal model als interactievariabelen worden opgenomen). Ook op deze factoren komen we later terug (paragraaf 9.3).

Het illustratieve schema van Tabel 9.1 geeft vooral een capability input mapping van hulpbronnen. We gaan na wat voor elk domein van capabilities op onze lijst de belangrijkste hulpbronnen zijn, en we onderscheiden deze laatste in de twee kolommen van de tabel naar inputs waarop de overheid relatief veel of weinig invloed kan uitoefenen. In Tabel 9.2. tonen wij hoe zo'n een mapping eruit zou kunnen zien in een bepaald domein.

Tabel 9.1 voorbeeld van een capability input mapping (hulpbronnen).

Capability	Capability-input waarop de overheid invloed kan uitoefenen	Capability-input waarop de overheid geen of slechts beperkte invloed kan uitoefenen
1. fysieke gezondheid	Tijd. Geld. Leefmilieu. Gezondheidszorg. ...	Rol in de maatschappij (bijv. arbeid of zorg). Aangeboren fysieke gezondheid. ...
2. mentale gezondheid	Rol in de maatschappij (bijv. arbeid of zorg). Gezondheidszorg Sociale relaties. ...	Aangeboren mentale gezondheid. Opvoeding en zorg in het gezin ...
3. kennis en geestelijke vorming	Onderwijs en cultuur. De media. Tijd. Geld. ...	Aangeboren cognitieve talenten. Opvoeding. ...
4. arbeid	Tijd. Arbeidsmarktpolitiek. Sociaal kapitaal. ...	Kennis en vaardigheden. Aangeboren talenten. Sociale klasse waarin men geboren is. Sociaal netwerk. ...
5. zorg	Tijd. Geld. Publieke zorgvoorzieningen. ...	Sociale normen. Grootte van gezinnen en families. ...
6. sociale relaties	Tijd. Geld. Sociaal kapitaal. ...	Familie en sociale klasse waarin men geboren is. ...
7. recreatieve activiteiten	Tijd. Geld. Arbeidsvoorwaarden. Sport en cultuurbeleid. ...	Bevolkingsdichtheid. ...
8. wonen	Woningbouw. Verkeersinfrastructuur. Geld (vermogen). Financiële voorwaarden wonen (huurbeleid, hypotheke). ...	Ruimtelijke beperkingen. Gemiddelde omvang huishoudens. ...
9. leefomgeving	Milieubeheer. Ruimtelijke ordening. ...	Invloed op het milieu van buitenaf. ...
10. mobiliteit	Tijd. Verkeersinfrastructuur. Geld ...	Bevolkingsdichtheid. Mobiliteitsbehoeften van anderen. ...

11. veiligheid	Politie en rechtspraak. Aspecten ruimtelijke ordening. Sociaal kapitaal. ...	Sociale normen. Berichtgeving in de media. ...
12. non-discriminatie en respect voor diversiteit	Wetgeving die menselijke diversiteit respecteert. Beeldvorming over minderheden die door de overheid wordt verspreid. Onderwijs. ...	Heersende publieke moraal. Kleinschalige <i>civil society</i> -projecten. Sociale normen. Beeldvorming via media. ...
13. politieke invloed en participatie	Tijd. Structuur van politieke verenigingen. De media. Sociaal kapitaal. ...	Het constitutionele kader en de grondrechten in Nederland en de EU. ...

Dit voorbeeld van een capability input mapping maakt geen aanspraak op de precisie of volledigheid die voor een gedetailleerde uitwerking nodig is. Een degelijke mapping vereist een aparte studie van de determinanten van elke capability, wat buiten het kader van deze studie valt.

Het voorbeeld richt de aandacht wel op twee belangrijke factoren. Ten eerste kan via een goed uitgewerkte input mapping worden geïnventariseerd welke capabilities sterk beïnvloedbaar zijn door de overheid en welke niet of nauwelijks beïnvloedbaar zijn. Dit is belangrijk indien men niet alleen de kwaliteit van leven wil conceptualiseren en meten, maar ook het overheidsbeleid wil afstemmen op het verbeteren van de kwaliteit van leven in de domeinen. Het vertelt ons iets over hoe ‘maakbaar’ de kwaliteit binnen de domeinen is en geeft een aanzet om te bepalen welke overheidsinstrumenten daartoe geschikt kunnen zijn. Ten tweede wordt duidelijk hoe de capability-benadering en een benadering die een brede definitie van hulpbronnen hanteert met elkaar verbonden zijn. Zoals gezegd bestaan de capability inputs niet alleen uit hulpbronnen – er zijn ook de conversiefactoren die de omzetting van hulpbronnen in capabilities beïnvloeden. Toch kan de overheid ook op sommige conversiefactoren invloed uitoefenen, zoals we in de discussie over tijdsautonomie hieronder laten zien.

Men zou de capability-inputs naar de mate van hun belang kunnen aanduiden met een sterretje. Stel dat na een studie van de capability-inputs voor het domein *non-discriminatie en respect voor diversiteit* de volgende mapping opgesteld wordt (Tabel 9.2):

Tabel 9.2 aanduiding van de belangrijkste inputs voor domein 12 (voorbeeld).

12. non-discriminatie en respect voor diversiteit	Wetgeving die menselijke diversiteit respecteert.** Handhaving van de wet, onder andere in rekruteringsbeleid en in beeldvorming over minderheden door de overheid.*** Onderwijs.*	Heersende publieke moraal.* Kleinschalige <i>civil society</i> -projecten.** Sociale omgangsvormen. Beeldvorming via de media.*
---	--	--

Als dit de correcte capability input mapping zou zijn, dan geven de items met geen of maar een enkel sterretje aan waar de overheid begrensde mogelijkheden heeft bij het bevorderen van deze capability. Wat de overheid dan kan doen is haar wetgeving op orde brengen binnen het kader van de grondwet, vooral discriminatie in haar eigen personeelsbeleid uitbannen en zelf geen negatieve of unfaire beeldvorming over minderheden verspreiden. Daarnaast kan de overheid kleinschalige *civil society*-projecten financieel ondersteunen en geen bureaucratische hindernissen opleggen.

Uit Tabel 9.1 komt naar voren dat tijd en geld voor veel capabilities belangrijke hulpbronnen zijn. Dit heeft belangrijke consequenties voor de status van het domein arbeid, aangezien het functioneren in arbeid tijdsintensief is en inkomen genereert. Bijna alle capabilities hebben geld als noodzakelijke hulpbron. Voor veel mensen is arbeid, naast eventueel vrij vermogen en de financiële voorzieningen van de welvaartstaat, de enige manier om over voldoende geld te beschikken dat als hulpbron in verschillende domeinen kan worden ingezet. Maar de arbeid die daarvoor nodig is legt natuurlijk een groot beslag op de tijd die in de andere domeinen beschikbaar is. Het domein van de arbeid heeft daarmee een spilfunctie in de kwaliteit van iemands leven, omdat het functioneren in dit domein met de belangrijkste allocatiebeslissingen is verbonden. Die beslissingen vallen voor een groot deel onder de eigen verantwoordelijkheid van individuen en huishoudens, maar een overheid die de kwaliteit van leven van haar inwoners integraal wil bevorderen zal het beleid dat aan arbeid raakt goed moeten overdenken.

Bij de vraag in welke mate de overheid invloed heeft op de inputs is het goed om de publieke voorzieningen in de mapping te onderscheiden van maatregelen die betrekking hebben op de beschikbaarheid van tijd en geld. Publieke voorzieningen kosten natuurlijk ook indirect tijd en geld, maar ze worden aangewend in specifieke domeinen, met tal van beleidsinstrumenten. Daarentegen is beleid – van arbeidsparticipatie, werkgelegenheid en productiviteitsbevordering, tot herverdeling van primair en secundair inkomen – dat de vrij beschikbare hoeveelheden tijd en geld van mensen beïnvloedt veel generieker. Het raakt alle domeinen waarin mensen door afruil van tijd en geld zelfstandig hun eigen mogelijkheden bepalen binnen de mogelijkheden die door publieke voorzieningen zijn geschapen. Het gaat ons natuurlijk niet om een bespreking van al die beleidsterreinen. Bij wijze van een voorbeeld vragen we hier alleen in welke mate de overheid tijd en geld kan herverdelen.

Wat geld betreft is het meest voor de hand liggende instrument van herverdeling het fiscale stelsel: via het geheel aan belastingen en uitkeringen beïnvloedt de overheid de secundaire

inkomensverdeling. Bovendien heeft de overheid ook indirect invloed op de primaire inkomensverdeling, bijvoorbeeld door de mate waarin ze de bevolking kansen geeft tot inkomensverwerving (bronnenbeleid). Een land waarin onderwijs door de overheid sterk wordt gesubsidieerd en waarin ook voor volwassenen bij- en herscholingsprogramma's worden opgezet, helpt meer mensen om een goed inkomen te verdienen. De overheid kan ook bedrijven stimuleren om mensen in dienst te nemen in plaats van arbeid door kapitaal te substitueren. In sommige landen heeft de overheid invloed op de hoogte van de lonen via driehoeksoverleg over arbeidsvoorwaarden en beïnvloedt daarmee indirect de inkomensverdeling tussen mensen die hun inkomen vooral aan arbeid ontleen en mensen die hun inkomen verwerven uit winst of beleggingen.

Maar ook de input tijd kan op directe en indirecte manieren door de overheid herverdeeld worden. Een voorbeeld daarvan is het Belgische systeem van tijdskrediet. Het tijdskrediet stelt werknemers in staat om hun loopbaan tijdelijk deeltijds of voltijds te onderbreken, waarbij men na afloop van de periode van onderbreking zijn baan kan hervatten. De overheid betaalt ter compensatie van het gederfde loon een vergoeding.¹⁹ Daarnaast hebben werknemers ook recht op het zogenaamde thematische verlof: dit is betaald verlof indien men zorgt voor een kind onder de leeftijd van 6 jaar of mantelzorg verstrekt aan een ziek familielid. In Nederland is zeer recent de levensloopregeling ingevoerd, die ook de nettokosten van het toedelen van arbeidstijd aan andere activiteiten vermindert voor de werknemer, zij het in mindere mate dan het Belgische systeem. Andere landen, met name de Scandinavische, kennen systemen die nog veel genereuzer zijn voor de werknemer die (meestal door zorgverplichtingen) onder sterke tijdsdruk komt te staan (Gornick en Meyers, 2003). Uiteraard vereist een gedetailleerde evaluatie van zo'n overheidsbeleid op de capability-sets van verschillende type burgers uitgebreide studie; het punt is hier enkel dat de overheid wel degelijk de verdeling van geld en tijd tussen verschillende bevolkingsgroepen kan beïnvloeden, indien zij dat zou willen.

Zoals gezegd neemt dit niet weg dat de overheid relatief weinig vat heeft op de allocatie van geld en tijd tussen de verschillende capabilities van een persoon. Zij kan wel de allocatie tussen personen beïnvloeden met de bovengenoemde beleidsinstrumenten en zo de sociale ongelijkheid van capability-inputs verkleinen, maar ze heeft weinig invloed op hoe een bepaalde persoon zelf deze inputs toedeelt naar capabilities. Als men het normatieve principe onderschrijft dat de overheid zo neutraal mogelijk moet zijn tussen verschillende noties van het goede leven, dan is het in beginsel ook niet wenselijk dat de overheid zich met die toedelingsbeslissingen bemoeit. Bij dit principe behoort de kanttekening dat de overheid zich daarmee eventueel wel kan bemoeien om de continueerbaarheid van individuele capabilities te waarborgen, zoals in 9.4 nog verder ter sprake komt.

In de volgende paragrafen bouwen we voort op de capability input mapping. We introduceren enkele begrippen die de aandacht richten op het feit dat sommige domeinen op onze lijst met elkaar zijn verbonden door de benodigde hulpbronnen. Die zogeheten rivaliserende domeinen

¹⁹ Zie <http://meta.fgov.be/pc/pce/pcet/nlctet11.htm>

maken aanspraak op schaarse inputs die door individuen naar eigen keuze aangewend worden. Daarnaast zullen conversiefactoren aan de orde komen, alsmede de causale rol van reeds bereikte functioneringsniveaus.

9.2 Rivaliserende capabilities en begrenste inputs

Een capability input mapping geeft overzicht over capability-dimensies in de domeinen van onze lijst die *met elkaar rivaliseren*. Rivaliserende capabilities zijn capabilities die in hoge mate een beroep doen op dezelfde inputs waardoor het gebruik of bezit ervan elkaar negatief beïnvloedt. Hulpbronnen die niet, of slechts zwak, rivaliseren hebben min of meer de eigenschappen van een collectief goed. Bijvoorbeeld: de dimensies van het functioneren in de domeinen mobiliteit en non-discriminatie gelden niet als rivaliserend. Een verbeterde mobiliteit gaat nauwelijks ten koste van een versterking van de capability van non-discriminatie en respect, omdat de bekostiging van de publieke inputs in deze domeinen in het begrotingsproces vermoedelijk nauwelijks wedijvert, en ook omdat wetgeving die discriminatie tegengaat een zuiver collectief goed is. Arbeid en zorg daarentegen zijn wel rivaliserend: een ouder kan ofwel voltijds werken en een beetje zorgen voor zijn kind, ofwel halftijds werken en halftijds zorgen, ofwel weinig of niet werken en veel zorgen. Voor iedereen geldt dat er maar 24 uur per dag is: men kan dus niet alle capabilities waarvan tijd een belangrijke input is maximaal realiseren.

De mate waarin capabilities rivaliserend zijn, wordt niet alleen bepaald door de mate waarin het verwezenlijken van een functioneringsmogelijkheid afhangt van een of meer bepaalde rivaliserende inputs, maar ook of zulke inputs *sterk of zwak begrensd* zijn. Tijd is de sterkst begrensde capability-input: je besteedt je wakende tijd aan werk, aan zorg, aan vrijetijdsbesteding, aan mobiliteit of aan sociale contacten. Elk uur dat je meer besteedt aan de ene activiteit kun je niet aan een andere activiteit besteden, tenzij je inteert op je slaap. Andere capability-inputs zijn minder begrensd: inkomen is natuurlijk schaars voor velen, maar men kan door te lenen of door een schenking te ontvangen toch meer capabilities verkrijgen. Een derde groep capability-inputs is helemaal niet begrensd: het zijn belangrijke of noodzakelijke inputs voor bepaalde capabilities, maar hun gebruik vermindert niet de mogelijkheid om andere capabilities te realiseren. Emotionele intelligentie is een capability-input voor betaalde arbeid, zorg, sociale relaties (verbondenheid) en vormen van vrijetijdsbesteding. Dit wil echter niet zeggen dat het aanwenden van emotionele intelligentie in betaalde arbeid betekent dat er (afgezien van de tijdsbesteding) minder van dat vermogen overblijft voor vriendschappen of vrijwilligerswerk.

Natuurlijk zijn veel capabilities tot op zekere hoogte rivaliserend: er zijn er maar weinig die voor hun realisatie geen geld (hieronder ook belastingmiddelen begrepen) of tijd kosten. Maar sommige capabilities zijn duidelijk *sterk rivaliserend*, zoals het eerder genoemde voorbeeld van zorgarbeid, betaalde arbeid en vrije tijdsactiviteiten. Andere zijn zwak rivaliserend met de functioneringsmogelijkheden in andere domeinen, zoals veiligheid

(waaronder gevrijwaard zijn van seksueel en huiselijk geweld en geweld op straat). In een mapping van de capability-inputs kan de mate waarin domeinen rivaliserend zijn in ieder geval worden onderzocht.

9.3 Tijd en tijdsautonomie

De capability-input tijd nodigt uit tot verdere analyse over de samenhang tussen (1) de selectie van capability-domeinen en (2) de keuze voor indicatoren die functionings dan wel capabilities representeren in de diverse domeinen. We gaan in deze paragraaf in op de selectieproblematiek met de vraag die in 8.3 rees, namelijk of tijdsautonomie als een zelfstandig domein van capability moet worden opgenomen. In samenhang hiermee bespreken we in 9.4 de keuze voor functionings of capabilities, of een combinatie van beide. Tijdsautonomie komt aan de orde in de analyse van sterk rivaliserende capabilities – functioneringsmogelijkheden die in hoge mate afhangen van de absoluut begrensde input tijd en van de sterk begrensde input geld. Zoals we in de vorige paragraaf zagen, is het van belang onderscheid te maken tussen sterk en zwak rivaliserende capabilities: vooral bij de sterk rivaliserende capabilities moet men kijken naar de mate waarin ze co-realiseerbaar zijn. Het betreft hier in ieder geval de capabilities in de domeinen arbeid, zorg, recreatieve activiteiten en mobiliteit, maar voor sommige dimensies ook in die van sociale relaties en politieke participatie.²⁰

Als iemand bijvoorbeeld geen zorgverplichtingen heeft en over een onafhankelijke bron van inkomen beschikt, kan zij ofwel voltijds werken, ofwel voltijds recreëren, ofwel voltijds zorgen (vrijwilligerswerk) ofwel vele combinaties van al die activiteiten. Wanneer we haar in een enquête nu zouden vragen of ze de mogelijkheid heeft om voltijds te werken, zal zij ‘ja’ antwoorden; vragen we of ze voltijds kan recreëren indien zij dat zou willen, dan zal ze weer ‘ja’ antwoorden en zo verder. Maar het is duidelijk dat niet alles tegelijkertijd kan en dat het budget ook grenzen stelt. Bij sterk rivaliserende capabilities is het dus nodig om de hele *capability-set* te onderzoeken en niet af te gaan op de mogelijkheden die openstaan in elk van de afzonderlijke domeinen, omdat men anders misleidende indrukken krijgt. Wat de mogelijkheden in die domeinen zijn op een zeker moment hangt immers af van hoe de persoon daadwerkelijk haar tijd indeelt en haar geld besteedt. Wanneer men zich een indruk wil vormen van de gezamenlijke functioneringsmogelijkheden over sterk rivaliserende domeinen heen zou men ze eigenlijk als één domein moeten beschouwen. Net als iemand in

²⁰ Veel sociale relaties vergen ‘networking’ en langdurig onderhoud. Politieke participatie in een representatieve democratie kost afgezien van het vergaren van informatie maar weinig tijd voor degenen die geen partijlidmaatschap ambiëren of zich nooit in sociale bewegingen of actiegroepen inzetten. Zij hoeven alleen maar te stemmen nadat ze zich hebben geïnformeerd over politieke issues. Zoals Max Weber echter al duidelijk heeft gemaakt, is *Politik als Beruf* wel een van de tijdsintensiefste bezigheden. Robert Dahl heeft gewezen op de fundamentele betekenis van begrensde tijd voor de inrichting van een democratisch bestel (Dahl, 2000: 105-114) en voor de ongelijkheden in politieke macht en invloed die ontstaan als gevolg van verschillen in politieke participatie (Dahl, 2006: hoofdstuk 5).

een bepaald domein – zeg recreatie – kiest voor één bepaalde wijze van functioneren en andere functioneringsmogelijkheden afwijst, kan iemand er ook voor kiezen om een bepaalde functioneringswijze binnen dat domein uit te breiden ten koste van mogelijkheden in een ander – sterk rivaliserend – domein, bijvoorbeeld zorg, sociale relaties of de carrière in het betaalde arbeidsleven.

Deze argumentatie suggereert dat men sterk rivaliserende capabilities simpelweg meet door te kijken naar de gemeenschappelijke inputs. Men kan denken dat het voldoende is te weten over hoeveel geld en tijd iemand kan beschikken om te kunnen bepalen wat haar mogelijkheden over rivaliserende domeinen heen zijn (dit is ook een uitgangspunt van het hulpbronnenvoorstel van Appendix A). Wanneer we echter binnen de capability-benadering willen blijven, moeten we ons niet laten verleiden tot louter meting van inputs. In deze benadering zijn dit immers inputs van zorgvuldig geselecteerde functioneringsmogelijkheden, niet inputs voor zomaar een ‘goed leven’ (zie paragraaf 6.1). Er is nog een reden om de hulpbronnen tijd en geld niet te zien als doorslaggevend voor de kwaliteit van iemands leven in sterk rivaliserende domeinen, zelfs als die inputs een goede indruk geven van de maximale mogelijkheden van het individu om daarin te kunnen functioneren. De reden is dat tijd en geld niet volledig vrij aanwendbaar zijn – en dit geldt vooral voor tijd.

Daarmee komen we op het argument op grond waarvan Robeyns (2003) heeft overwogen om de mate van autonomie over de aanwending van beschikbare tijd als een overkoepelende capability te beschouwen. Het idee is dat de vrijheid om tijd naar eigen inzicht te kunnen besteden zowel intrinsiek waardevol is voor de kwaliteit van leven – *to be a person of independent means* betekent traditioneel autonomie *over je tijd van leven* – als instrumenteel waardevol. De instrumentele waarde van deze vrijheid is dat men de eigen conceptie van het goede leven vormgeeft door tijd te steken in waardevol geachte activiteiten en op sommige momenten juist rust neemt. Beide aspecten van de vrije beschikking over de eigen tijd zijn onderdeel van het goede leven van een burger in een democratische samenleving. Maar ondanks de burgerlijke en politieke rechten die de tijdsautonomie formeel ondersteunen legt de noodzaak tot inkomensverwerving binnen de instituties van het economische bestel tal van beperkingen op. Tijd als hulpbron wordt dan waardevoller naarmate het gebruik ervan minder aan beperkingen is gebonden. Dat zou een reden kunnen zijn om tijdsautonomie als een capability op te nemen in de lijst. In onderzoek van Van der Veen en Groot (2006) is geprobeerd te meten in hoeverre welvaartstaten van verschillende typen de tijdsautonomie van burgers blijken te bevorderen. In dat onderzoek komt met name naar voren dat Nederland in de jaren negentig van de vorige eeuw hoog scoorde, en er zijn aanwijzingen dat dit nog steeds het geval is. Zie ook Burgoon en Baxandall (2005) voor verwant onderzoek.

Wij zullen tijdsautonomie echter niet als domein opnemen, omdat we denken dat de capability-domeinen op onze lijst liefst zo concreet mogelijk moeten verwijzen naar diverse terreinen van het leven die voor mensen direct herkenbaar en door de overheid met herkenbare instrumenten beïnvloedbaar zijn. Er is bovendien een andere mogelijkheid voorhanden om rekening te houden met het onmiskenbare belang van tijdsautonomie, die vooral op de instrumentele waarde ervan aansluit. We zeiden eerder dat er twee soorten

capability-inputs zijn: enerzijds hulpbronnen en anderzijds de conversiefactoren in de natuurlijke, sociale en politieke omgeving die maken dat hulpbronnen makkelijker of moeilijker in capabilities kunnen worden getransformeerd. Men kan tijdsautonomie als een institutionele (en deels sociale) conversiefactor beschouwen, een factor dus die het makkelijker of moeilijker maakt voor mensen om hun middelen optimaal aan te wenden over sterk rivaliserende capability-domeinen.

Een voorbeeld kan dit verhelderen, en tevens illustreren dat de overheid hier een rol te spelen heeft. Nederland was een van de eerste landen waar mensen die in deeltijd werken pro rata dezelfde rechten genieten als mensen met een volle baan. In internationaal perspectief is dit zeker geen evidentie: zo zijn in de Verenigde Staten een aantal belangrijke sociale rechten (zoals zorgverzekeringen) alleen voor voltijds werkenden gewaarborgd – en dit lang niet voor allen van hen. Degenen die liever 20 dan 40 uur per week willen werken betalen dan een hoge prijs in gederfde risicodekking. Hetzelfde kan gelden voor andere *work-related benefits*, zoals pensioenopbouw. Het overheidsbeleid in Nederland ten aanzien van deeltijdwerk heeft dus de tijdsautonomie van personen op dit vlak verbeterd. Ook voorzieningen zoals zorgverlof of ouderschapsverlof, of rechten op flexibiliteit van arbeidsuren, zijn elementen die de tijdsautonomie van personen beïnvloeden.

Men zou daarom recht kunnen doen aan het belang van tijdsautonomie door het in de capability input mapping als conversiefactor een plaats te geven. Zo kan in ieder geval met de instrumentele waarde van tijdsautonomie rekening gehouden worden in het overheidsbeleid voor de kwaliteit van leven. Ook hier zullen er weer beperkingen zijn aan wat een overheid kan doen. In 6.3 zagen we dat de mate waarin iemand over de mogelijkheden beschikt om naar eigen inzicht een patroon van functionings over verschillende domeinen te kiezen namelijk niet alleen wordt beperkt door institutionele factoren, maar ook door interacties in het huishouden. Zo beslissen ouders (meestal) samen hoe ze de zorg voor hun kinderen verdelen of beslissen volwassen broers en zussen samen wie er voor hun hulpbehoevende ouders zal zorgen. De bereidheid en wensen van huisgenoten hebben directe invloed op de capabilities van een persoon op het micro-niveau. Ook hier speelt de mate van individuele tijdsautonomie een grote rol, omdat het ons iets vertelt over de *capability-set* in plaats van alleen over de maximaal haalbare scores op elke capability afzonderlijk bekeken. Om dit alles goed te overzien moet men natuurlijk gedetailleerde data over tijdsbesteding hebben (zie Gershuny, 2000). Maar de overheid heeft weinig invloed op de (wettelijk toegestane) gedragspatronen die bepalend zijn voor de verdeling van tijdsautonomie over de leden van een huishouden.

9.4 Mogelijkheden of daadwerkelijk functioneren?

In 6.3 bespraken we de argumenten om in de capability-benadering ofwel gerealiseerde functionings, ofwel capabilities te meten, ofwel een combinatie van beide. Op het meest algemene niveau verdienen capabilities wellicht de voorkeur, omdat ze geen idee van het

goede leven opdringen en ruimte laten voor persoonlijke verantwoordelijkheid voor hoe men de kansen die men krijgt effectief benut. Daar staat tegenover dat mensen natuurlijk niet alleen waardering toekennen aan de mogelijkheden die ze hebben om te functioneren, maar zeker ook aan hetgeen ze daadwerkelijk ‘doen en zijn’ door een keuze te maken uit die mogelijkheden. De vraag of we in toegepast capability-onderzoek functionings dan wel capabilities moeten bestuderen moet daarom bij elke toepassing opnieuw bekeken worden. Enerzijds omdat er voor elke toepassing andere theoretische argumenten relevant zijn; anderzijds bestaan er ook pragmatische argumenten, zoals verdedigbare vereenvoudigingen, beleidsrelevantie, empirische beperkingen, het reduceren van de kosten van het onderzoek, enzovoort.

In deze paragraaf denken we hierover verder na. Een overweging die in 6.3 werd genoemd is dat voor sommige capabilities het gerealiseerde niveau van functioneren de bovengrens aangeeft van de capability (Robeyns, 2003). Dit geldt vooral voor functionings waarvan men redelijkerwijze kan aannemen dat iedereen ze maximaal zou willen realiseren. Een andere overweging om functionings te meten in plaats van capabilities heeft te maken met de eigen verantwoordelijkheid. Het kan zijn dat de vraag of iemand verantwoordelijkheid draagt voor het eigen functioneren te zware empirische eisen stelt *of* dat men het uit normatief of politiek oogpunt niet relevant vindt te onderzoeken in hoeverre de verantwoordelijkheidskwestie speelt. Gezondheid is een voorbeeld waarbij deze overwegingen spelen: vrijwel iedereen wil gezond zijn en bij ziektes of lichamelijke beperkingen is meestal niet eenduidig vast te stellen of deze veroorzaakt zijn door gedrag waarvoor men moreel of juridisch verantwoordelijk gesteld kan worden. Voor dergelijke domeinen geldt dat als ze niet sterk rivaliserend zijn, we voldoende informatie hebben indien we de niveaus van het individuele functioneren kennen.

Een afzonderlijk gezichtspunt ten gunste van functionings komt voort uit de sterk rivaliserende capabilities die in de vorige paragraaf ter sprake kwamen. Zoals in 6.3 werd gezegd is het idee dat als mensen in staat zijn hun schaarse inputs naar eigen inzicht te verdelen over die domeinen – dit vereist een hoge mate van tijdsautonomie – ze er meestal voor zullen kiezen om de inputs optimaal aan te wenden, dat wil zeggen in domeinen waar een hoger niveau van het functioneren wordt gewenst en ten koste van domeinen waar het gewenste niveau onder het maximaal bereikbare niveau ligt. Dit is een reden om in empirisch onderzoek naar capabilities in rivaliserende domeinen af te gaan op de vector van gerealiseerde functionings als maat voor de hele *capability-set*, tenzij er duidelijke aanwijzingen zijn dat de tijdsautonomie van mensen sterk is ingeperkt. In dat geval kan het nodig zijn om na te gaan in hoeverre mensen hun tijd anders zouden willen indelen dan ze in feite doen. Men kan hiervoor gebruikmaken van bestaand onderzoek naar tijdsallocatie. Er kan dan reden zijn om een correctiefactor aan te brengen. Op die manier wordt de mate van tijdsautonomie multiplicatief verdisconteerd in gemeten scores van gerealiseerde functionings over sterk rivaliserende domeinen.

Een derde overweging om functionings-niveaus te willen meten gaat juist weer ten dele in tegen het idee dat het *ceteris paribus* beter gaat met mensen, naarmate ze meer tijdsautonomie hebben. Deze overweging heeft te maken met het eerdergenoemde feit dat

sommige capabilities niet alleen afhankelijk zijn van hulpbronnen, maar ook van *eerder gerealiseerde functionings* in hetzelfde domein, of in andere domeinen. In de mapping van Tabel 9.1 hebben we omwille van de eenvoud deze verbanden niet meegenomen, maar ze zijn wel van belang. Zo is het bijna onmogelijk om in Nederland te functioneren in het arbeidsbestel zonder effectieve verwerving van minimale scholing. In onze samenleving is er bijna geen werk dat men kan doen als men niet kan lezen, schrijven en rekenen: zelfs poetshulpen in het huishouden moeten informatie van reinigingsproducten kunnen lezen, of briefjes die door de ‘werkgevers’ zijn achtergelaten op de keukentafel. Ook voor het functioneren als burger in de maatschappij heeft men bepaalde basisvaardigheden nodig, zoals het kunnen communiceren met de overheidsinstanties, de huisarts of de leerkrachten. Daarom kan men besluiten om voor de dimensie van scholing in het domein van *kennis en geestelijke vorming* een minimumniveau van functioneren op te nemen in de index van kwaliteit van leven, omdat het bereiken van dit niveau dusdanig essentieel is voor de capabilities in verschillende domeinen dat het ontbreken ervan de mogelijkheden van mensen vrijwel meteen sterk inperkt.

Ook voor het domein van de *arbeid* is dit verdedigbaar. De capability arbeid wordt meestal bedreigd indien men lange tijd van de mogelijkheden tot betaald werken geen gebruik maakt. Wie ervoor kiest lange tijd niet deel te nemen aan de arbeidsmarkt zal de eigen kansen om zinvol en goed betaald werk te doen in de toekomst evenzeer in gevaar brengen als iemand die onvrijwillig werkloos aan de kant staat. Dit kan een argument zijn om in een enquête niet alleen te vragen of iemand thans de mogelijkheden heeft om betaald werk van bepaalde soorten en loonhoogten te doen, maar ook of deze persoon in een bepaalde periode (bijvoorbeeld in de laatste 5 jaar) in feite heeft gewerkt.

Kortom, er zijn redenen om naast metingen van capabilities essentieel geachte minimale niveaus van activiteiten te meten als onderdeel van de levenskwaliteit. Maar het is belangrijk om te zien dat dit voorstel wel berust op een paternalistisch motief dat de nadruk op tijdsautonomie van individuen enigszins relateert. Een zekere mate van paternalisme op de terreinen van scholing en arbeid kan gerechtvaardigd zijn als duidelijk is hoe belangrijk het halen van zulke minimumniveaus is voor de handhaving van functioneringsmogelijkheden in deze en andere capability-domeinen in de nabije toekomst. Wanneer men dus besluit om minimumniveaus in de index van levenskwaliteit op te nemen, dan wordt daarmee tot uitdrukking gebracht dat de levenskwaliteit van het individu op ieder moment zou moeten voldoen aan minimale voorwaarden van continueerbaarheid.²¹

²¹ Dit gezichtspunt moet analytisch worden onderscheiden van het streven om eisen van continueerbaarheid *op het niveau van de hele samenleving* onder de noemer van de levenskwaliteit te brengen, een streven waartegen wij ons in hoofdstuk 3 hebben verzet. Wanneer men bijvoorbeeld stelt dat een verhoging van de arbeidsparticipatie in Nederland een essentiële voorwaarde is voor de handhaving van de gezondheidszorg in de komende 25 jaar, dan kan men een bepaald gemiddeld niveau van arbeidsparticipatie zien als een onderdeel van de continueerbaarheidsdoelstelling (duurzaamheidseis (1) in Tabel 2.1). Maar wij zouden niet willen beweren dat een samenleving die niet aan deze voorwaarde voldoet *thans* een mindere kwaliteit van leven heeft.

9.5 Op weg naar een capability-index

In de vier paragrafen van dit hoofdstuk hebben we in aansluiting op de selectie van capability-domeinen in hoofdstuk 8 een serie van conceptuele hulpmiddelen geïntroduceerd die behulpzaam kunnen zijn bij de operationalisering van diverse capability-dimensies in elk van de 13 domeinen. Het idee was dat een goede operationalisering rekening houdt met tal van samenhangen tussen de domeinen, samenhangen die op basis van een capability input mapping kunnen worden geanalyseerd. Wanneer dit eenmaal is gedaan, valt gemakkelijker te overzien hoe de keuzes voor operationalisering in afzonderlijke gevallen beredeneerd kunnen worden. Maar wat kunnen we nu concreet zeggen over hoe een capability-index van de kwaliteit van leven eruit zou zien? Als we werken met de selectie van capabilities die is voorgesteld in paragraaf 8.2 en de drie overwegingen in 9.4 hierboven overnemen, zouden we nader te bepalen indicatoren in de 13 domeinen als volgt kunnen vormgeven:

- *Veiligheid en non-discriminatie en respect voor diversiteit* kunnen op het niveau van functionings gemeten worden, omdat we geen reden hebben om aan te nemen dat mensen niet voor het maximale niveau van realisatie zouden kiezen.
- *Mentale en fysieke gezondheid* liggen moeilijker, omdat politieke discussie kan ontstaan over de vraag in welke mate de overheid mensen verantwoordelijk wil houden voor hun gezondheid, of voor bepaalde aspecten daarvan. Als de overheid meent dat die verantwoordelijkheid niet bij het individu kan worden gelegd, bijvoorbeeld vanwege de sterke invloed van aangeboren factoren waarop men geen invloed kan hebben of vanwege een hoge correlatie van gezondheidsuitkomsten met sociale klasse, dan is dit een reden om dimensies in deze domeinen te meten als gerealiseerde functionings en niet als capabilities.
- *Kennis en geestelijke vorming* zouden gemeten kunnen worden als een combinatie van functionings op een minimumniveau (dit geldt vooral voor scholing) en als capabilities voor functioneringsmogelijkheden die dat niveau te boven gaan. Zoals aangegeven in 9.4 kan men ditzelfde ook voor arbeid overwegen.
- *Wonen, leefomgeving en mobiliteit* kunnen als zwak rivaliserende capabilities behandeld worden, waarbij wel rekening wordt gehouden met de bereidheid om de financiële kosten voor deze capabilities te dragen.
- *Sociale relaties, arbeid, zorg en recreatieve activiteiten* zijn sterk rivaliserend op de input tijd en dienen daarom samen als een ‘rivaliserende capability-set’ te worden beschouwd. Voor de meting van individuele scores op deze capability-set is de vector van gerealiseerde functionings in al de genoemde domeinen een goede benadering. Maar daarbij hebben we vastgesteld dat er correcties dienen te worden aangebracht voor het ontbreken van mogelijkheden tot optimale allocatie voor individuen wegens gebrek aan tijdsautonomie. Bij de vormgeving van dergelijke correcties moet dan

worden gelet op discrepanties tussen de tijd die men in een bepaald domein wil besteden en de tijd die men daadwerkelijk besteedt.

- Voor het domein *politieke participatie* geldt dat de formele rechten van participatie niet-rivaliserende capabilities vormen, maar dat de tijdsintensieve dimensies waarop burgers functioneren in politieke verenigingen aan de rivaliserende capability-set toegevoegd moeten worden.

We herhalen voor alle duidelijkheid dat dit slechts een schets is van hoe men te werk kan gaan. Een completer voorstel voor operationalisering van capabilities vergt gedetailleerd onderzoekswerk op afzonderlijke domeinen na serieuze studie van de relevante input mappings. Onze schets geeft een leidraad voor het geval men zou besluiten de kwaliteit van leven in de capability-benadering verder uit te werken tot aan het niveau van een volledig operationele set van indicatoren. De analyses in hoofdstukken 8 en 9 hebben duidelijk gemaakt dat een goed onderbouwde capability-index van de kwaliteit van leven een groot project is. Wij hopen dat die analyse licht heeft kunnen werpen op de stappen die nodig zijn voor een verantwoorde selectie en operationalisering van de domeinen. In het volgende hoofdstuk besteden we aandacht aan gezichtspunten die behulpzaam zijn bij de weging van indicatoren en capability-domeinen.

10 De weging van indicatoren, dimensies en domeinen

Het streven naar een geaggregeerde capability-index voor de kwaliteit van leven is ingegeven door het idee dat we de kwaliteit van leven van de bevolking, of groepen daaruit, in een enkel kerncijfer willen vangen. Zoals in paragraaf 2.4 werd besproken zou dit nuttig kunnen zijn met het oog op de politieke slagkracht van een capability-meting van de kwaliteit van leven, onder meer omdat het een vergelijking toestaat met andere indices die direct (levensvoldoening of geluk) of langs een omweg (BNP per capita, de *Human Development Index*) pretenderen te meten hoe goed het er met mensen of bevolkingen voorstaat. Aggregaties over domeinen kunnen ook voor andere doeleinden van belang zijn, los van een vergelijking met alternatieve indices zoals geluk of inkomen per hoofd in de beleidsmatige verslaggeving, bijvoorbeeld, zoals hieronder ter sprake komt, om de index gevoelig te maken voor het relatieve belang dat mensen hechten aan hun mogelijkheden tot functioneren in verschillende domeinen, of wegingen die overeenkomen met eisen van duurzaamheid. Maar natuurlijk is dit zeker niet de enige manier waarop men gebruik kan maken van de zeer diverse informatie die vervat is in metingen van afzonderlijke domeinen. Ook is duidelijk dat de winst van handzaamheid in aggregatie gepaard gaat met informatieverlies. In het algemeen is het daarom verstandig om het aggregatieprobleem – het vinden van wegingsfactoren voor scores die uitgedrukt zijn in verschillende eenheden die zich eventueel ook op verschillende meetniveaus bevinden – eerst op het niveau van de afzonderlijke domeinen te bekijken, alvorens men zich gaat afvragen hoe de domeinen onderling moeten worden gewogen uit verschillende gezichtspunten. Dit geldt temeer omdat die gezichtspunten zich soms ook al op domein-niveau aandienen. In het volgende geven we alleen een korte schets van de wegingsproblematiek, want wij beseffen dat degenen die zich bezighouden met het ontwerp van duurzaamheidsindices in de *Duurzaamheidsverkenning* meer technische expertise hebben dan wij.

10.1 Domein-indices

In beginsel worden er binnen een capability-domein, bijvoorbeeld mobiliteit, verschillende dimensies onderscheiden. In de leefsituatieindex van het SCP (zie Appendix B) zijn autoverkeer en openbaar vervoer twee zulke dimensies. Dimensies worden onderscheiden op theoretische gronden – zo verschilt bijvoorbeeld de mate van persoonlijke vrijheid tussen deze twee mobiliteitsvormen – maar daarnaast ook op beleidsmatige gronden. Openbaar vervoer en autoverkeer vereisen elk verschillende publieke inputs en de keuze van elke mix

kan daarnaast verdelingseffecten hebben waarmee in de politiek rekening moet worden gehouden.

Is eenmaal duidelijk welke dimensies in een domein passen en waarom ze van elkaar onderscheiden moeten worden in dat domein (dit laatste zal ook afhangen van hoe ambitieus het onderzoek naar levenskwaliteit wordt opgezet), dan moet vervolgens elk van de theoretische dimensies met behulp van indicatoren worden geoperationaliseerd. Zoals bekend kan dit lastig zijn wanneer men meer indicatoren op het oog heeft waarmee het theoretische concept van de capability-dimensie dan vervolgens moet worden gereconstrueerd. Men kijkt daarbij dan naar de mate van samenhang van indicatoren in de data, met behulp van reductiemethoden zoals factoranalyse. In deze fase kan exploratief onderzoek nodig zijn om met diverse indicatoren waarvoor meer datasets beschikbaar zijn een bevredigende maat voor levenskwaliteit op elke dimensie van het domein te vinden. Teruggrijpend op de uiteenzettingen in 9.4 kan men dan wellicht merken dat eerdere theoretische keuzen om capabilities hetzij te operationaliseren in termen van verzamelingen van mogelijkheden, hetzij door te kijken naar het gerealiseerde niveau van functionings, moeten worden aangepast of herzien.

In het algemeen is de vraag naar weging van indicatoren voor een maat van een capability-dimensie dus een kwestie van empirische (statistische) dataconstructie, terwijl de vraag naar de weging van dimensies binnen een domein van capabilities vooral afhangt van het doel dat men op het oog heeft met de index voor het hele domein. Wij denken dat dit laatste ook opgaat voor hogere stappen van aggregatie, op weg naar het ene samenvattende kerncijfer dat de kwaliteit van leven in alle domeinen moet uitdrukken.

10.2 Gelijke weging van domeinen als vergelijkingsbasis

Het pragmatische startpunt voor wegingen in een indexconstructie ligt voor de hand: men geeft alle variabelen die voorzien moeten worden van een gewicht een gelijk gewicht en men wijkt hiervan alleen af wanneer daarvoor speciale redenen bestaan. De index met gelijke gewichten dient dan als referentie-index, dat wil zeggen als vergelijkingsbasis voor indices waarin de variabelen verschillende gewichten krijgen om welke reden dan ook. Maar wat betekent een 'gelijk gewicht' nu precies? In de context van onze index rijzen er dan minstens twee problemen.

Het eerste probleem is technisch en wordt hier alleen genoemd. Wanneer men numerieke maten heeft gevormd voor scores op elke capability-dimensie, dan moeten deze maten eerst worden genormaliseerd voordat index-gewichten aan dimensies kunnen worden toegekend. Maar vaak zullen er verschillende procedures van normalisatie bestaan. Het kan dan zijn dat de keuze om één daarvan te selecteren uit meer alternatieven eigenlijk al impliciet een keuze behelst voor een bepaalde weging van de informatie afkomstig van de ongenormaliseerde scores op sommige dimensies, wanneer vooraf vaststaat dat de genormaliseerde scores een

gelijk gewicht zullen gaan krijgen. Zie Roodman (2006: 5-6) voor een kort overzicht van deze problematiek bij het opstellen van de Commitment to Development Index van het *Center for Global Development*.

Het tweede probleem is eenvoudiger te begrijpen maar toch lastig te beantwoorden: moet elk domein gelijk worden gewogen of krijgen alle capability-dimensies een gelijk gewicht, ongeacht tot welk domein ze worden gerekend? We willen op dit probleem kort ingaan. Het is duidelijk dat deze twee mogelijkheden alleen op hetzelfde neerkomen als elk domein een gelijk aantal dimensies kent, hetgeen niet te verwachten is. Men kan uiteraard vooraf afspreken dat hiervoor simpelweg wordt gezorgd, maar zo'n afspraak is natuurlijk arbitrair. Er zijn dan opnieuw twee gezichtspunten: (1) men besluit dat de kwaliteit van leven principieel door de capability-scores op elke dimensie wordt weergegeven. In dat geval worden de domeinen als pragmatische hulpmiddelen beschouwd voor de afbakening van verschillende terreinen waarop mogelijkheden om te functioneren de kwaliteit van leven geacht worden te constitueren. Dan moeten de domeinen gewichten krijgen *naar rato* van het aantal dimensies dat ze bevatten in de referentie-index. Het andere gezichtspunt is (2) dat juist de domeinen het primaat hebben. Men meent dan dat het maken van onderscheidingen tussen de afzonderlijke capability-dimensies binnen één en hetzelfde domein van minder principiële betekenis is voor de vormgeving van het concept van levenskwaliteit dan het identificeren van het domein zelf. In dat geval zal men de referentie-index willen voorzien van gelijke gewichten op domeinniveau en krijgen dimensies binnen verschillende domeinen (in het algemeen) ongelijke gewichten.

Welke van deze twee gezichtspunten zou nu de voorkeur verdienen? In de literatuur die wij hebben doorgenomen zijn wij geen expliciete formuleringen van dit aspect van het wegingsprobleem tegengekomen. Onze eigen methode voor de selectie van capability-domeinen in hoofdstuk 8 gaat impliciet uit van het primaat van domeinen, maar eigenlijk alleen omdat dit in alle ons bekende literatuur ook gebeurt. Maar in paragraaf 8.2 komt ook naar voren dat voor beide gezichtspunten iets valt te zeggen. Als illustratie nemen we fysieke en mentale gezondheid. In elk van deze domeinen zal men waarschijnlijk verschillende dimensies moeten onderscheiden, uiteraard afhankelijk van hoe breed het onderzoek wordt opgezet. Als men nu besluit dat fysieke en mentale aspecten van de gezondheid die duidelijk van belang zijn voor kwaliteit van leven uit elkaar gehouden moeten worden, zoals wij in 8.2 heel summier hebben bepleit onder verwijzing naar argumenten van Layard, zullen bij gelijke domeingewichten de dimensies van zowel fysieke als mentale gezondheid een groter gewicht krijgen in de index ten opzichte van andere capability-dimensies dan wanneer men overgaat tot de vorming van een enkel capability-domein van gezondheid. In het algemeen geldt dat het probleem van wat we onder 'gelijke gewichten' willen verstaan ons opmerkzaam maakt op het vinden van een goed evenwicht in de mate van detaillering van capabilities die in de index moeten worden meegenomen. Het simpelweg gelijkschakelen van het aantal dimensies per domein is een kunstmatige manier om zo'n evenwicht te garanderen en als zodanig niet verdedigbaar. Maar het is wel een referentiepunt dat men voor een evenwichtige index in de gaten moet houden als men het primaat verleent aan de capability-domeinen.

10.3 Ongelijke gewichten: een democratische weging en een duurzaamheidsweging.

We kijken nu naar de twee gezichtspunten die in de Inleiding werden genoemd voor het eventueel toekennen van ongelijke gewichten aan capability-domeinen, waarbij we hier aannemen dat deze ‘evenwichtig’ zijn samengesteld uit afzonderlijke dimensies, zodat de referentie-index een goede vergelijkingsbasis is voor indices die van alternatieve wegingen uitgaan.

Het gezichtspunt van een ‘democratische weging’ komt ook aan de orde bij de constructie van een hulpbronnenindex. Zoals in Appendix A is vermeld, wil men dan nagaan in hoeverre mensen zelf belang hechten aan de verschillende hulpbronnen die voor een goede kwaliteit van leven nodig zijn. In de capability-ruimte kan men iets dergelijks natuurlijk ook doen. Het idee is dan dat de (genormaliseerde indices van de) capability-domeinen gewichten krijgen toebedeeld die corresponderen met het belang dat mensen aan deze domeinen toekennen. Het ‘democratische’ karakter van deze weging zou er dan uit bestaan dat alle volwassen personen gelijk meetellen in de bepaling van domeingewichten. Dit kan gebeuren door constructie van een gemiddelde wegingsfactor (Chakraborty, 1996). De reden om een dergelijke versie van de index te construeren is eveneens ‘democratisch’, in de zin dat het beleid ter bevordering van de levenskwaliteit in principe rekening zou moeten houden met democratische wegingsfactoren, als deze grote verschillen blijken te vertonen.

Dat er in de bevolking zulke verschillen zouden kunnen zijn, suggereert in de eerste plaats dat de capability-index rekening wil houden met *subjectieve verschillen* in de beleving van levenskwaliteit op diverse terreinen. Dit is althans één uitleg die men kan geven aan het idee van ‘belang hechten aan’ de functioneringsmogelijkheden in onderscheiden domeinen, een uitleg die de capability-benadering eindweegs opschuift in de richting van een index van subjectieve levensvoldoening, hoewel op een hele indirecte en geaggregeerde manier. Een tweede uitleg van ‘belang hechten aan’ verschillende functioneringsmogelijkheden verwijst juist naar de hulpbronnenbenadering. Dan is de gedachte dat men moet trachten uit te vinden wat mensen er in feite voor overhebben om hun functioneringsmogelijkheden in het ene domein uit te breiden, eventueel ten koste van hun mogelijkheden in andere domeinen. Dit veronderstelt dat mensen zelf hun schaarse hulpbronnen (de netto beschikbare hoeveelheden tijd en geld) optimaal willen aanwenden. Het veronderstelt ook dat zij daarnaast voorkeuren hebben voor publieke goederen die belangrijke capability-inputs zijn voor bepaalde domeinen en dat zij voor die goederen eventueel juist meer belasting wensen te betalen. In deze visie wordt dus aan de ene kant gekeken naar de inputs die men in het economische en sociale verkeer blijkbaar wil inzetten; aan de andere kant moet worden gevraagd naar voorkeuren om offers te brengen voor ‘strategische’ publieke voorzieningen die capability-domeinen ondersteunen.

Uit dit alles komt naar voren dat het bepalen van goede ‘democratische wegingsfactoren’ een nogal lastig karwei is. Men zou er op pragmatische gronden zelfs van af kunnen zien, indien

uit verkennend onderzoek zou blijken dat een index met een democratische weging sterk overeenkomt met de referentie-index. Die mate van overeenkomst hangt niet alleen af van de feitelijke afwijking tussen democratisch bepaalde en gelijke wegingsfactoren op een bepaald meetmoment, maar ook van de gevoeligheid van de index voor veranderingen in wegingsgetallen, zoals bijvoorbeeld uitgedrukt door een reeks correlaties van indices met afwijkende wegingsgetallen enerzijds en de referentie-index anderzijds (zie ook Roodman, 2006: 8-9). In 12.2 zullen we echter nog wel zien dat het lastige onderzoek naar democratische wegingfactoren behulpzaam kan zijn voor een heel ander doel, namelijk het in kaart brengen van verschillen in de mate waarin groepen in de bevolking met bepaalde waardeoordelen en handelingsperspectieven belang hechten aan capability-domeinen en het verklaren waarom ze daarover verschillende opvattingen huldigen. In zulk onderzoek gaat het dan natuurlijk niet om aggregatie van uiteenlopende opvattingen, maar juist om een beeld te krijgen van die diversiteit in samenhang met bestaand waardenpluralisme.

In Appendix B wordt vermeld dat de leefsituatie-index van het SCP met gelijke gewichten werkt, maar dat het SCP gevoelig is voor het gezichtspunt van subjectieve wegingen van onderdelen van deze index. Het SCP meent wel dat ‘de subjectieve voorkeuren [niet] hoeven samen te vallen met wat de overheid vanuit het collectieve belang nastrevenswaardig vindt’ (Roes, 2005: 14). En in Appendix A – onze andere voorstudie – zijn we op dit zeer algemene gezichtspunt van het ‘collectieve belang’ ook ingegaan. We noemden daar als voorbeeld van redenen om af te wijken van subjectieve wegingen het bestaan van sociale dilemma’s, met als voorbeeld het veelgehoorde (maar nog onvoldoende onderzochte) vermoeden dat mensen tijdsintensieve bezigheden minder waarderen ten opzichte van inkomensintensieve bezigheden, ten gevolge van het positionele aspect van inkomen en het gewinningseffect van inkomensstijgingen (Layard, 2005: hoofdstuk 4; zie echter Van der Veen, 2006 voor enkele twijfels). Als de overheid dit zou corrigeren door vrije tijd te faciliteren ten koste van inkomen, zo is de gedachte, dan zou dit de levenskwaliteit ten goede kunnen komen. Deze redenering gaat vooral op in een subjectieve benadering van kwaliteit van leven, maar het is niet onmogelijk dat ze ook geldig is voor de capability-benadering, als aangetoond kan worden dat de veronderstelde suboptimale allocatie over inkomen uit betaalde arbeid en vrije tijd ook voortkomt uit een beperkte tijdsautonomie (zie paragraaf 9.3).

Natuurlijk is duurzaamheid een andere reden om de allocatie van inkomen en vrije tijd nader te bezien. In Appendix A wordt hierover het nodige gezegd. We willen hier alleen toevoegen dat een weging van capability-domeinen uit het oogpunt van duurzame ontwikkeling onder moreel aanvaardbare randvoorwaarden moet aangrijpen bij de hulpbronnen die in deze domeinen vooral nodig zijn, volgens de capability input mapping van paragraaf 9.1. In hoofdstuk 12 zullen we nog verder ingaan op de beleidstheorie die een rol speelt bij pogingen om duurzaamheidseisen te vertalen in middelenbeslag, waaruit vervolgens gedragsaanpassingen afgeleid zouden moeten worden. Met deze opmerkingen over de wegingsproblematiek sluiten we de drie hoofdstukken (8, 9 en 10) af over een maatstaf voor levenskwaliteit volgens de capability-benadering. In het volgende hoofdstuk willen we de verhouding tussen duurzaamheid en kwaliteit van leven in deze concretere setting nader onderzoeken, dit in aansluiting op hoofdstuk 3.

11 Duurzaamheid en kwaliteit van leven nader beschouwd

11.1 ‘Duurzaamheid in kwaliteit van leven’: de aanpak van de *Duurzaamheidsverkenning*

In de samenvattende ‘argumentatielijn’ van het *Methoderapport Duurzaamheidsverkenning* (MNP, 2006) wordt een definitie van duurzaamheid gegeven. Deze is overgenomen uit de *Duurzaamheidsverkenning* (MNP, 2004) en is verwant met de definitie die wij gaven in paragraaf 2.2. Duurzaamheid is ‘... de continueerbaarheid van de (hier en nu) gekozen kwaliteit van leven, gegeven de nagestreefde verdeling van die kwaliteit van leven over de wereld en de draagkracht van de beschikbare uiteindelijke middelen.’ (MNP, 2006: 21). In die definitie is duurzaamheid een randvoorwaarde voor de handhaving van een gegeven niveau van levenskwaliteit in het hier en nu. Vandaar dat de schrijvers van het rapport spreken over ‘duurzaamheid van kwaliteit van leven’. Net als wij in hoofdstuk 3 hebben gedaan, wordt daarmee uitgedrukt dat de kwaliteit van leven in Nederland anno 2006 onafhankelijk is van de mate waarin is voldaan aan verdelingseisen die de continuering ervan binden aan randvoorwaarden ten behoeve van mensen elders en later.

Vervolgens signaleert het *Methoderapport* het probleem dat de kwaliteit van leven in de Duurzaamheidsverkenning zelf zo wordt opgevat dat eisen van verdeling en beschikbaarheid van middelen er een constituerend bestanddeel deel van worden. Dit blijkt enerzijds uit de passage: ‘Kwaliteit van leven wordt in de DV [*Duurzaamheidsverkenning*] impliciet benaderd als de mate waarin maatschappelijke vraagstukken die burgers belangrijk vinden, worden opgelost.’ (MNP, 2006: 24), anderzijds uit de constatering dat de indicatoren van duurzaamheid in de verkenning zijn gekoppeld aan maatschappelijke vraagstukken die burgers blijkens enquêtevragen belangrijk vinden. Hierdoor lijkt er een onverenigbaarheid met bovenstaande definitie te ontstaan, want sommige van deze vraagstukken – bijvoorbeeld armoede, honger, mensenrechten, de ozonlaag en biodiversiteit – betreffen nu juist het soort internationale en intergenerationele problemen over de verdeling van beschikbare middelen die beperkingen stellen aan de continueerbaarheid van de kwaliteit van het leven in het hier en nu. De schrijvers duiden deze constitutieve samenhang aan als ‘duurzaamheid in kwaliteit van leven’. Zoals uit de beschrijvingen in het *Methoderapport* blijkt, was dit een centraal gezichtspunt in de methodiek van de *Duurzaamheidsverkenning*, onder andere omdat de duurzaamheidsindicatoren, aangevuld met indicatoren die op wetenschappelijke gronden van belang worden geacht, ten grondslag liggen aan scenario’s voor een reeks van thema’s waarmee beleidsadviezen zijn verbonden.

Daarom moeten we ons opnieuw de vraag stellen die in hoofdstuk 3 werd beantwoord met de stelling dat het beter is om duurzaamheid en kwaliteit van leven als constitutief onafhankelijke begrippen te definiëren, die elk hun eigen invulling vereisen. Omdat die stelling in strijd is met de in de *Duurzaamheidsverkenning* gevolgde methodiek dienen we ons nu af te vragen of de stelling overeind blijft staan nadat de kwaliteit van leven is gespecificeerd, zoals in hoofdstuk 8 tot en met 10 is gedaan. Zou het capability-concept moeten worden herzien, zodanig dat de kwaliteit van leven voor een bepaalde groep mensen niet alleen afhangt van de capabilities van de leden zelf in diverse domeinen, maar ook van de potentiële capabilities van mensen buiten de groep, elders of later in de tijd? Het is van belang om dit goed te doordenken opdat het MNP een scherp oog houdt voor de mate van aansluiting van bestaande en eventueel nieuw op te zetten onderzoeklijnen in het veld van duurzaamheid en kwaliteit van leven. Daarom geven we in dit hoofdstuk een gedetailleerde argumentatie voor het standpunt dat duurzaamheid en levenskwaliteit constitutief onafhankelijke noties zijn, een argumentatie die verder gaat dan hoofdstuk 3.

11.2 De testcase van de sportschoen: internalisering van moraal

Laten we eerst nagaan waarom het MNP het wenselijk zou kunnen vinden om duurzaamheidseisen als bestanddeel van de kwaliteit van leven te beschouwen. Dit kan goed worden onderzocht met een voorbeeld uit het *Methoderapport* op pagina's 46-47, waarmee de ratio van 'duurzaamheid in kwaliteit van leven' nader wordt toegelicht. De schrijvers vragen: 'Wat is een kwalitatief voldoende sportschoen?' Het antwoord is: 'Allereerst is dat een schoen waarmee in het heden goed gesport kan worden; vervolgens mag ook verwacht worden dat die schoen die functie ook een tijdje blijft vervullen. Maar de vragen waar het hier om gaat is of deze schoen ook een goede schoen is als die geproduceerd is onder mensonterende en/of milieuvervuilende omstandigheden, en of ik over de schoen tevreden ben als ik dat weet.'

Uit dit voorbeeld spreekt bezorgdheid dat de normatieve verdelingsvragen die samenhangen met de productievoorwaarden van de schoen niet zullen worden verdisconteerd in de beslissing om de schoenen al dan niet te kopen, wanneer deze verdelingsvragen niet aan de orde komen *als onderdeel van een oordeel over de kwaliteit van het product*. Het motief om randvoorwaarden van duurzaamheid in de kwaliteitsmaatstaf in te bouwen is dan de wens om bepaalde morele aspecten van interdependentie tussen mensen nadrukkelijk aan de orde te stellen. Dit zou de reden kunnen zijn waarom het onderzoek in de *Duurzaamheidsverkenning* heeft gewerkt met een concept van 'duurzaamheid in kwaliteit van leven'. Op zichzelf is het motief op zijn plaats, maar in hoofdstuk 3 hebben wij betoogd dat er andere manieren zijn om morele interdependenties over het voetlicht te brengen die beter aansluiten bij de oorspronkelijke definities van duurzaamheid en die ook meer recht doen aan verschillende beweegredenen die mensen kunnen hebben om duurzame productie en consumptie te

ondersteunen. We willen dat betoog hier verder toelichten door het schoenenvoorbeeld nader te analyseren.

Er zijn twee principieel verschillende mogelijkheden om duurzaamheid te betrekken bij het samenvattende oordeel over de sportschoen, afhankelijk van hoe het bovenstaande verhaal wordt geïnterpreteerd. Die verschillen corresponderen respectievelijk met ‘duurzaamheid in kwaliteit van leven’ en ‘duurzame kwaliteit van leven’. Maar voor we deze hieronder bespreken kijken we eerst naar twee gegevens uit het voorbeeld. Ten eerste: de schoenen die ik overweeg te kopen dragen bij aan de ‘kwaliteit van mijn leven’, omdat ik kennelijk verwacht er een tijdlang goed op te kunnen sporten en er dus het geld voor overheb. In de schets van een capability-index in hoofdstuk 9 zal zo’n micro-beslissing natuurlijk niet worden opgepikt in een veel grovere meting, maar wat er gebeurt is wel duidelijk: door de schoenen te kopen verruim ik mijn capability in het domein van recreatieve activiteiten. Ik zou ze willen kopen omdat ik in dat domein beter wil functioneren door tijd en geld in sportbeoefening te steken, en ik betaal hiervoor dan een prijs in iets verminderde mogelijkheden om in rivaliserende domeinen te functioneren.

Waar het nu om gaat is of we morele interdependenties moeten verwerken in het oordeel over de bijdrage die de sportschoen aan mijn levenskwaliteit levert. Dit brengt ons bij het tweede element uit het verhaal. De schrijvers van het *Methoderapport* stipuleren dat de schoen is geproduceerd onder moreel laakbare omstandigheden. Bijvoorbeeld: de arbeiders die de schoenen maken ergens in het Verre Oosten werken onder ‘mensonterende’ omstandigheden en in een productieproces dat slecht is voor het milieu ter plaatse. Zij vragen zich dan af of men nog wel zo tevreden zal zijn over de schoen als men zich hiervan eenmaal rekenschap geeft. De normatieve suggestie is dat dit *eigenlijk niet zo zou behoren te zijn*. Dit is althans de inzet van het voorbeeld. Wij stemmen in met deze suggestie, omdat het hier immers gaat om een bestudering van de manier waarop duurzaamheidseisen zich verhouden tot kwaliteit van leven. Maar we merken wel op dat de vraag of iemand die de feiten over de sportschoen kent zich daardoor moreel aangesproken zal voelen een empirische vraag is, een vraag waarop het antwoord anders kan uitpakken voor verschillende mensen.

Dit is op zichzelf al een bezwaar tegen een aanpak waarin morele overwegingen worden toegevoegd als dimensies van de kwaliteit van leven. Het is immers niet op voorhand duidelijk dat iedereen in dezelfde mate voor die morele overwegingen vatbaar is. Het honorabele standpunt dat het *wenselijk* is dat we daar allemaal heel vatbaar voor zijn, kan dan ook geen reden zijn om morele overwegingen in te bouwen in een index van levenskwaliteit. Zoals opgemerkt in paragraaf 3.2 komt hier nog het bezwaar bij dat de inhoud van morele overwegingen die op concrete gevallen zoals de sportschoen betrekking hebben zeer divers kan zijn, waardoor niet duidelijk is welke moraal men nu precies deel moet laten uitmaken van ‘duurzaamheid in kwaliteit van leven’, gegeven dat men de levenskwaliteit op individueel niveau wil meten. Dit valt gemakkelijk in te zien door het schoenenvoorbeeld te voorzien van andere narratieve elementen, bijvoorbeeld door een verhaal toe te voegen waarin de slechte arbeidsomstandigheden van de producenten worden erkend, om die dan vervolgens af te wegen tegen de vermeende toename van hun levensstandaard.

Wanneer morele overwegingen van duurzaamheid daarentegen worden gescheiden van de kwaliteit van leven, kan gemakkelijker worden omgegaan met deze morele diversiteit. Informatie over de mate waarin mensen in Nederland morele principes hebben geïnternaliseerd, bijvoorbeeld die uit het verhaal van de sportschoenen, is dan bruikbaar in een onderzoek naar het maatschappelijke en politieke draagvlak van duurzaamheidsvoorwaarden, zonder dat daarmee rechtstreekse uitspraken hoeven te worden gedaan over de kwaliteit van leven. Om deze reden alleen al geven wij de voorkeur aan ‘duurzame kwaliteit van leven’ boven ‘duurzaamheid in kwaliteit van leven’. In 12.2 doen we enkele suggesties over dit type onderzoek.

11.3 Nogmaals de testcase: de invloed van moraal op gevoel en gedrag

Maar laten we nu nog verder meedenken met de intenties achter het schoenenvoorbeeld. Hieronder nemen we aan dat de mensen waar we naar zullen kijken (we voeren deze straks voor het gemak in de ik-vorm op) wel degelijk vatbaar zijn voor het gegeven van de moreel suspecte herkomst van de sportschoen en we gaan er ook van uit dat deze hen tot ontevredenheid stemt over de schoenen. We nemen ter wille van de argumentatie dus aan dat de morele overwegingen van het geciteerde verhaal volledig geïnternaliseerd zijn. Wat we nu willen aantonen is dat er dan nog geen argumenten zijn om ‘duurzaamheid in kwaliteit van leven’ te prefereren, integendeel. We analyseren hiertoe de twee principieel verschillende interpretaties van het verhaal. In de interpretatie die de schrijvers van het *Methoderapport* op het oog hebben geldt: de bijdrage die het kopen van de schoenen aan mijn levenskwaliteit levert wordt zodanig verminderd door de wetenschap dat de schoenen onder onacceptabele voorwaarden zijn gemaakt, dat ik van de koop afzie. Dit correspondeert met ‘duurzaamheid in kwaliteit van leven’. Men kan het verhaal ook anders uitleggen. De tweede interpretatie correspondeert met ‘duurzame kwaliteit van leven’. Hier draagt de koop van de schoenen wel degelijk bij aan mijn levenskwaliteit, maar ik koop ze toch niet vanwege de schade die de vrije verkoop van zulke schoenen aan andere mensen (eventueel ook dieren of planten) heeft toegebracht – en zal blijven toebrengen wanneer anderen ermee doorgaan ze aan te schaffen.

In beide interpretaties ben ik per saldo ‘ontevreden’ met de sportschoen, hoewel hij zoals verondersteld prima voldoet voor mijn eigen doeleinden. In de eerste uitleg leidt de netto verlaging van mijn eigen kwaliteit van leven tot die ontevredenheid, terwijl mijn eigen levenskwaliteit in de tweede uitleg geen reden voor mij is om ontevreden te zijn over de schoen (die kwaliteit gaat netto immers omhoog). De reden is dat ik door de schoen te kopen willens en wetens meewerk aan schadelijke praktijken. Het bestaan van deze twee interpretaties laat zien dat het streven om burgers te confronteren met randvoorwaarden van duurzaamheid zeker niet vereist dat die randvoorwaarden noodzakelijkerwijs opgevat moeten worden als bestanddeel van de kwaliteit van leven zelf. Als beide interpretaties van het

schoenenverhaal even goed zijn, dan is er dus geen *dwingende* reden aanwezig om duurzaamheidseisen binnen de sfeer van de levenskwaliteit te willen brengen.

Maar wij willen nog verder gaan. We menen ook dat de eerste interpretatie veel minder adequaat is dan de tweede. Als dit juist is, dan verschaft het voorbeeld van de sportschoenen geen goede reden om 'duurzaamheid in kwaliteit van leven' te prefereren boven 'duurzame kwaliteit van leven'. We zullen dit nu beredeneren met de volgende dialoog, waarin iemand mij ondervraagt over mijn beweegredenen: 'Leg eens uit, waarom ben je nu zo ontevreden over die schoen dat je hem niet wilt kopen?' Volgens de eerste interpretatie moet het antwoord zijn: 'Omdat mijn kwaliteit van leven per saldo daalt als ik de schoen wel koop'. Volgende vraag: 'Waarom is dat dan precies, gegeven dat je hem prima vindt voor de sport?' Het antwoord moet zijn: 'Omdat ik het niet verantwoord vind dat zulke schoenen op de markt komen, gezien de mens- en milieuonterende omstandigheden waaronder ze zijn geproduceerd.'

Nu komt de echte testvraag: '*Maar wat heeft dat dan met de kwaliteit van jouw leven te maken?*' Op voorhand is niet duidelijk wat nu het antwoord gaat worden. Afgezien van vaagheden of ontwijkingen zijn er twee voor de hand liggende mogelijkheden, die we A en B zullen noemen. Antwoord A op de testvraag luidt: '*Op zichzelf niets, als het gaat om het sporten, maar weet je, ik wil niet lekker gaan sporten over de ruggen van uitgebuite arbeiders en een verpest milieu in het Verre Oosten*'. Dit antwoord voert direct naar de tweede interpretatie - de ontevredenheid over de sportschoen wordt hier gemotiveerd door een morele randvoorwaarde die bij nader inzien toch losstaat van de levenskwaliteit. Maar we kunnen ons ook indenken dat er een alternatief antwoord komt, antwoord B: '*Mijn levenskwaliteit is niet gediend met die op zichzelf goede sportschoen. Ik denk dat ik mij gewoon niet goed zal voelen als ik ermee ga sporten. Want weet je, ik kan eigenlijk niet lekker sporten over de ruggen van uitgebuite arbeiders en een verpest milieu in het Verre Oosten*'. In tegenstelling tot antwoord A strookt antwoord B met de eerste interpretatie van het schoenenverhaal. En wij willen graag toegeven dat er mensen zullen zijn die na enig nadenken tot dit antwoord komen, echt menen wat ze hebben gezegd en zich ook echt niet goed zouden voelen als ze de schoenen zouden gaan gebruiken.

Maar het feit dat antwoord B kan voorkomen geeft onvoldoende grond om voor een concept van 'duurzaamheid in levenskwaliteit' te pleiten. Daarvoor zijn twee redenen. De eerste reden is algemeen. In alle gevallen waarin mensen zich in voldoende mate moreel aangesproken voelen door de niet-duurzame omstandigheden waaronder de schoenen zijn gemaakt, zullen ze ertoe besluiten om de schoenen niet te kopen. Zoals boven werd gezegd, nemen we hier aan dat alle mensen die voor deze beslissing staan zich aldus voelen aangesproken. Maar het zal zeker niet zo zijn dat al die mensen zich 'niet goed voelen' wanneer ze de schoenen toch zouden kopen, hoewel dit voor sommigen werkelijk waar zou kunnen zijn, zoals onder antwoord B. Dit zal zeker niet zo zijn, omdat het minstens even aannemelijk is dat een aantal van hen antwoord A geeft op de testvraag. Zulke mensen realiseren zich dat zij zich waarschijnlijk juist heel goed zouden voelen wanneer ze eenmaal aan het sporten zijn met die schoenen, maar zij vinden dit moreel niet in orde en kopen ze daarom niet.

De conclusie: er is alleen een goede reden om (werkelijk geïnternaliseerde) morele eisen van duurzaamheid in het concept van levenskwaliteit op te nemen als die kwaliteit *in feite* omlaag gaat wanneer het individu deze eisen schendt. Maar dit is helemaal niet altijd het geval.

Daarentegen geldt wel altijd dat mensen die zich veel aan morele eisen gelegen laten liggen (ongeacht hoe ‘goed ze zich voelen’, mochten ze die eisen schenden) goede redenen hebben om zich te beraden op hun gedrag – in het voorbeeld: afzien van de koop van moreel suspecte schoenen. Hiermee wordt rekening gehouden wanneer men duurzaamheid en kwaliteit van leven uit elkaar houdt. Deze analyse van het schoenenverhaal ondersteunt het concept van ‘duurzame kwaliteit van leven’ dus in het algemeen wel, maar ondersteunt het concept van ‘duurzaamheid in kwaliteit van leven’ bij nader inzien niet.

Tot slot is er nog een specifieke reden om dat laatste concept af te wijzen. Deze komt voort uit de keuze voor een capability-concept van levenskwaliteit in plaats van een subjectief concept van welbevinden. Om dit toe te lichten kijken we nog eenmaal naar antwoord B op de testvraag. De respondent met dit antwoord zegt zich niet goed te zullen voelen als ze met de moreel suspecte schoenen gaat sporten. In een subjectief concept valt dit gegeven makkelijk in te passen (hoewel ook dan geldt dat het echt waar moet zijn): het welbevinden van de respondent gaat omlaag omdat zij denkt dat het welbevinden van mensen in het Verre Oosten wordt aangetast door de koop van deze schoenen. Er is dan sprake van een morele samenhang tussen het nut van de respondent en het nut van de uitgebuite arbeiders. Dit wil zeggen dat de bereikbare nutsindices van deze arbeiders zijn opgenomen in de nutsfunctie van de respondent met antwoord B, en wel zodanig dat haar subjectieve levenskwaliteit per saldo zal dalen als ze de schoenen koopt. In dit geval is morele betrokkenheid bij het lot van anderen de oorzaak van de interdependentie.²²

In een capability-concept van levenskwaliteit kan men zo’n interdependentie niet rechtstreeks verdisconteren. Want als de respondent met antwoord B zich inderdaad niet welbevindt bij het sporten met de suspecte schoen, dan verandert haar score op de index van levenskwaliteit

²² In de normatieve politieke theorie wordt onderscheid gemaakt tussen twee ideaaltypen van betrokkenheid met het lot van anderen: altruïsme en moraal. Altruïstische betrokkenheid, ook wel ‘sympathy’ genoemd, houdt in dat het eigen welzijn een (positieve) functie is van de mate van welzijn van anderen waarmee men speciale banden van lotsverbondenheid heeft, zoals familie, vriendschap, eventueel ook de buurt, regio of natie. Op grond van een altruïstische instelling zal ik dus trachten mijn eigen welzijn te bevorderen door (mede) rekening te houden met de belangen van degenen die mij na staan. Morele betrokkenheid, ook wel aangeduid als ‘moral commitment’, houdt in dat men redenen heeft om in het handelen rekening te houden met het welzijn van anderen, maar dat het eigen welzijn hierdoor niet direct wordt beïnvloed. In tegenstelling tot altruïsme zijn morele redenen om zich bij het welzijn van anderen betrokken te voelen niet van persoonlijke aard, ze gelden ‘zonder aanzien des persoons’ (Sen, 1977). Dit onderscheid is ideaaltypisch en kent in de werkelijkheid gradaties. Het kan namelijk zijn dat iemands welzijn rechtstreeks wordt beïnvloed door zijn eigen morele betrokkenheid, zoals in de tekst hierboven wordt verondersteld. In dat geval moet de persoon zich inleven in de (onbekende) anderen met wie hij zich moreel verbonden voelt. Hij stelt zich dan op grond van specifieke informatie voor hoe het welzijn van die anderen wordt beïnvloed door zijn eigen beslissingen, en nadat hij dit op zich heeft laten inwerken verandert zijn eigen welzijnsniveau.

op zichzelf niet, omdat haar functioneringsmogelijkheden in het relevante domein daardoor immers niet worden veranderd. Voor zover dit gebrek aan welbevinden concrete gedragsgevolgen heeft leidt het echter wel tot een kleine afname van haar capability-levenskwaliteit. Want als ze de sportschoenen niet koopt, dan worden de door haar gewenste mogelijkheden om in het recreatieve domein beter te functioneren enigszins beperkt. Let wel: de invloed van het veronderstelde gebrek aan welbevinden op haar capability-set loopt hier *via het gedragsgevolg*. In tegenstelling tot wat er aan de hand is bij de subjectieve conceptie van levenskwaliteit leidt het gebrek aan welbevinden alleen tot een daling van kwaliteit in de capability-ruimte dankzij een gedragsaanpassing. Maar voor deze aanpassing is het niet noodzakelijk dat de persoon in kwestie zich niet welbevindt als ze de schoen toch zou kopen. Want ook de respondent met antwoord A op onze testvraag zal hetzelfde doen. Ook hij zal afzien van het sporten met deze schoenen. Maar voor hem heeft de daling van capability-levenskwaliteit die het gevolg is van de gedragsaanpassing een andere verklaring, namelijk de zelfstandige beslissing om zijn belangenbehartiging om morele redenen aan banden te leggen. Dit is een beslissing die onafhankelijk is van zijn subjectieve welbevinden.

Uit dit alles volgt dat zelfs als iedereen die zich niet houdt aan de eigen morele code zich daardoor ongelukkig of ontevreden gaat voelen (en dit is een gewaagde veronderstelling) dit *alleen indirect* doorwerkt in een capability-concept van de levenskwaliteit, namelijk via gedragsveranderingen. Dit betekent dat er geen grond is om elementen van die morele code als bestanddeel van levenskwaliteit te beschouwen in de capability-benadering. Men kan gemakkelijk nagaan dat deze conclusie ook opgaat voor een concept van levenskwaliteit dat op hulpbronnen is gebaseerd.

We hebben in deze hoofdstuk twee algemene redenen en een specifieke reden gegeven die ervoor pleiten om duurzaamheid en kwaliteit van leven separaat te behandelen, in tegenstelling tot de onderzoekspraktijk van de *Duurzaamheidsverkenning*. Daarbij zijn we in detail ingegaan op de metafoer van de sportschoenen, omdat de schrijvers van het *Methoderapport* die metafoer gebruiken om duidelijk te maken waarom in deze verkenning is gewerkt met de notie van ‘duurzaamheid in kwaliteit van leven’. In het volgende en laatste deel van deze studie willen we laten zien dat empirisch onderzoek naar ‘duurzame kwaliteit van leven’ toch ook kan passen binnen het raamwerk van de *Duurzaamheidsverkenning*, vooral als het gaat om het in kaart brengen van pluralisme in opvattingen over duurzaamheid en levenskwaliteit.

12 De rol van pluralisme

12.1 Verschil in waarden en zijnsoordelen

Een algemeen uitgangspunt in de methodiek van de *Duurzaamheidsverkenning* is dat het niet zinvol is om de vraag naar hoe het in Nederland gesteld is met duurzaamheid te willen beantwoorden op basis van een uniform stelsel van normen en waarden aangaande duurzaamheid en een zuiver wetenschappelijke analyse van de restricties op middelen die aan duurzame ontwikkeling worden gesteld. In de *Duurzaamheidsverkenning* wordt om deze reden veel aandacht besteed aan de wijze waarop het bestaande pluralisme van waarden en zijnsoordelen onder Nederlanders doorwerkt in hun opvattingen over duurzaamheid en in hun visie op de kwaliteit van het leven. In deze paragraaf schetsen we kort de achtergrond van de nadruk op pluralisme in het denken over duurzaamheid, alvorens we in de volgende paragraaf suggesties doen over de wijze waarop verschillende visies op een *duurzame kwaliteit van leven* onder de bevolking kunnen worden onderzocht.

Waarom wordt er zoveel aandacht besteed aan het bestaan van die verschillende visies in het onderzoek naar duurzaamheid? Voor de beantwoording van deze vraag is het goed om te kijken naar een richtinggevend rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid uit 1994, getiteld *Duurzame risico's: een blijvend gegeven* (WRR, 1994). Dit rapport spreekt ernstige twijfels uit over de mogelijkheid om normatieve eisen van duurzaamheid – bijvoorbeeld het veiligstellen van een bepaald niveau van behoeftebevrediging voor de volgende generatie – eenduidig te vertalen in objectieve vereisten op ecologisch en economisch terrein. De raad verzet zich vooral tegen heersende veronderstellingen in het Nederlandse milieubeleid dat de bestuurlijke en instrumentele aspecten van zulk beleid kunnen worden gebaseerd op een wetenschappelijk vaststelbaar *draagvermogen van het milieu*, een draagvermogen dat ten behoeve van duurzame ontwikkeling in stand zou moeten worden gehouden. Om dat te bereiken zou het milieubeleid randvoorwaarden moeten formuleren, waaruit voor nader aan te wijzen actoren in verschillende beleidssectoren kwantitatieve gedragsdoelstellingen afgeleid worden. Inderdaad is de architectuur van de Nederlandse milieubeleidsplannen op deze gedachte gebaseerd en zijn hieruit ook doelstellingen afgeleid waaraan de Nederlandse consumenten in hun rol van burgers worden aangesproken met behulp van een sociaal instrumentarium van morele overreding en voorlichting (zie Pellikaan en Van der Veen, 2002: hoofdstuk 2).

Maar in het rapport uit 1994 meent de Raad dat de kennis over milieu-ontwikkelingen, en de invloed van het menselijk handelen daarop, ontoereikend is om het draagvermogen van het milieu te kunnen vaststellen en daaruit de voor duurzame ontwikkeling noodzakelijke

gedragsveranderingen af te leiden. (WRR, 1994: 20). Waar het de raad ook om gaat is dat de kennis die verondersteld wordt voor de hantering van het beleidsschema *draagvermogen-randvoorwaarden-gedrag* niet alleen ontoereikend is, maar ook dat de beschikbare kennis die voorhanden is om dit schema handen en voeten te geven doorschoten is met niet nader getoetste feitelijke vooronderstellingen en met normatieve elementen, bijvoorbeeld over de mate van technologische vernieuwing of de aanvaardbaarheid van geschatte milieurisico's. Daarnaast bestaan er ook verschillende opvattingen over de mogelijkheden tot gedragsverandering in de samenleving ten behoeve van duurzame ontwikkeling, en verschillende meningen over de kosten van zulke gedragsveranderingen. Die opvattingen zijn betwistbaar en zitten vaak verborgen in de hantering van wetenschappelijke analyses over de milieuproblematiek door beleidsmakers.

In de visie van de raad moeten we erkennen dat beleidskennis ten behoeve van duurzame ontwikkeling steeds onzekerder wordt. We moeten ook erkennen dat de status van die kennis ten principale maatschappelijk omstreden is, omdat ze altijd is verbonden met divergerende waarden, percepties en denkconstructies die hoogstens een intersubjectieve basis van instemming genieten, maar nooit objectief geldend gemaakt kunnen worden. Wat men echter wel kan zien, zo meent de raad, is dat er zowel in de wetenschap als in beleidskringen en in de samenleving als geheel een aantal systematisch verschillende patronen van waarden en zijnsoordelen zijn te onderscheiden die elk een eigen *handelingsperspectief* vormen op de problematiek van duurzaamheid en de door beleid te bewerken gedragsaanpassingen.

Het rapport werkt vervolgens een viertal zeer gestyleerde handelingsperspectieven uit. Daarin worden aan de kant van de productie twee opties onderscheiden: *p1* 'aanpassen van productiewijzen' versus *p2* 'verandering van de aard van productiewijzen' terwijl aan de kant van de consumptie de opties gaan om voortzetting van een 'hoog niveau' (*c1*) dan wel een 'laag niveau' (*c2*). Zo ontstaan de handelingsperspectieven *Benutten (p1c1)*, *Beheren (p2c1)*, *Sparen (p1c2)* respectievelijk *Behoeden (p2c2)*. Elk van deze vier perspectieven is te zien als de uitkomst van een min of meer beredeneerd en min of meer feitelijk ondersteund verhaal met eigen beleidsimplicaties. In het onderzoek naar duurzame ontwikkeling kan men de perspectieven naast elkaar leggen en de implicaties ervan vergelijken met behulp van scenario's, zowel voor het beleid als geheel als voor onderscheiden beleidssectoren, zoals energievoorziening, waterhuishouding of voedselvoorziening. De hoop en verwachting is dat men hierdoor over de verschillende perspectieven heen systematisch van elkaar kan leren, terwijl ook de mogelijkheden om gemeenschappelijke beleidsopties te onderkennen op een bredere informatiebasis toe zullen nemen. De keerzijde is wel dat de beleidsaanbevelingen die uit dit proces voortkomen een sterk voorwaardelijk karakter krijgen, maar de raad ziet dat niet als een nadeel.

Met deze nieuwe systematiek van duurzaamheidsonderzoek komt het pluralisme van opvattingen centraal te staan. In de aanpak van de *Duurzaamheidsverkenning* is dit eveneens het geval, en zelfs nog meer dan bij de WRR. Dat heeft te maken met drie verschillen ten opzichte van de lijn die de WRR heeft gevolgd. Ten eerste gaat het in de verkenningen van het MNP om een breder begrip van duurzame ontwikkeling, dat zich *niet uitsluitend beperkt*

tot milieuproblemen, maar zich uitstrekt tot een ruim stel voorwaarden voor de continueerbaarheid van levenskwaliteit. Ten tweede wordt een poging gedaan om handelingsperspectieven op duurzaamheid in samenhang met de kwaliteit van leven *empirisch te funderen*, dit in tegenstelling tot de louter conceptuele constructie van de vier WRR-perspectieven op duurzaamheid die hierboven werd besproken. Ten derde is er nog een analytisch verschil met de methode van de WRR, want de constructie van de perspectieven op duurzaamheid waarop beleidsscenario's gebaseerd kunnen worden vereist *twee opeenvolgende empirische stappen*, die als volgt verlopen.

In de *Duurzaamheidsverkenning* wordt het pluralisme van waarden en zijnsoordelen eerst in kaart gebracht met een typologie van (onderling samenhangende) waardeoriëntaties en wereldbeelden, die door het MNP in meervoudige onderzoeksronden is uitgetest in survey-onderzoek. De denkconstructie die aan de wereldbeelden ten grondslag ligt is daarbij bepalend. Deze constructie behelst dat respondenten er verschillende complexen van opvattingen op na houden die gegroepeerd zijn langs twee assen, een horizontale verdelings-as die de mate van oriëntatie op 'solidariteit' of juist op 'efficiëntie' weergeeft en een verticale verwevings-as die de mate van oriëntatie op mondiale of juist op regionale (nationale of lokale) sociale samenhangen representeert. Zo ontstaan vier algemene handelingsperspectieven - dit zijn de wereldbeelden – die respectievelijk als *Mondiale Markt*, *Veilige Regio*, *Mondiale Solidariteit* en *Zorgzame Regio* worden getypeerd. Dit is de eerste empirische stap in de opzet van de *Duurzaamheidsverkenning*.

De tweede stap houdt in dat uit de vier wereldbeelden vier corresponderende, maar veel specifiekere handelingsperspectieven worden afgeleid. Deze perspectieven zijn bedoeld om de verschillende opvattingen in kaart te brengen die onder Nederlanders leven over duurzaamheid in samenhang met kwaliteit van leven. Men gebruikt daarvoor een survey-instrument dat bestaat uit vragen over het relatieve belang dat mensen hechten aan de oplossing van een groot aantal maatschappelijke vraagstukken op een groslijst. De maatschappelijke vraagstukken waar het om gaat betreffen zaken als ozonlaag, broeikas effect of energiegebruik/voorraaduitputting die men gemakkelijk kan plaatsen in de systematiek van de WRR. Maar de groslijst is veel breder, want het gaat ook om economische *issues* zoals pensioenen, staatsschuld, werkloosheid of collectieve lastendruk, om culturele vraagstukken zoals 'allochtonen' en om items die verwijzen naar mondiale rechtvaardigheidsproblemen: honger, armoede en mensenrechten. De respondenten wordt gevraagd de items op de groslijst te rangschikken naar urgentie, waarbij urgentere items vraagstukken zijn waarmee nu en in de toekomst meer rekening moet worden gehouden.

De antwoorden op deze survey-vragen geven in feite een indruk van verschillen in opvattingen over '*duurzaamheid in kwaliteit van leven*', waarbij volgens het *Methoderapport* 'kwaliteit van leven' impliciet wordt gedefinieerd als de mate waarin mensen vinden dat er voortgang is bij het aanpakken van de maatschappelijke vraagstukken die zij in het bijzonder van belang achten. De twee empirische stappen worden vervolgens met elkaar verbonden door met statistische criteria de relatie te leggen tussen rangordes van vraagstukken en scores op wereldbeelden/waardeoriëntaties. Men vindt langs deze weg systematische verschillen in

de rangordening van maatschappelijke vraagstukken van respondenten, naar gelang het wereldbeeld dat ze aanhangen. Op deze wijze wordt pluralisme van opvattingen dienstbaar gemaakt door het MNP in de beleidstheorie over duurzaamheid die onder meer met het rapport van de WRR zijn intrede heeft gedaan.

12.2 Hoe kan men pluralisme over duurzame kwaliteit van leven onderzoeken?

Zoals in hoofdstuk 3 en 11 is beredeneerd is het om verschillende redenen aan te raden om duurzaamheid en levenskwaliteit als constitutief onafhankelijke begrippen te hanteren. Dit geldt naar onze mening zeker ook als men ervoor kiest om kwaliteit van leven te vatten in termen van capabilities. De tweede stap van de empirische onderzoeksopzet die we in de vorige paragraaf hebben beschreven voldoet niet aan deze eis. In die opzet wordt bij de studie van de causale werking van verschillen in waardeoriëntaties en wereldbeelden op opvattingen over duurzaamheid en levenskwaliteit geen principiële afbakening van deze begrippen in acht genomen, omdat de operationalisering met behulp van rangordes op de lijst van zeer diverse maatschappelijke vraagstukken dit niet toelaat. De ‘kwaliteit van leven’ in deze metingen omvat aldus ‘duurzaamheid’ en omgekeerd, op een impliciete en lastig controleerbare manier.

Kan het ook anders? Het lijkt mogelijk om de tweede stap in het onderzoekdesign van de *Duurzaamheidsverkenning* op een alternatieve wijze vorm te geven die verenigbaar is met de notie van *duurzame kwaliteit van leven* en met het capability-concept van levenskwaliteit dat in hoofdstuk 8 tot 10 is geschetst. Tot slot van deze studie doen we enkele suggesties in deze richting. In het kort komt het alternatief hierop neer. Men bevraagt de respondenten afzonderlijk over hun opvattingen aangaande (1) capability-domeinen van levenskwaliteit (2) normatieve continueerbaarheidseisen en randvoorwaarden van duurzaamheid en (3) zijnsoordelen over de consequenties van duurzaamheidseisen voor de samenleving, die onder meer vragen bevatten over de sturingsmogelijkheden, gedragsaanpassingen en te verwachten effecten voor de kwaliteit van leven in Nederland. Vervolgens bestudeert men de onderlinge samenhangen in de respons op deze drie terreinen, om te zien of er systematische verschillen aan de oppervlakte komen. Tot slot volgt de koppeling met de vier wereldbeelden. Daarbij rijst dan de spannende vraag of responspatronen op de vragen onder (1) tot en met (3) vallen te voorspellen uit scores van respondenten op de vragen naar de wereldbeelden, dit uiteraard in samenhang met hun antwoorden op vragen over waardeoriëntaties. Wanneer zou blijken dat dit inderdaad lukt, dan zijn daarmee specifieke handelingsperspectieven op *duurzame kwaliteit van leven* geconstrueerd die in het verlengde liggen van de algemene handelingsperspectieven van de vier wereldbeelden. Daarmee kan verder worden gewerkt. Zo ligt de weg open naar alternatieve indices, scenario-ontwerpen en sectorgewijze studies die men vervolgens kan vergelijken met de resultaten die in Deel 2 van de *Duurzaamheidsverkenning* zijn gerapporteerd.

Om toe te lichten wat de waarde van deze alternatieve opzet kan zijn, schetsen we tot slot in het kort enige gezichtspunten voor het ontwerp van vragen onder (1) tot en met (3) en voor de koppeling aan wereldbeelden. Vragen die naar verschillende opvattingen over de kwaliteit van leven speuren zouden zich moeten richten op zowel subjectieve oordelen over het belang dat respondenten toekennen aan capability-domeinen (en dimensies daarbinnen) als ook op de input mapping, vooral waar het gaat om alternatieve toepassingen van tijd en geld. Daarnaast kan informatie over de betekenis die men toekent aan cruciale inputs in de sfeer van de publieke voorzieningen ook belangrijk zijn als een aanvulling op subjectieve domeinwaarderingen. Het gaat dan niet alleen over wat men belangrijk vindt in de ‘capability set’, maar ook wat men er voor over blijkt te hebben, zoals gesteld in paragraaf 10.3.

Bij het opstellen van een survey-instrument voor meting van de diverse opvattingen over normatieve duurzaamheidseisen grijpen we terug op de indeling van Tabel 2.1 in paragraaf 2.2 en op onze suggestie in 2.3 voor een inventarisering van alle verplichtingen en *commitments* die de Nederlandse overheid in feite is aangegaan in de afgelopen jaren. In de vragen die men in deze opzet kan stellen lijkt het ons van belang om zo dicht mogelijk aan te sluiten bij hetgeen in feite al door de Nederlandse samenleving is bekrachtigd, en juist daarover de opvattingen onder de bevolking te peilen. In studies over het publieke draagvlak van ontwikkelingssamenwerking zijn voldoende voorbeelden van deze aanpak te vinden. Het voordeel ervan is dat men verschil in normatieve opvattingen dat uit de respons naar voren komt kan afzetten tegen concrete politieke ijkpunten die aanspraak maken op parlementair-democratische legitimiteit.

Wanneer het gaat om vragen die zijnsordelen over duurzaamheid in kaart moeten brengen denken wij dat het nuttig zou zijn om aansluiting te zoeken bij de simpele systematiek die de WRR heeft gevolgd in de handelingsperspectieven zoals beschreven in 12.1. Wat duurzaamheid in de ogen van mensen vereist (afhankelijk van het soort eis dat aan de orde wordt gesteld) slaat namelijk toch al gauw terug op de voorstellingen die ze erop na houden over hoe productie en consumptie eventueel zouden moeten worden aangepast voor duurzame ontwikkeling.

Uit deze summier schets komt tot slot een algemeen gezichtspunt naar voren dat betrekking heeft op de koppeling van de respons over duurzaamheid en levenskwaliteit aan de respons op de vragen naar wereldbeelden en waardeoriëntaties. De empirische vraag naar de mate van samenhang tussen deze twee – hierboven aangeduid als een ‘spannende vraag’ – wordt natuurlijk des te belangwekkender wanneer de te verklaren variabelen, te weten opvattingen over duurzaamheid en kwaliteit van leven, conceptueel onafhankelijk zijn van de verklarende variabelen, te weten de waardeoriëntaties en wereldbeelden. Bij de opstelling van survey-items voor de blokken (1) tot en met (3) moet er dan voor worden gewaakt dat de respons op die laatste vragen niet al bij voorbaat samenhangt met de antwoorden op vragen over wereldbeelden en waardeoriëntaties.

13 Suggesties

Ter voorbereiding van de gedachtewisseling over deze studie doen we vier korte suggesties over de vraag hoe verder onderzoek naar een capability-index voor de kwaliteit van leven zou kunnen verlopen in samenhang met duurzaamheid.

1. Het opstellen van een capability-index van de kwaliteit van leven is een groot project dat wellicht het beste ter hand kan worden genomen in samenwerking tussen de verschillende planbureaus. Gegeven de aanvullende expertises die er op het MNP en het SCP aanwezig zijn en gezien het onderzoek dat er in het SCP reeds jaren gedaan wordt naar de leefsituatie-index – en overigens ook naar andere domeinen die wij in hoofdstuk 8 hebben genoemd – zou het goed zijn om de krachten te bundelen. Idealiter zou er zelfs een samenwerking op gang kunnen komen tussen de vier planbureaus, indien het CPB hier interesse in zou hebben.
2. Het maken van indices is een kunst op zich, die brede expertise veronderstelt. Het MNP heeft in de *Duurzaamheidsverkenning* al veel ervaring opgedaan op dit terrein, maar ook andere organisaties, met name op het terrein van ontwikkelingsstudies, hebben nuttige dingen te zeggen over de pragmatische en politieke (ook politiek-filosofische) aspecten van indices. Behalve het UNDP is een van deze organisaties het *Center for Global Development*. Bij een verdere uitwerking van een capability-index zou men hierbij aansluiting kunnen zoeken.
3. In de strategienota 2007-2010 van het NWO staat *kwaliteit van leven - dynamiek van levenslopen* vermeld als een van de thematische programma's die het NWO voorstelt voor de periode 2007-2010 (NWO, 2006: 33). Gegeven deze keuze van het NWO kan het interessant zijn om nu na te denken over de mogelijkheden om (ook) het MNP-onderzoek over duurzame kwaliteit van leven hierop aan te sluiten.
4. In deze studie is gebleken dat de notie van 'duurzaamheid als continueerbare kwaliteit van leven in het hier en nu, onder randvoorwaarden over de gewenste verdeling van kwaliteit van leven voor mensen elders en later' uit het *Methoderapport Duurzaamheidsverkenning* een zeer ambitieuze conceptie is. We hebben deze conceptie trachten te preciseren in 2.2, door aandacht te vragen voor het nationaal begrensde perspectief van duurzaamheid. Wij deden de suggestie om bij het in kaart brengen van continueerbaarheidseisen en randvoorwaarden van duurzaamheid de blik vooral te richten op de terreinen waarop de Nederlandse staat concrete verplichtingen heeft en taakstellingen heeft erkend. Om daarvan een samenhangend beeld te krijgen is evenwel een taak die wellicht ook samenwerking vereist met wetenschappers buiten het MNP.

Literatuur

- Alkire, S. (2002) *Valuing Freedoms. Sen's Capability Approach and Poverty Reduction*. Oxford University Press, New York.
- Anand, P. (2005) QALY's and capabilities: a comment on Cookson, *Health Economics*, 14, pp. 1283-1286.
- Anand, P. en M. van Hees (2006) Capabilities and achievements: an empirical study, *The Journal of Socio-Economics*, 35, pp. 268-284.
- Anand, P., G. Hunter en R. Smith (2005) Capabilities and well-being: evidence based on the Sen-Nussbaum approach to welfare, *Social Indicators Research*, 74, pp. 9-55.
- Anand, P., G. Hunter, I. Carter, K. Dowding, F. Guala en M. van Hees (2005) The development of capability indicators and their relation to life satisfaction, Milton Keynes, The Open University: mimeo.
- Basu, K. (1987) Achievements, capabilities and the concept of well-being, *Social Choice and Welfare*, 4, 69-76.
- Basu, K. en L. López-Calva (forthcoming) Functionings and capabilities, In Kenneth Arrow, Amartya Sen en Kotaro Suzumura (eds.), *Handbook of Social Choice and Welfare*, Volume 2, North Holland: Elsevier Science.
- Beitz, C.A. (1999) *Political Theory and International Relations*, Princeton, Princeton University Press, 2e druk met nawoord, (1e druk 1979).
- Biggeri, M., R. Libanora, S. Mariani en L. Menchini (2006) Children conceptualising their capabilities: results of a survey conducted during the first children's world congress on child labour, *Journal of Human Development*, 7, pp. 59-83.
- Boelhouwer, J. (2002a) Quality of life and living conditions in the Netherlands, *Social Indicators Research*, 58, pp. 115-140.
- Boelhouwer, J. (2002b) Social indicators and living conditions in the Netherlands, *Social Indicators Research*, 60, pp. 89-113.
- Boelhouwer, J. (2005a) De leefsituatie, in SCP (2005). *De Sociale Staat van Nederland 2005*. Den Haag: SCP, pp. 296-237.
- Boelhouwer, J. (2005b) Bijlage 12.1 Veranderingen in het onderzoek tussen 2002 en 2004, in SCP (2005). *De Sociale Staat van Nederland 2005, Bijlagen*. On-line op <http://www.socialestaat.nl/2005/12/1/index.html>.
- Boelhouwer, J. (2005c) Bijlage 12.13 Geluk door de jaren heen en samenhang met indicatoren van de leefsituatie, in SCP (2005). *De Sociale Staat van Nederland 2005, Bijlagen*. On-line op <http://www.socialestaat.nl/2005/12/13/index.html>
- Boelhouwer, J. en I. Stoop (1998) Measuring well-being in the Netherlands, *Social Indicators Research*, 48, pp. 51-75.

- Brandolini, A. en G. D'Alessio (1998) Measuring well-being in the functioning space, Unpublished paper, Rome: Banca d'Italia.
- Bundesministerium für Gesundheit und Soziale Sicherung (2005) *Lebenslagen in Deutschland: Der Zweite Armuts- und Reichtumsbericht*, Berlin: Bundesanzeiger.
- Burchardt, T. (2005a) Happiness and social policy: barking up the right tree in the wrong neck of the woods, paper presented at the Priority in Practice workshop, University College London, 7 April 2005.
- Burchardt, T. (2005b) Are one man's rags another man's riches? Identifying adaptive preferences using panel data, *Social Indicators Research*, 74, pp. 57-102.
- Burgoon, B. en P. Baxandall (2005), Three Worlds of Working Time: The Partisan and Welfare Origins of Working Time in OECD Countries, *Politics and Society*, 32, pp. 439-473.
- Chakraborty, A. (1996) On the Possibility of a Weighting System for Functionings, *Indian Economic Review* 31, 2, pp. 241-250.
- Chiappero-Martinetti, E. (2000) A multi-dimensional assessment of well-being based on Sen's functioning theory. *Revista Internazionale di Scienza Sociali*, 58, pp. 207-239.
- Clark, A. en A. Oswald (1996) Satisfaction and Comparison Income, *Journal of Public Economics* 61, pp. 359-81.
- Cohen, G. (1993) Equality of What? On Welfare, Resources and Capabilities, in Martha Nussbaum and Amartya Sen, eds., *The Quality of Life*, Oxford: Oxford University Press.
- Cookson, R. (2005a) QALYs and the capability approach, *Health Economics*, 14, pp. 817-829.
- Cookson, R. (2005b) QALYs and capabilities: a response to Anand, *Health Economics*, 14, pp. 1287-1289.
- Cummins, R., R. Eckersley, J. Pallant, J. van Vught en R. Misajon (2003) Developing a national index of subjective wellbeing: the Australian unity wellbeing index, *Social Indicators Research*, 64, pp. 159-190.
- Dahl, R. (2000) *On Democracy*, New Haven, Yale University Press.
- Dahl, R. (2006) *On Political Equality*, New Haven, Yale University Press.
- Diener, E. (1984) Subjective Well-Being, *Psychological Bulletin* 95, pp. 1-31.
- Diener, E. en M. Seligman (2004) Beyond Money. Towards an economy of well-being, *Psychological Science in the Public Interest*, 5(1), pp. 1-31.
- Dworkin, R. (2000) *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Esping-Andersen, G. (2002) *Why We Need a New Welfare State*, Oxford: Oxford University Press.
- Fleurbaey, M. (2002) Development, Capabilities, and Freedom, *Studies in Comparative International Development*, 37, pp. 71-77.
- Fleurbaey, M. (2006) Capabilities, Functionings and Refined Functionings, *Journal of Human Development* 7, pp. 299-310.

- Frey, B. en A. Stutzer (2002) What can economists learn from happiness research?, *Journal of Economic Literature*, 40(2), pp. 402-435.
- Frey, B. en A. Stutzer (2005) Beyond outcomes: measuring procedural utility, *Oxford Economic Papers*, 57, pp. 90-111.
- Gershuny, J. (2000) *Changing Time. Work and Leisure in Post-Industrial Society*, Oxford: Oxford University Press.
- Gornick, J.C. en M.K. Meyers (2003) *Families that Work*. New York: Russell Sage Foundation.
- Grewal, I., J. Lewis, T. N. Flynn, J. Brown, J. Bond en J. Coast (2006) Developing attributes for a generic quality of life measure for older people: preferences or capabilities?, *Social Sciences and Medicine*, 62, pp. 1891-1901.
- Griffin, J. (1998) Happiness, in: E. Craig (ed.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, version 1.0, London and New York: Routledge.
- Griffith, T. (2005) Progressive Taxation and Happiness, lecture for the Colloquium on Tax Policy and Public Finance, UCLA School of Law, 14 April 2005
- Hagerty, M., R. Cummins, A. Ferriss, K. Lan, A. Michalos, M. Peterson, A. Sharpe, J. Sirgy en J. Vogel (2001) Quality of life indexes for national policy: review and agenda for research, *Social Indicators Research*, 55, 1-96.
- Hirsch, F. (1976) *Social Limits to Growth*, London and Henley: Routledge and Kegan Paul.
- Jackson, T., N. Marks, J. Ralls en S. Stymne (1997) Sustainable economic welfare in the UK, University of Surrey: Center for Environmental Strategy.
- Kahneman, D., A.B. Krueger, D.A. Shkade, N. Schwarz en A.A. Stone (2004) A Survey Method for Characterizing Daily Life Experience: The Day Reconstruction Method, *Science* 306:5702, pp. 1776-780.
- Kahneman, D. en A.B. Krueger (2006) Developments in the Measurement of Subjective Well-Being, *Journal of Economic Perspectives* 20, pp. 3-24.
- Kuklys, W. en I. Robeyns (2005) Sen's capability approach to welfare economics, in: Wiebke Kuklys, Amartya Sen's Capability Approach. Theoretical Insights and Empirical Applications. Berlin: Springer verlag, pp. 9-30.
- Layard, R. (2005) *Happiness. Lessons from a New Science*. London: Penguin.
- Menon, N. (2002) Universalism without foundations?, *Economy and Society*, 31(1), pp. 132-169.
- MNP-RIVM (2004) *Kwaliteit en toekomst: verkenning van duurzaamheid*. Bilthoven: Milieu- en Natuurplanbureau - RIVM.
- MNP (2006) *Method rapport Duurzaamheidsverkenning*, Rapport 550031001, A.C Petersen, red., Bilthoven: Milieu en Natuurplanbureau.
- Neumayer, E. (1999) The ISEW – not an index of sustainable economic welfare, *Social Indicators Research*, 48, pp 77-101.
- Nickerson, C., N. Schwarz, E. Diener en D. Kahneman (2003) Zeroing In On the Dark Side of the American Dream: A Closer Look at the Negative Consequences of the Goal of Financial Success, *Psychological Science* 14: 531-536.

- Noll, H.H. (2002) Towards a European system of social indicators: theoretical framework and system architecture, *Social Indicators Research*, 58, pp. 47-87.
- NWO (2006) *Wetenschap gewaardeerd! Zie*
http://www.nwo.nl/nwohome.nsf/pages/NWOA_6PXJ9W
- Nussbaum, M. (1995) Human Capabilities, Female Human Beings, in: M. Nussbaum and J. Glover (eds.), *Women, Culture and Development: A Study of Human Capabilities*, Clarendon Press, Oxford, pp. 61-104.
- Nussbaum, M. (2000) *Women and Human Development: The capabilities approach*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Nussbaum, M. (2003) Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice, *Feminist Economics*, 9(2/3), pp. 33-59.
- Nussbaum, M. (2006) *Frontiers of Justice. Disability, Nationality, Species Membership*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Pellikaan, H. en R. van der Veen (2002) *Environmental Dilemmas and Policy Design*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Phipps, S. (2002) The well-being of young Canadian children in international perspective: a functionings approach, *Review of Income and Wealth*, 48, pp. 493-515.
- Pogge, T. (2002) *World Poverty and Human Rights*, Cambridge, Polity Press.
- Praag, B. van en A. Ferrer-i-Carbonell (2004) *Happiness Quantified. A Satisfaction Calculus Approach*. Oxford: Oxford University Press.
- Putnam, R. (1993) *Making Democracy Work*, Princeton, Princeton University Press.
- Putnam, R. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York, Simon and Schuster.
- Rawls, J. (1999a) *A Theory of Justice*, (Revised Edition), Oxford, Oxford University Press.
- Rawls, J. (1999b) Reply to Alexander and Musgrave, in Samuel Freedman, ed. *John Rawls. Collected Papers*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, pp. 232-253.
- Robeyns, I. (2003) Sen's capability approach and gender inequality: selecting relevant capabilities, *Feminist Economics*, 9(2/3), pp. 61-92.
- Robeyns, I. (2005a) The capability approach: a theoretical survey, *Journal of Human Development*, 6(1), pp. 93-114.
- Robeyns, I. (2005b) Selecting capabilities for quality of life measurement, *Social Indicators Research*, 74, pp. 191-215.
- Robeyns, I. (2006a) Measuring gender inequality in functionings and capabilities: findings from the British Household Panel Survey, in: Premananda Bharati en Manoranjan Pal (eds.) *Gender Disparity. Manifestations, Causes and Implications*. Delhi: Anmol Publishers, pp. 236-277.
- Robeyns, I. (2006b) The capability approach in practice, *Journal of Political Philosophy*, 17(3), pp. 351-376.
- Roes, T. (2005) Opzet en verantwoording, in: SCP (2005). *De Sociale Staat van Nederland 2005*. Den Haag: SCP, pp. 11-16.

- Roodman, D. (2006) Building and Running An Effective Policy Index: Lessons From the Commitment to Development Index, *Center for Global Development Essay*, at <http://www.cgdev.org/content/publications/detail/6661>
- Schokkaert, E. en L. van Ootegem (1990) Sen's concept of the living standard applied to the Belgian unemployed, *Recherches Economiques de Louvain*, 56, pp. 429-450.
- SCP (1998) *Sociale en Culturele Verkenningen 1998*. Den Haag: SCP.
- SCP (2005) *De Sociale Staat van Nederland 2005*. Den Haag: SCP.
- Sen, A. (1977) Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory, reprinted in A. Sen, *Choice, Welfare and Measurement*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982, pp. 84-108.
- Sen, A. (1980) Equality of What?, in: S. McMurrin (ed.), *The Tanner Lectures on Human Values*, Salt Lake City.
- Sen, A. (1984) Rights and Capabilities, in A. Sen, *Resources, Values and Development*, Harvard University Press, pp. 307-324.
- Sen, A. (1987) The standard of living, In G. Hawthorn (ed.), *The Standard of Living*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, A. (1993) Capability and Well-being, in: M. Nussbaum and A. Sen (eds.), *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford, pp. 30-53.
- Sen, A. (2001) Reply, *Economics and Philosophy*, 17, pp. 51-66.
- Sen, A. (2004a) Why we should preserve the spotted owl, *London Review of Books*, 26(3), http://www.lrb.co.uk/v26/n03/sen_01.html.
- Sen, A. (2004b) Capabilities, lists, and public reason: continuing the conversation, *Feminist Economics*, 10(3), pp. 77-80.
- Sen, A. (2005) The economics of happiness and capability. Harvard University: mimeo.
- Stewart, F. (1995) Basic needs, capabilities, and human development. *Greek Economic Review*, 17, 83-96.
- UNDP (2005) *Human Development Report 2005, International cooperation at a crossroads*, New York: United Nations Development Programme.
- Veen, R. van der en L. Groot (2006) Post-productivism and Welfare States: A Comparative Analysis, *British Journal of Political Science* 36, 593-618.
- Veen, R. van der (2006) Does our well-being require more free time? An analysis of the income trap in the light of the debate on leisure-favoring taxation. Paper presented at the Annual Conference of the Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek (NKWP), The Hague, 18-19 May.
- Veenhoven, R. (1996) Happy life expectancy: a comprehensive measure of quality of life in nations, *Social Indicators Research*, 39, pp. 1-58.
- Veenhoven, R. (2000) *Leefbaarheid. Betekenis en meetmethoden*, Studie in opdracht van het ministerie WVZ.
- Veenhoven, R. (2002a) *Het grootste geluk voor het grootste aantal. Geluk als een richtsnoer voor beleid*, Oratie Erasmus Universiteit Rotterdam, 31 mei 2002.

Veenhoven, R. (2002b) Why social policy needs subjective indicators, *Social Indicators Research*, 58, pp. 33-45.

Wolff, J. en De-Shalit, A. (2007) *Disadvantage*. Oxford: Oxford University Press.

Wittebrood, K. en P. Nieuwbeerta (2006) Een kwart eeuw stijging in geregisteerde criminaliteit: vooral meer registratie, nauwelijks meer criminaliteit. *Tijdschrift voor Criminologie* 48, pp. 227-242.

Appendix A: Een index van individuele en collectieve hulpbronnen

A.1 Motivering van het voorstel

Dit voorstel is geïnspireerd door de hulpbronnentheorie in brede zin, die zich niet alleen richt op het inkomen (BNP per hoofd; netto-koopkracht). Wij delen de mening van John Rawls dat hulpbronnen voor kwaliteit van leven divers moeten zijn, gezien de diversiteit in opvattingen over de inhoud van het goede leven (*conceptions of the good*.) Rawls zet in *A Theory of Justice* uiteen dat de kwaliteit van leven, voor zover deze binnen een liberale politieke theorie van normatieve betekenis is, indirect wordt gevangen door beschikbare hulpbronnen die individuen hoe dan ook nodig hebben (Rawls, 1999a: hoofdstuk 1). Zoals opgemerkt in 4.1 is deze terughoudende visie op levenskwaliteit ingegeven door de constatering dat de voorstellingen van het goede leven die individuele burgers erop na houden zeer diverse vormen aannemen en de wil om deze op gelijke voet te behandelen binnen grenzen van de wet. Concepties van het goede leven lenen zich dan niet voor onderlinge vergelijking door een overheid, laat staan voor een proces van aggregatie tot een of andere kwaliteitsindex die in het overheidsbeleid een rol zou moeten spelen. Maar we merkten in 4.3 ook op dat de hulpbronnentheorie zich toch wel degelijk indirect uitspreekt over de gemeenschappelijke elementen in levenskwaliteit van mensen, namelijk voor zover er pogingen worden gedaan om enumeraties van de relevantste hulpbronnen te verdedigen. In dit opzicht is de brede hulpbronnentheorie van Rawls zeker superieur aan de enge theorie, waarin slechts het inkomen is opgenomen.

Rawls noemt die relevante hulpbronnen de *primaire sociale goederen*. Rawls onderscheidt naast het *inkomen* en *vermogen* ook *vrije tijd* als een individueel toe-eigenbare hulpbron (Rawls, 1999b: hoofdstuk 12), maar hij meent dat deze primaire goederen hun betekenis voor levenskwaliteit vooral ontleen aan de aanwezigheid van andere sociale primaire goederen die door de instituties van een constitutionele democratie worden voortgebracht en die aan iedereen zouden moeten toevallen. Rawls noemt vooral *elementaire vrijheden* en verwervingskansen. Elementaire vrijheden staan ter beschikking in de vorm van gelijke politieke rechten, burgerrechten en de waarborgen van de rechtstaat. Verwervingskansen worden geïnstitutionaliseerd door wetgeving die toegang tot posities en ambten onder het non-discriminatiebeginsel verzekert en ook door wetgeving en beleid dat een ‘level playing field’ tot stand brengt in het onderwijs en op de arbeidsmarkt, waardoor mensen met overeenkomstige talenten en motivaties gelijke kansen krijgen om mee te dingen naar de posities en ambten waarvoor zij in aanmerking willen komen.

Wanneer wij van dit uitgangspunt vertrekken in een land als Nederland, is het verdedigbaar om alle net genoemde institutionele voorwaarden van levenskwaliteit als een gegeven te beschouwen. Dit wil natuurlijk niet zeggen dat ons land in al deze opzichten een perfect model is van een constitutionele democratie, maar wel zodanig hoog scoort op de kenmerken ervan dat we ons kunnen richten op de andere hulpbronnen, aannemende dat de institutionele achtergrondvoorwaarden tot op grote hoogte zijn vervuld. Maar in tegenstelling tot de liberale theorie van Rawls denken wij dat de levenskwaliteit (wat die voor diverse personen ook moge zijn) tegen deze achtergrond nog steeds niet adequaat wordt gevangen door alleen te kijken naar de drie individueel toeëigenbare hulpbronnen op de lijst van Rawls: het inkomen, het vermogen en de vrije tijd. Over deze drie hulpbronnen zeggen we nu eerst iets meer. Daarnaast zullen we ook aandacht vragen voor collectieve hulpbronnen die de levenskwaliteit bevorderen en die om die reden in een hulpbronnenindex opgenomen zouden kunnen worden. We lichten dit alles nader toe in de hoofdstukken A.3 en A.4. Tot slot geven we in A.5 een indruk van de wegingsproblemen, voor we in A.6 een samenvattende conclusie geven waarin wordt gewezen op de politieke slagkracht van de voorgestelde hulpbronnenindex.

A.2 Individuele hulpbronnen: inkomen, vrije tijd en vermogen

Richten we ons eerst op de individuele hulpbronnen inkomen en vrije tijd. Tussen deze twee bestaat uiteraard een afruil, voor zover de tijd die besteed wordt aan het verwerven van inkomen ten koste gaat van 'vrije tijd' – hier opgevat als de tijd die overblijft voor andere zaken dan inkomensverwerving. De consequentie van deze afruil, die per individu ten eerste verschilt, is uiteraard een wegingsprobleem dat in de micro-economische welvaartstheorie centraal staat. We komen daarop terug, maar merken eerst op dat de afweging tussen vrije tijd en inkomen mede wordt beïnvloed door het vermogen dat personen hebben opgebouwd. Vrij beschikbaar vermogen schept immers inkomen tegen een heel gering offer aan vrije tijd in vergelijking met het verrichten van arbeid - dit is de reden waarom de rentenier traditioneel beschouwd wordt als '*a man of independent means*', dat wil zeggen hij of zij beschikt over zelfstandige middelen die inkomen verschaffen onder vrijstelling van de noodzaak tot arbeid. Gebonden vermogen dat wordt gevormd door verplichte premiebetalingen en is vastgelegd in pensioenaanspraken is een hulpbron die het inkomen nu vermindert in ruil voor inkomen na afloop van het arbeidsleven.

Deze samenhangen zijn een belangrijke reden om vermogensposities van mensen in de opsomming van individuele primaire goederen niet buiten beschouwing te laten, maar het is ook duidelijk dat dit meet- en waarderingsproblemen met zich meebrengt. Wij denken dat het desondanks aanbeveling verdient om aandacht te schenken aan het vermogen als individuele hulpbron in een hulpbronnenindex. Om een recent voorbeeld uit de krant van de afgelopen

tijd te nemen: Nederlanders beschikken over zoveel vermogen dat zij in 2004 gemiddeld meer consumeerden dan ze met hun arbeid verdienden, en ook meer konden sparen. Ceteris paribus zou dit gegeven positief moeten doorwerken in de levenskwaliteit van de betreffende Nederlanders. Ten opzichte van het BNP per capita of de ‘koopkrachtplaatjes’ is de basis van een goede hulpbronnenindex dus uitgebreid met vrije tijd en een maatstaf voor de vermogenspositie van individuen of huishoudens.

A.3 Collectieve hulpbronnen: de publieke sector

Onder de collectieve hulpbronnen die naast de democratische achtergrondkenmerken een rol spelen kan men twee categorieën onderscheiden: de publieke voorzieningen en het sociale kapitaal dat in de burgerlijke maatschappij (de *civil society*) wordt voortgebracht als resultaat van vrijwillige interacties in een veelvormigheid van verenigingen. Deze laatste hulpbron wordt besproken in hoofdstuk A.4. Publieke goederen zoals prijs- en inkomensstabilisatie, defensie, veiligheid, ruimtelijke infrastructuur, onderwijs, sociale zekerheid, gezondheidszorg, ontwikkelingshulp en milieubescherming zijn hulpbronnen die op twee manieren de levenskwaliteit beïnvloeden. Ze scheppen voorwaarden voor de verwerving van individuele hulpbronnen (directe overdrachten) en ze zijn een gemeenschappelijke bron van ‘inkomen in natura’ dat mensen op diverse terreinen in staat stelt om hun leven beter te leiden, hoe ze hun leven ook vorm willen geven. Het spreekt vanzelf dat niet iedereen evenveel van, en van dezelfde, publieke goederen profiteert. Bovendien zijn sommige publieke goederen gericht op voorwaarden voor de bereikbare levenskwaliteit van mensen buiten Nederland (bijvoorbeeld ontwikkelingshulp) of op de waarborg van voorwaarden voor de kwaliteit van leven in de toekomst (onderdelen van milieubeleid en ruimtelijk beleid). Dergelijke elementen van de publieke voorzieningen zijn daarom gericht op de randvoorwaarden van duurzame levenskwaliteit, zoals in paragraaf 2.2 is betoogd.

Natuurlijk legt de financiering van de publieke goederen met belastingen of overheidsschuld beslag op individuele hulpbronnen, direct (inkomen en vermogen) dan wel indirect (vrije tijd). In Nederland worden de zeer talrijke afwegingen tussen individuele hulpbronnen en ‘profijt van de overheid’ en ook de afwegingen over de vormgeving en toegang tot dit ‘profijt’ gemaakt door het begrotingsproces van een democratisch bestel. Procedureel beschouwd zijn de uitkomsten van het begrotingsproces een gegeven dat moet worden aanvaard, ook al is het mogelijk dat de levenskwaliteit van velen of zelfs allen gebaat zou kunnen zijn met een andere omvang van de publieke sector en/of een andere samenstelling van de mix van publieke goederen. Voor een hulpbronnenindex heeft dit tot gevolg dat de prestaties van de publieke sector, zoals ze feitelijk tot stand zijn gekomen, moeten meetellen als voorwaarden voor de kwaliteit van leven, ongeacht de vraag of die kwaliteit eventueel nog verbeterd had kunnen worden door een andere allocatie.

De volgende vraag is nu hoe de prestaties van de publieke sector gemeten zouden moeten worden: in termen van de euro's besteed aan hun voortbrenging (financieel beslag aan de input-kant) of in termen van prestatie-indicatoren waarmee de output van de publieke middelen wordt gemeten? Dit hangt af van het doel van de hulpbronnenindex, waaruit we moeten afleiden welke mate van desaggregatie naar onderdelen van de publieke sector het meest wenselijk is. Wij hebben over deze vraag niet diep nagedacht, omdat het idee om een hulpbronnenindex te concipiëren in dit stadium van onze opdracht aan de zijlijn staat. Wel willen wij hier de volgende suggesties doen.

Binnen het kader van deze opdracht, waarin juist een 'duurzame' kwaliteit van leven om aandacht vraagt, lijkt het ons van belang om onder de collectieve hulpbronnen van de index een zelfstandig domein 'milieukwaliteit' op te nemen, waarin prestatie-indicatoren worden opgenomen die betrekking hebben op de mate waarin de huidige Nederlandse bevolking is verzekerd van een aantal oncontroversiële milieuwaarden die geacht worden bij te dragen aan een ieders levenskwaliteit in het 'hier en nu' (zie paragraaf 2.2). Dit zullen vooral indicatoren zijn voor de kwaliteit van lucht, water en bodem, maar het is ook denkbaar dat indicatoren worden toegevoegd die van belang zijn voor de auditieve en visueel-ruimtelijke aspecten van de leefomgeving. Als de hulpbronnenbenadering die wij hier tot nu toe schetsen aanspreekt, dan is dit een aspect waarover de experts van het MNP zich nader over moeten beraden. Een van de vragen die wij dan willen stellen is of het mogelijk is om indicatoren te ontwikkelen die per regio of per (beroeps)groep verschillend zijn, om aldus rekening te kunnen houden met verschillen in de milieukwaliteit binnen Nederland.

Voor wat betreft de rest van de publieke sector zouden wij ons kunnen voorstellen dat de bijdrage aan kwaliteit van leven wordt gemeten aan de input-kant. Dit houdt in dat naast de milieukwaliteit als (bijzonder saillante) collectieve hulpbron een financiële indicator wordt opgenomen die het beslag van de publieke voorzieningen exclusief kosten van milieubescherming tot uiting brengt als percentage van het nationaal inkomen, dit laatste om dubbeltellingen te voorkomen. Laten we dit domein van de index aanduiden als 'publieke voorzieningen'. De gedachte is dat het niveau van publieke voorzieningen positief samenhangt met de kwaliteit van het leven, waarbij geen onderscheid tussen individuen of groepen van Nederlanders wordt gemaakt: iedereen profiteert in dezelfde mate. (Van deze simplificatie kan in de indexconstructie worden afgeweken als daarvoor goede redenen zijn.)

Bij het punt van de milieukwaliteit maken we nog de volgende kanttekening. In deze studie hebben wij ervoor gepleit om het op zichzelf nog vage begrip 'duurzame kwaliteit van leven' te preciseren. Daarbij maakten we onderscheid tussen 'duurzaamheid van kwaliteit van leven' en 'duurzaamheid in kwaliteit van leven'. Wij hebben in hoofdstuk 3 beredeneerd waarom wij van mening zijn dat het eerste perspectief op de verhouding tussen kwaliteit van leven en eisen van duurzaamheid te prefereren is boven het tweede. Voor de bovenstaande suggestie volgt hieruit dat in het domein van de milieukwaliteit alleen indicatoren opgenomen worden die de kwaliteit van het leven van de huidige generatie van de Nederlandse bevolking bevorderen (in het 'hier en nu' dus). De inspanningen van de publieke sector in het milieubeleid dat specifiek is gericht op duurzame ontwikkeling ten behoeve van volgende

generaties zou dan ondergebracht worden onder de ‘publieke voorzieningen’ die daarop betrekking hebben. Hetzelfde zou moeten gelden voor publieke overdrachten en kosten van regelgeving die de levenskwaliteit van mensen buiten Nederland moeten waarborgen op basis van verplichtingen die de overheid is aangegaan. Dit betekent dat we bij het percentage publieke voorzieningen in het nationaal inkomen dat als collectieve indicator geldt voor de levenskwaliteit van alle Nederlanders niet alleen de kosten van milieubescherming aftrekken in de teller van deze breuk, maar ook de kosten die gemoeid zijn met het implementeren van randvoorwaarden van duurzaamheid jegens mensen elders en later.

A.4 Collectieve hulpbronnen: de *civil society*

Bij de collectieve hulpbronnen hebben we net gekeken naar de publieke sector in samenhang met individuele hulpbronnen. In dat korte overzicht kwam naar voren dat het begrotingsproces in een democratisch bestel tot allocaties van hulpbronnen leidt die op procedurele gronden aanvaard worden. Wanneer we dit overnemen, zijn we op weg naar een index van hulpbronnen die past in de gedachtengang van Rawls.

Het potentieel aan hulpbronnen is daarmee echter nog niet volledig beschreven, omdat de *civil society* in de Rawlsiaanse aanpak buiten beeld is gebleven. Er is reden om na te gaan of er in de samenleving ook hulpbronnen tot stand komen die voor de kwaliteit van leven direct van belang zijn. In de laatste decennia is vooral onder invloed van het werk van Robert Putnam (1993, 2000) aandacht gevraagd voor de wisselwerking tussen een democratisch bestel en de burgerlijke maatschappij of het maatschappelijk middenveld, zoals we in Nederland zeggen. In *Making Democracy Work* concludeerde Putnam dat deze wisselwerking positief kan zijn wanneer de instellingen van de representatieve democratie door burgers legitiem worden geacht. Onder deze voorwaarde, zo argumenteert hij op basis van onderzoek naar de Italiaanse regionale besturen tussen 1970 en 1980, zal een bloeiend verenigingsleven de prestaties van het openbaar bestuur verbeteren. Een belangrijke reden is dat de netwerken van vrijwillige en horizontale samenwerkingsrelaties in de *civil society* berusten op onderling vertrouwen en normen van wederkerigheid, waardoor mensen in verenigingsverband een gemeenschappelijk belang opbouwen.

Een van de consequenties is dat mensen die actief zijn in verenigingen aandacht krijgen voor de werking van het bestuur en de kwaliteit van publieke voorzieningen. Ze ontwikkelen ook de competenties om aan het democratische proces in hun regio met succes deel te nemen. Putnams manier om deze effecten van de *civil society* uit te drukken is samengevat in het begrip sociaal kapitaal: ‘kenmerken van sociale organisatie zoals vertrouwen, normen en netwerken die de doelmatigheid van de samenleving vergroten door het faciliteren van gecoördineerde acties’ (Putnam, 1993: 167). Putnam stelt bovendien dat deelname in de *civil society*, en wel in het bijzonder deelname in verenigingen met veel en regelmatig *face to face*-contact tussen de leden, bevorderlijk is voor de levenskwaliteit van de betrokkenen zelf

(Putnam, 2000). Mede daarom vinden we in de leefsituatie-index van het SCP onder ‘vrijtijdsbesteding’ het lidmaatschap van verenigingen als indicator (zie Appendix B).

Het SCP heeft zich uitvoerig beziggehouden met de theorie van het sociaal kapitaal, in een groot aantal verschillende publicaties. Voor zover wij weten heeft het SCP nog niet voorgesteld om sociaal kapitaal als een *zuiver collectief* domein van levenskwaliteit te meten. Toch menen wij dat dit een goed idee zou zijn. In de eerste plaats is sociaal kapitaal een begrip dat op de kwaliteit van de sociale leefomgeving betrekking heeft, omdat een hoger niveau van sociaal kapitaal ertoe leidt dat mensen gemakkelijker tot vormen van wederzijds voordelige actie komen, in en buiten het economisch verkeer, en meer vertrouwen stellen in elkaar. In de tweede plaats is – als Putnam gelijk heeft – sociaal kapitaal bevorderlijk voor de kwaliteit van de publieke sector, waardoor een gegeven niveau van publieke voorzieningen meer profijt oplevert. (Hierbij geldt wel steeds de voorwaarde dat burgers het democratisch bestel waarin de publieke voorzieningen tot stand komen als legitiem ervaren.)

Beide kenmerken van sociaal kapitaal zijn gedefinieerd op het niveau van de gehele samenleving, als maatschappelijke effecten van interacties op microniveau tussen individuen en groepen in de *civil society*. Ze zouden dus ook op macroniveau moeten worden gemeten. Dit sluit natuurlijk niet uit dat micro-indicatoren van sociaal kapitaal, zoals deelname van burgers aan bepaalde typen verenigingen en hun individuele posities in netwerken die deze verenigingen verbinden, verschillen in levenskwaliteit tussen die burgers aan het licht zullen brengen. Men kan dus op beide niveaus meten, want de theorie van Putnam stelt dat micro-effecten in kleine netwerken de twee macro-effecten van sociaal vertrouwen en verhoogde effectiviteit van openbaar bestuur tot gevolg hebben. Als dit juist is, geldt dat een persoon aan de ene kant profiteert van de eigen keuze om te functioneren in vrijwillige associaties en aan de andere kant, net als ieder ander, meedeelt in het profijt van een levendige *civil society*. Dit is een reden om sociaal kapitaal als een collectieve hulpbron te beschouwen in aanvulling op de individuele hulpbronnen die in het marktproces worden gevormd en de collectieve hulpbronnen die door de publieke sector worden voortgebracht. Wij merken wel op dat het nog onzeker is of een goede maatstaf kan worden ontwikkeld voor sociaal kapitaal als collectieve hulpbron.

A.5 Opmerkingen over het indexprobleem

In hoofdstuk 10 is het een en ander gezegd over de normatieve gezichtspunten die bij de weging van kwaliteit van leven in afzonderlijke capability-domeinen aan de orde zijn. Die problemen spelen natuurlijk ook als het doel een hulpbronnenindex is. Neem de afweging van inkomen en vrije tijd door individuen. Om te komen tot een domeinwegining ligt het voor de hand om individuen zelf te laten bepalen hoeveel inkomen een uur additionele vrije tijd hen waard is, gegeven hun vermogenspositie, uurloonvoet en voorkeuren. Maar het is moeilijk om evenveel wegingsfactoren op te nemen als er cases zijn. In dit geval zou men individuele

wegingen moeten aggregeren volgens een procedure die op billijke wijze rekening houdt met de diversiteit van voorkeuren en omstandigheden. Ditzelfde geldt ook voor indexen waarin men probeert de individuele opvattingen over het gewicht van een aantal functionings of capabilities mee te laten wegen. Dit is een sociaal keuzeprobleem, waarvoor verschillende oplossingen voorgesteld kunnen worden. Wij sluiten ons aan bij de opvatting van Chakraborty (1996) dat een billijke weging gevonden wordt door het gemiddelde van de individuele wegingsfactoren als wegingsgetal in de index op te nemen. Wij merken wel op dat de billijkheid van deze weging (waarin het oordeel van eenieder even zwaar meetelt) eventueel zou kunnen worden vergroot door gemiddelde wegingen te bepalen binnen groepen die in overeenkomstige omstandigheden verkeren. Zo zou bijvoorbeeld onderscheid gemaakt kunnen worden tussen mensen met hoge verdien capaciteiten, voor wie een uur extra vrije tijd veel kost en mensen met lage beloningsvoeten voor wie het offer veel geringer is. Doet men dit laatste echter in een hulpbronnenindex voor de hele samenleving, dan doemt opnieuw een wegingsprobleem op dat alleen met behulp van een politiek oordeel kan worden opgevangen.

Bij wegingen tussen individueel toe-eigenbare en collectieve hulpbronnen komen lastige problemen aan de orde die we hier slechts kunnen aanstippen. Deze problemen doen zich ook voor binnen rivaliserende capability-domeinen, zie paragraaf 10.2. Het gaat om het verschil in de relatieve subjectieve waardering van publieke voorzieningen (met name valt hier aan milieukwaliteit te denken) en de waardering die in feite blijkt uit indicatoren van het offer in tijd en geld dat mensen willen brengen om meer toegang te hebben tot deze publieke voorzieningen.

Zoals in paragraaf 10.2 naar voren kwam, hoeft zo'n normatieve weging van domeinen niet uitsluitend betrekking te hebben op wat individuen zelf vinden. De overheid zou kunnen afwijken van deze wegingen, als daarvoor een rechtvaardiging bestaat die hout snijdt in het publieke debat. Een van de overwegingen kan zijn dat inkomen en vrije tijd anders moeten worden gewogen dan op basis van de subjectief bepaalde gemiddelde weging die hierboven werd genoemd. Dit kan twee redenen hebben. In de eerste plaats kan zich een sociaal dilemma voordoen, als mensen in overwegende mate een hoger inkomen nastreven uit positionele motieven (een hoger relatief inkomen dan dat van de groepen waarmee ze zich vergelijken), terwijl aan de andere kant de keuze van vrije tijd niet aan positionele motieven onderhevig is (Griffith, 2005). In dat geval kan het zijn dat de levenskwaliteit van de meeste mensen, zoals gemeten door subjectieve welzijnsindicatoren omhoog zou gaan, als men gemiddeld een hoger gewicht zou toekennen aan vrije tijd dan men in werkelijkheid doet. Dit zou een reden kunnen zijn voor de overheid om het wegingsgetal van deze domeinen bij te stellen.

Een andere reden om wegingen door de overheid zelf te laten bepalen zou gelegen kunnen zijn in de vaststelling dat de consumptie van goederen die met inkomen wordt gerealiseerd meer inbreuk maakt op randvoorwaarden van duurzaamheid dan de consumptie van vrije tijd. In de rapporten waarin verslag wordt gedaan van het Nederlandse milieubeleid wordt deze samenhang vaak genoemd in verband met de bijdrage die burgers zouden moeten leveren aan de beperking van broeikasgassen. In het algemeen geldt dat domeinen van een hulpbronnen-

index gewogen moeten worden uit het oogpunt van duurzaamheid in iedere benadering van de kwaliteit van leven, vanwege de causale positie van hulpbronnen voor capabilities, functionings en subjectieve levensvoldoening (zie Figuur 7.1). Zoals we in paragraaf 10.2 al zagen is dit een van de redenen waarom er zoveel aandacht moet worden besteed aan de relatie tussen hulpbronnen en capabilities in de zogeheten capability input mapping. In een hulpbronnenbenadering wordt dit alles natuurlijk overgeslagen. Het gevolg is dat men in deze benadering rechtstreeks geconfronteerd wordt met de vraag hoe duurzaamheidseisen in middelenbeslag moeten worden vertaald. Aangezien dit een van de moeilijkste problemen is binnen het duurzaamheidsonderzoek, is deze directheid een voordeel van de hulpbronnenbenadering die mogelijk toch zwaar zou kunnen wegen. In elk geval kan het belang van duurzaamheidsonderzoek ook een reden geven om binnen de capability-benadering iets minder ver te willen gaan met het meten van levenskwaliteit in afzonderlijke domeinen en juist iets verder te gaan met de bestudering van de capability input mapping. Dit zou eveneens een nuttig gezichtspunt kunnen zijn voor een eventuele samenwerking tussen het MNP en het SCP (zie hoofdstuk 13, suggestie 1).

A.6 Conclusie

Wat zou verder het voordeel kunnen zijn van de hier voorgestelde hulpbronnenindex? Omdat het om een verduidelijkende exercitie gaat, dienen wij deze vraag in elk geval algemeen te beantwoorden. Naar onze mening ligt het voordeel in de mogelijke politieke slagkracht van een hulpbronnenindex zoals boven geschetst. De index knoopt aan bij elementen van de liberale traditie die in Nederland (en daarbuiten) breed wordt onderschreven, maar verliest de werking van het maatschappelijk middenveld ook niet uit het oog. De index heeft oog voor de publieke voorzieningen als geheel en sluit daarmee aan bij de vergelijkende literatuur over kwaliteit van leven en welvaart in OECD-landen. De index richt zich in het bijzonder op milieukwaliteit, een aspect dat in het dichtbevolkte Nederland een blijvende politieke relevantie heeft. Door de keuze om milieukwaliteit op te voeren als een collectieve hulpbron wordt het tevens gemakkelijker om verbanden te leggen met randvoorwaarden van duurzaamheid ten opzichte van toekomstige generaties.

Appendix B: De SCP-leefsituatie-index en de capability-benadering

In hoofdstuk 7 hebben we toegelicht waarom we in de verdere uitwerking van onze studie naar duurzame kwaliteit van leven het zwaartepunt leggen bij de capability-benadering. In Nederland bestaat er echter reeds een index die dicht aansluit bij de capability-benadering: de *leefsituatie-index* van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Het ligt dus voor de hand om deze eerst te analyseren, aangezien het mogelijk is dat de index voldoet als een index voor kwaliteit van leven die ook in het onderzoek naar duurzaamheid gebruikt kan worden. Dat is het onderwerp van deze Appendix.

B.1 Wat is de leefsituatie-index?

De leefsituatie-index wordt sinds 1974 tweejaarlijks door het Sociaal en Cultureel Planbureau berekend. Deze index heeft tot doel de levensomstandigheden van de Nederlandse bevolking te documenteren en in de tijd te volgen. De bedoeling was een index samen te stellen die voor de sociale kant van Nederland zou zijn wat het BNP per capita is voor de economie. Het doel was niet om absolute waarden te publiceren, maar om trends in de index en haar componenten te kunnen analyseren (Boelhouwer en Stoop, 1999: 52).

De domeinen van de leefsituatie zijn zodanig geselecteerd dat ze beïnvloedbaar zijn door het overheidsbeleid. Verder moeten de indicatoren aan 5 voorwaarden voldoen (Boelhouwer en Stoop, 1999: 53):

1. De indicatoren moeten output-indicatoren zijn.
2. De indicatoren moeten relevant zijn voor de hele bevolking en niet alleen voor specifieke groepen.
3. De indicatoren moeten objectieve aspecten van de leefsituatie meten.
4. De indicatoren moeten een duidelijk positief of negatief effect hebben op welzijn.
5. De indicatoren moeten op het individuele niveau gemeten worden, zodat ook analyse voor verschillende groepen in de maatschappij mogelijk wordt.

De huidige samenstelling van de index (de 8 domeinen of dimensies en de indicatoren die voor deze domeinen zijn gebruikt) zijn weergegeven in Box B.1. De keuze van de dimensies is niet gebaseerd op een bepaalde theorie, maar eerder pragmatisch via een verkenning van de literatuur en door raadpleging van landenrapporten en internationale studies die vergelijkbare indicatoren gebruiken (Roes, 2005: 12). De leefsituatie-index is dus niet gebonden aan een

overkoepelend theoretisch perspectief, maar zou losjes gerelateerd zijn aan de capability-benadering en ook aan de benadering die uitgaat van maatschappelijke kansen via de verdeling en beschikbaarheid van hulpbronnen (Boelhouwer, 2005a: 297).

Box B.1 De leefsituatie-index

Dimensies en indicatoren van de SCP-Leefsituatie-index:

1. gezondheid	Belemmerd worden - bij uitvoeren dagelijkse bezigheden - bij vrijetijdsbesteding, sporten, reizen
2. wonen	Woningtype oppervlakte van de woonkamer aantal kamers woning in eigendom of niet enge plek in de buurt
3. bezit duurzame consumptiegoederen	aantal huishoudelijke artikelen aantal hobbyartikelen
4. mobiliteit	autobezit bezit abonnement openbaar vervoer
5. vrijetijdsactiviteiten	diversiteit hobbyactiviteiten diversiteit sociale of culturele uitgaansactiviteiten. lidmaatschap van verenigingen
6. sociale participatie	actief bijdragen aan verenigingsleven diversiteit vrijwilligerswerk sociale isolatie
7. sportbeoefening	frequentie sporten totaal aantal sporten
8. vakantie	op vakantie geweest naar buitenland op vakantie geweest duurzame vakantieartikelen

Bron: SCP (1998: 81); Boelhouwer (2002b: 96-97, 2005b).

Door de jaren heen zijn sommige van de domeinen verdwenen en sommige indicatoren zijn van categorie veranderd. Zo maakten het opleidingsniveau en betaalde arbeid tot 1983 deel uit van de index (Boelhouwer, 2002b: 97). In de huidige indexsamenstelling zijn deze niet opgenomen in de index zelf, maar worden ze als een hulpbron beschouwd die een persoon kan helpen om zijn of haar leefsituatie te verbeteren.

Het SCP heeft er bewust voor gekozen om de leefsituatie te beschrijven ‘aan de hand van objectieve outputindicatoren’ (Roes, 2005: 12). Veenhoven heeft op het objectieve karakter van de SCP-leefsituatie-index scherpe kritiek. Hij beweert dat sociaal beleid subjectieve indicatoren nodig heeft (Veenhoven, 2002b) en dat de methode zoals die door het SCP en anderen wordt gehanteerd ‘ideologisch’ is omdat de mensen zelf niet kunnen weergeven wat hun welzijn is, maar deskundigen (of ambtenaren of politici) voor hen bepalen wat zij nodig hebben voor hun kwaliteit van leven (Veenhoven, 2000; 2002a). Lijsten van objectieve indicatoren zoals die van het SCP (maar evengoed lijsten die in de capability-benadering of andere meerdimensionale objectieve benaderingen noodzakelijk zijn) zouden daarom een reflectie van ‘de waan van de dag’ zijn en niet de echte dimensies van kwaliteit van leven weerspiegelen.

Boelhouwer en Stoop (1999: 59) hebben zich verweerd tegen deze kritiek door te stellen dat het doel van de SCP leefsituatie-index is om een beleidsrelevante index van kwaliteit van leven te geven die de overheid concrete aanknopingspunten kan geven voor haar sociaal beleid. We zagen echter al eerder dat Veenhoven meent dat dit met de subjectieve welzijnsbenadering evengoed kan. In hoofdstuk 5 hebben we argumenten aangevoerd waarom we menen dat dit valt te betwijfelen. Het is in elk geval duidelijk dat dit een breuklijn is tussen groepen onderzoekers die menen dat beleidsrelevante levenskwaliteit met subjectieve dan wel objectieve indicatoren moet worden geoperationaliseerd.

Terzijde kunnen we vermelden dat het SCP intussen wel belang hecht aan informatie over subjectief welbevinden, zoals blijkt uit *De Sociale Staat van Nederland* (2005). Het SCP erkent hierin dat het subjectieve oordeel van burgers over onderscheiden aspecten van hun leefsituatie belangrijk is en besteedt daarom aandacht aan de samenhang tussen leefsituatie-indicatoren en levensvoldoening op het terrein van deze indicatoren. Uit het onderzoek blijken de correlaties positief te zijn: hoe beter de leefsituatie, hoe groter de tevredenheid (Boelhouwer, 2005a: 315-319; 2005c). Het SCP meent echter wel dat ‘de subjectieve voorkeuren [niet] hoeven samen te vallen met wat de overheid vanuit het collectieve belang nastrevenswaardig vindt’ (Roes, 2005: 14).

B.2 Is de leefsituatie-index geschikt als index voor de kwaliteit van leven?

Het ligt voor de hand dat we onderzoeken of de SCP-leefsituatie-index niet reeds levert wat we zoeken. Die index heeft de aantrekkelijke eigenschap dat het een meerdimensionale maatstaf is waarbij zowel de gehele leefsituatie als aspecten daarvan kunnen worden geanalyseerd in termen van de scores op verschillende domeinen. Maar er zijn ook een aantal problemen.

Het eerste probleem is wellicht dat de leefsituatie-index weinig theoretisch onderbouwd is. Volgens het overzichtsartikel van Hagerty et al. (2001), waarin 22 indexen van de kwaliteit van leven werden geanalyseerd, geldt dit overigens voor bijna alle bestaande indexen. In het geval van de leefsituatie-index lijkt een theoretische redenering te ontbreken over tot wat voor soort conceptuele categorie de domeinen behoren en waarom ze belangrijk zouden zijn voor de kwaliteit van leven. Zoals de auteurs stellen is de leefsituatie-index niet gebaseerd op een omvattende theorie, maar is ze losjes gerelateerd aan de capability-benadering en daarnaast ook aan een benadering die uitgaat van maatschappelijke kansen via de verdeling en beschikbaarheid van hulpbronnen (Boelhouwer, 2005a: 297). Deze verwijzingen naar zowel maatschappelijke kansen via hulpbronnen en de capability-benadering lijken ons terecht, maar ze vragen om verdere uitwerking, zeker wanneer men de leefsituatie-index zou willen gebruiken als een operationele maatstaf voor de kwaliteit van leven.

Het tweede probleem met de leefsituatie-index is dat de selectie van de domeinen in sommige opzichten arbitrair lijkt voor dit doel. Aan de ene kant zou men kunnen stellen dat relevante dimensies ontbreken, zoals tijdsautonomie, mentaal welzijn, de kwaliteit van gezinsrelaties en de mogelijkheid om te kunnen recreëren in de natuur. Daarnaast valt goed te verdedigen dat zowel kennis als arbeid capability-domeinen zijn die tot de kwaliteit van leven gerekend moeten worden, zowel in termen van mogelijkheden tot functioneren als in termen van minimale functioneringsniveaus (paragraaf 9.4) Aan de andere kant valt op dat bepaalde domeinen overlappen: zo maakt sportbeoefening deel uit van vrijetijdsactiviteiten. Tevens zou men vakantie – een steeds terugkerend item in het consumptiepatroon van huishoudens – zowel kunnen rekenen tot vrijetijdsactiviteiten als tot een breder hulpbronnendomein van ‘materiële levensstandaard’, tezamen met beschikking over duurzame consumptiegoederen.

Een derde probleem is dat voor sommige van de bestaande domeinen de selectie van de indicatoren ter discussie kan worden gesteld. In het domein van de mobiliteit wordt naast een abonnement op het openbaar vervoer het bezit van een auto als indicator genomen. Maar waarom zou autobezit een relevante indicator moeten zijn, en niet, zoals bijvoorbeeld in de British Household Panel Survey wordt gevraagd, het kunnen beschikken over een auto? In de

Nederlandse steden bestaat een goed uitgebouwd netwerk voor het delen van de auto,²³ waardoor het voor stadsbewoners aantrekkelijker kan zijn om klant te worden van zo'n bedrijf in plaats van zelf een auto te kopen. Het kan goedkoper zijn en men heeft niet de last die auto-eigenaars hebben (onderhoud, administratie, verzekeringen en parkeerproblemen). Een soortgelijke vraag betreft de mate waarin het fietsen geaccommodeerd wordt – zeker voor een internationale kwaliteit-van-levenindex zou dit een belangrijke indicator kunnen zijn, aangezien die mogelijkheden nogal verschillen van land tot land. De fietsvoorzieningen in Nederland creëren voor veel inwoners een reële mogelijkheid (capability) om mobiel te zijn, wat in andere landen veel minder vanzelfsprekend is. Men zou daarnaast de gemiddelde tijd die autobestuurders doorbrengen in de file als een negatieve indicator in dit domein op kunnen voeren, aangezien dit algemeen ervaren wordt als een 'verloren' en onaangename tijdsbesteding. Daarbij dient men wel te erkennen dat de handelingsmogelijkheden die door het bezit van een auto worden geschapen doorgaans positief gewaardeerd worden, zelfs als het openbaar vervoer of autodelen volwaardige alternatieven zijn. In dit domein bevinden zich dus mogelijkerwijze een aantal additionele indicatoren die in het bijzonder van belang kunnen zijn voor een duurzame kwaliteit van leven.

Tot slot is er wellicht nog een probleem met het samenvoegen van de indicatoren en domeinen in een index. De leefsituatie-index wordt als volgt samengesteld (Boelhouwer, 2005a: 324):

'Om de indicatoren samen te voegen, wordt gebruikt gemaakt van niet-lineaire canonische correlatieanalyse (via de SPSS-procedure Overals). Dit programma berekent de gewichten voor de afzonderlijke indicatoren door de som van de item-totaalcorrelaties te maximeren. Hierbij geldt dat elk aspect (elk domein van de leefsituatie) even zwaar meetelt, onafhankelijk van het aantal indicatoren voor het aspect.'

Bij sommige indexerings technieken krijgen domeinen die met meer indicatoren worden gemeten vanwege dit grotere aantal een groter gewicht in de index. Dit zou men kunnen zien als een pervers effect. Het is misschien lovenswaardig dat de methode die het SCP toepast onafhankelijk is van het aantal indicatoren, hoewel een methode die levenskwaliteit vanuit de indicatoren benadert ook verdedigbaar kan zijn (zie 10.2). Maar men kan zich toch vragen stellen bij de aggregatie van de indicatoren in de index. In principe worden twee wegen doorgevoerd: de wegen van de indicatoren die tot een en hetzelfde domein behoren en de wegen van de domeinen onderling om tot de leefsituatie-index te komen. Laat ons ter verduidelijking de eerste weging de *indicatorenweging* noemen en de tweede weging de *domeinweging*. Op basis van de uitleg over de indexconstructie in *Sociale en Culturele Verkenningen 1998* (SCP 1998: 79-83), in twee artikelen in *Social Indicators Research* (Boelhouwer 2002a, 2002b) en in het recente *De Sociale Staat van Nederland* (Boelhouwer, 2005a), interpreteren wij de procedure van het SCP als volgt: de weging van de domeinen vindt plaats, nadat deze eerst met het programma Overals zijn geïdentificeerd op basis van de onderlinge samenhang tussen de indicatoren. Zoals Boelhouwer (2002a: 129) zegt:

²³ Een wijdverspreid netwerk van autodelen is *Greenwheels*. Zie www.greenwheels.nl

‘OVERALS looks first at the influence of the separate indicators within one cluster. *Then every cluster is equally weighted in the combined index*; irrespective of the number of indicators included in a cluster.’ [onze cursivering].

De domeinen worden dus vooraf op statistische basis gevormd. Daarna krijgen alle domeinen een *gelijke weging* in de leefsituatie-index. De tabel hieronder geeft het resultaat aan van een regressie van de index op de afzonderlijke domeinen. Daaruit blijkt bijvoorbeeld dat de bijdrage van gezondheid aan de leefsituatie bijna de helft is van die van vrijetijdsbesteding.

Invloed van de clusters op de leefsituatie, 1997 (bèta-coëfficiënten regressieanalyse)

Vrijetijdsbesteding	0,25
Sportbeoefening	0,22
Vakantiegedrag	0,21
Bezit duurzame consumptiegoederen	0,21
Sociale participatie	0,20
Wonen	0,19
Mobiliteit	0,18
Gezondheid	0,13

Bron: SCP (1998: 83)

Deze procedure kan op beide onderdelen worden bevraagd. Voor wat betreft de statistische constructie van de domeinen geldt dat indicatoren die onderling niet sterk correleren kans lopen om buiten de leefsituatie-index te vallen, ook al kan men theoretisch onderbouwen dat zulke zwak correlerende indicatoren een (meerdimensionaal) domein weergeven dat deel uitmaakt van de kwaliteit van leven. Zo bleek in 1998 dat de enquêtevragen over slachtofferschap, die samen een cluster ‘veiligheid’ zouden moeten opmaken, niet voldoende samenhang vertoonden (SCP, 1998: 82).

Voor wat betreft de domeinwegingen betekent de toekenning van een gelijk gewicht dat elk domein a priori even belangrijk wordt geacht voor de kwaliteit van leven. Dit leidt vervolgens tot verschillen in de bijdrage die de verschillende domeinen aan de leefsituatie als geheel leveren, zoals door de bovenstaande regressiecoëfficiënten wordt uitgedrukt. Men kan zich echter voorstellen dat respondenten die de vragen beantwoorden hier zelf anders over denken. Hoeveel mensen zullen onderschrijven dat vakantie of sportbeoefening belangrijkere (of gelijke) onderdelen van kwaliteit van leven zijn dan gezondheid of wonen? Wij denken zeker dat het toekennen van gelijke domeingewichten voor bepaalde doeleinden zinvol kan

zijn, maar menen dat de wegingsfactoren van de verschillende domeinen ook bepaald kunnen worden op grond van individuele of maatschappelijke oordelen. We hebben dit in hoofdstuk 10 verder toegelicht.

Als conclusie kunnen we dus stellen dat de SCP-leefsituatie-index zeker een interessant uitgangspunt biedt om een index van de kwaliteit van leven te ontwikkelen, maar dat dit het oplossen van een aantal theoretische problemen vereist, wat uiteraard ook gevolgen zou hebben voor de dataverzameling.

B.3 Hoe zou de leefsituatie-index aangepast kunnen worden?

Aangezien het niet uitgesloten is dat het MNP en het SCP in de toekomst zouden kunnen samenwerken voor het opstellen van een gezamenlijke kwaliteit-van-levenindex, willen wij tot slot analyseren hoe de leefsituatie-index zou kunnen worden aangepast, zodat die óók geschikt is als index voor kwaliteit van leven binnen de capability-benadering. Welke aanpassingen stellen wij voor?

In de vorige paragraaf signaleerden we 4 problemen met de leefsituatie-index: de theoretische onderbouwing, de selectie van de domeinen, de selectie van de indicatoren en het op statistische wijze aggregeren van de verschillende domeinen in de index. Het laatste probleem van de wegingen hebben we afzonderlijk besproken in hoofdstuk 10 van deze studie; in wat volgt geven we een aanzet tot een oplossing voor de theoretische onderbouwing en de selectie van domeinen en indicatoren.

B.3.a. Theoretische onderbouwing

De leefsituatie-index is niet gebaseerd op een theoretisch perspectief dat verduidelijkt waarom de acht aspecten van de leefsituatie belangrijk zijn, noch op welke basis ze zijn geselecteerd. Bovendien wordt het begrip 'leefsituatie' niet nauwkeurig uitgelegd in verhouding tot kwaliteit van leven.

Wij denken dat de capability-benadering wel gebruikt kan worden als theoretisch fundament voor een leefsituatie-index. Op één uitzondering na bestaan de domeinen van de leefsituatie-index momenteel uit gerealiseerde functionings. Gezond zijn, goed wonen, mobiel zijn, vrijetijdsactiviteiten ondernemen, sociale participatie, sportbeoefening en op vakantie gaan zijn allemaal waardevolle functionings. Daarentegen is bezit van duurzame consumptiegoederen zeker geen functioning. Maar het kan wel beschouwd worden als een hulpbron voor mogelijkheden tot functioneren in de andere domeinen, hoewel men zich kan afvragen of daarvoor het netto-inkomen soms niet beter geschikt is. Men zou dus kunnen overwegen om dit onderdeel van de leefsituatie-index te rekenen tot een element van de capability input mapping.

Wanneer de leefsituatie-index de capability-benadering als theoretische onderbouwing zou krijgen, kunnen we ook de keuze van bepaalde indicatoren nader onderzoeken op eventuele vertekeningen. Neem de eerder vermelde indicator autobezit in het domein mobiliteit. Vanuit deze benadering valt te beredeneren dat mensen in staat moeten zijn om met de auto te rijden als ze die nodig hebben voor hun mobiliteit, maar dat er allerlei goede redenen kunnen zijn waarom ze zelf geen auto willen bezitten. Men zou dus kunnen overwegen om de vraagstelling te herformuleren, zodat de gegevens geen informatie geven over functionings, maar over capabilities. Enkele voorbeelden daarvan zijn te vinden in de British Household Panel Survey (BHPS) en in een recente Engelse enquête die beoogde capabilities te meten (Anand *et al.*, 2005). Zoals we in de hoofdstukken 6 en 9 uiteengezet hebben, kunnen er echter ook goede redenen zijn om toch niet op capabilities te focussen, maar op functionings. Het is ons inziens verdedigbaar om de leefsituatie-index langs deze weg te hervormen.

Het opstellen van een index van de kwaliteit van leven moet vanuit een doordacht theoretisch kader vertrekken, omdat men anders geen leidraad heeft om na te gaan of de domeinen en de indicatoren wel relevant zijn en de juiste combinatie vormen. Zo zijn er allerlei andere belangrijke aspecten aan mobiliteit, zoals de tijd die men in de file doorbrengt, de vrijheid die het autorijden met zich mee kan brengen en de alternatieve mogelijkheden van openbaar vervoer en de fiets. Door de analyse te beginnen vanuit de juiste analytische categorieën, loopt men een kleinere kans dat men een vertekende selectie van indicatoren verkrijgt.

Als voor een capability-theoretische aanpak gekozen zou worden, kan het zijn dat een aantal van de huidige domeinen uit de index zullen verdwijnen en andere ervoor in de plaats komen. Dit laatste zou gebeuren als men de aggregatie van indicatoren tot domeinindices niet meer volledig op een statistische wijze laat verlopen, zodat ook indicatoren die tot hetzelfde domein behoren, maar in de data niet sterk correleren desgewenst kunnen worden opgenomen. Natuurlijk is te veel discontinuïteit in een grote dataverzameling ongunstig, vooral wanneer het de bedoeling is om trends over een lange tijd heen te kunnen analyseren. Dit is zeker een terechte bezorgdheid, maar in de huidige tijdreeks van de leefsituatie-index zijn er ook problemen van vergelijkbaarheid door de tijd heen vanwege veranderingen in de enquêtemethode, het invoegen van nieuwe variabelen en het uitbreiden van de domeinen (Boelhouwer, 2005b). Men zou dus kunnen voorstellen om de data voor de huidige leefsituatie-index een aantal jaren lang te blijven verzamelen naast de data die nodig zijn voor een op de capability-benadering gebaseerde index van kwaliteit van leven. De kosten hiervan hangen af van de mate van overlap tussen de beide indices.

B.3.b. Selectie van domeinen en indicatoren

Als de SCP-leefsituatie-index het uitgangspunt wordt van een capability-index voor kwaliteit van leven, dan moet de selectie van domeinen en de indicatoren per domein opnieuw bezien worden. We kunnen daarvoor de methode gebruiken voor de selectie van capabilities voor het meten van de kwaliteit van leven die in hoofdstuk 6 beschreven werd (cfr. Robeyns, 2005b). Zoals in die methodologie beschreven werd, menen wij dat een dergelijke selectie een sterke interactieve en consultatieve component dient te hebben: er moet uitvoerig gekeken worden

naar bestaande selecties voor gelijkaardige metingen door wetenschappers (bijvoorbeeld Anand *et al.*, 2005; Brandolini en d'Alessio, 1998; Chiappero-Martinetti, 1998; Wolff en de-Shalit, 2007; Robeyns, 2006a), als mede naar recente indexconstructie die specifiek voor beleidsdoeleinden is opgesteld, zoals bijvoorbeeld Noll's Europees Systeem van Sociale Indicatoren (Noll, 2002).²⁴ Verder dienen binnen- en buitenlandse collega's extensief geraadpleegd te worden²⁵ alvorens een onderbouwd voorstel voorgelegd kan worden aan de opdrachtgevers en de wetenschappelijke begeleidingscommissie van deze studie. Zo'n selectieproces is zeer tijdsintensief. Het lijkt ons slechts verantwoord om eraan te beginnen wanneer het SCP en het MNP interesse zouden hebben in een gezamenlijk project over kwaliteit van leven dat van de leefsituatie-index vertrekt.

B.4 Conclusie

De leefsituatie-index van het SCP biedt een pragmatisch voordelig uitgangspunt om een index van kwaliteit van leven uit te werken vanuit de capability-benadering. In deze Appendix hebben we kort aangegeven welke veranderingen dan aangebracht zouden kunnen worden om aan het theoretische perspectief van capabilities recht te doen bij de selectie van domeinen en indicatoren.

In een eerder stadium van onze opdracht hebben wij het idee van zo'n *hervormde leefsituatie-index* naar voren gebracht op basis van de mogelijkheid dat het SCP en het MNP daarin gezamenlijk belang zouden stellen. Zoals in 2.1 is gezegd, werd onze opdracht intussen op enkele punten breder geformuleerd, waardoor wij in de hoofdstukken 8 tot en met 10 van dit rapport de conceptuele basis en de voornaamste problemen bij het operationaliseren van een capability-index van levenskwaliteit hebben onderzocht, zonder speciaal bij de leefsituatie-index aan te sluiten. Uit dat onderzoek blijkt wel dat het dan om een groot project gaat. Zoals uit onze suggesties in hoofdstuk 13 naar voren komt, denken wij dat bij het entameren van een dergelijk project een samenwerking tussen de twee genoemde planbureaus eveneens voor de hand ligt en het wellicht ook verstandig is om aansluiting te zoeken bij het recent aangekondigde NWO-thema 2007-2010 *Kwaliteit van leven – dynamische levenslopen*.

²⁴ http://www.geis.org/en/social_monitoring/social_indicators/Data/EUSI/index.htm

²⁵ Waaronder de leden van de Quantitative Research Methods Group van de Human Development and Capability Association.

Appendix C: Reactie Jan Boersema, ‘Om de kwaliteit van het geluk’

C.1 Algemeen

C.1.a Het rapport in het kort

Robeyns en Van der Veen hebben een uitstekend leesbaar rapport geschreven waarin een goed overzicht wordt gegeven van twee benaderingswijzen van het begrip ‘kwaliteit van leven’.

De eerste benadering, die metingen van het subjectief welzijn (‘happiness’) op deelterreinen of in algemene zin centraal stelt, achten ze uiteindelijk minder geschikt ‘als basis van een indicator voor kwaliteit van leven die relevant moet zijn voor het overheidsbeleid’. Met het achterliggende utilisme hebben ze ook op theoretische gronden problemen. Ze prefereren een andere benadering, die de mogelijkheden (‘capabilities’) van mensen als uitgangspunt neemt. Deze, aan het werk van Amartya Sen en Martha Nussbaum ontleende, benadering werken ze in het middendeel van hun studie uit tot een capability-index bestaande uit een lijst van 13 domeinen met bijbehorende indicatoren. Wat betreft de relatie tussen duurzaamheid en kwaliteit van leven argumenteren ze, aan de hand van het voorbeeld van de ‘fout’ geproduceerde sportschoen, voor een gescheiden behandeling. Binnen het capability-concept is er geen reden om duurzaamheid (zijnde een element van de eigen morele code) als een bestanddeel van de levenskwaliteit te beschouwen (p.93). Ze wijzen daarom de in het *Methoderapport Duurzaamheidsverkenning* gebruikte terminologie ‘duurzaamheid in kwaliteit van leven’ af ten gunste van de formulering ‘duurzame kwaliteit van leven’. In een appendix van hun rapport van hun studie bespreken ze in hoeverre de leefsituatie-index van het SCP kan dienen als capability-index. Dat kan indien de selectie van domeinen en indicatoren opnieuw wordt bezien. De capability-benadering fungeert daarbij als theoretisch fundament.

C.1.b Algemeen commentaar

De praktische en theoretische verschillen tussen beide benaderingen (happiness versus capability) hebben naar mijn idee stevige ideologische wortels. Op de achtergrond speelt een verschil in mensvisie tussen pragmatici die de wereld nemen zoals die zich aan ons voordoet

en idealisten die gespitst zijn op mogelijkheden tot verbetering waar het gaat om de *condition humaine*.²⁶ Verbeteringen die verder gaan dan het opheffen van achterstanden.

Hoewel ik veel waardering heb voor de studie als geheel, vind ik de bezwaren tegen de happiness-benadering niet steekhoudend genoeg om geheel te koersen op het capability-concept. Ik acht de benaderingen eerder complementair. Als benadering van het begrip kwaliteit van leven heeft het capability-concept betere papieren dan de happiness metingen. Methodologisch is de capability-benadering echter ingewikkeld en nog volop in ontwikkeling. Voor het bereiken van een duurzamer samenleving biedt de benadering die in deze studie wordt voorgesteld mijns inziens weinig perspectief.

C.2 De happiness-benadering

C.2.a Bezwaren tegen de happiness-benadering

De studie gaat ervan uit dat het meten van subjectief welzijn weliswaar consistent en redelijk betrouwbaar kan plaatsvinden, maar dat daarmee in ontologische zin niet de kwaliteit van het leven zelf wordt ‘bepaald’. Het is een maat, maar niet de zaak zelf.

Mensen zijn geneigd hun eigen welzijn in vergelijkend perspectief te zien, maar daarvoor moeten ze wel op de hoogte zijn met alternatieven. Dat is niet altijd het geval. Een onvrij of arm mens kan denken dat dit voor hem of haar een ‘normale’ situatie is, omdat hij of zij nooit anders heeft meegemaakt. Happiness meet de status quo en laat de potenties buiten beschouwing.

De auteurs wijzen er verder op dat de mens een groot mentaal aanpassingsvermogen heeft en onder moeilijke omstandigheden geneigd is tot ‘coping’. Dit leidt ertoe dat mensen zelfs in suboptimale of zelfs belabberde omstandigheden er het beste van proberen te maken. Ze rapporteren daardoor wellicht een (te) hoog subjectief welzijn terwijl er objectief gezien veel ruimte is voor verbetering van de kwaliteit van hun bestaan. Objectief, als je kijkt naar kwaliteit in ontologische zin.

Hoewel Robeyns en Van der Veen in algemene zin het happiness-concept weinig bruikbaar vinden voor concreet beleid, kan toepassing ervan in utilistische zin (streven naar het grootste geluk voor de grootste groep) volgens hen perverse implicaties hebben. Dat lijkt het geval als zich systematische groepsverschillen voordoen. Indien bijvoorbeeld vrouwen zich in vergelijkbare situaties gelukkiger voelen dan mannen, omdat er seksegebonden verschillen bestaan, zou het utilisme een selectieve bevoordeling van mannen impliceren. Dit is strijdig met het principe van non-discriminatie.

²⁶ De voetnoot op p. 42 is in dit verband illustratief. Hierin wordt Veenhoven geciteerd die stelt dat de benadering van Amartya Sen tegenwoordig ‘centraal staat bij mensverbeteraars, zoals onderwijzers en therapeuten’.

C.2.b Snijden de bezwaren hout?

Genoemde punten zijn op zichzelf niet onjuist, maar ze snijden volgens mij geen hout als bezwaar tegen het gebruik van de happiness-benadering. Er wordt door de happiness-onderzoekers niet gepretendeerd een ontologische benadering van 'kwaliteit van leven' te geven, en zeker niet op individueel niveau. Er wordt van uitgegaan dat happiness een zinvolle grootheid is die redelijk betrouwbaar en consistent kan worden gemeten en als zodanig waardevolle informatie oplevert, vragen oproept en hypothesen genereert die vervolgens nader geanalyseerd en onderzocht kunnen worden.²⁷ Vergelijking op geaggregeerd niveau (tussen landen en groepen en tussen happiness en andere grootheden) brengt verschillen aan het licht die het vertrekpunt zijn voor een nadere analyse van de determinanten van de happiness. Een van de intrigerendste resultaten van dit type vergelijkende analyses is een grafiek die voor een groot aantal landen het verband weergeeft tussen gemiddeld subjectief welzijn en economische parameters zoals het Bruto Nationaal Inkomen per hoofd van de bevolking (gegevens van de Wereldbank gecombineerd met gegevens uit de World Value Survey en te vinden in het werk van R. Inglehart, 1997). Analyse van deze gegevens leidt tot minimaal twee beleidsrelevante conclusies, indien het beleidsmakers te doen is om een toename van het (gemiddeld) subjectief welzijn voor hun mede(wereld)burgers.

1. Het verschaft een krachtig argument voor armoedebestrijding op mondiaal niveau.
2. Het levert voor de meer welvarende landen goede argumenten om te pleiten voor een ander type economie, minder gericht op vergroting van het BNI.

Beide punten zijn uiterst relevant in het huidige duurzaamheidsdebat.

Concretere suggesties voor beleid zijn niet direct af te leiden uit dit type gegevens. Daarvoor is ander en gericht onderzoek nodig.

Een geografische, culturele en temporele vergelijking tussen landen genereert echter wel interessante hypothesen, bijvoorbeeld over de oorzaken van de geringe mate van happiness in landen met een communistisch verleden, de grote mate van happiness in landen met een protestants karakter en een egalitaire democratische staatsvorm of het mogelijke positieve effect van een warm klimaat op happiness. Hypothesen, die een goed vertrekpunt vormen voor een nadere analyse van de determinanten van happiness.

Het kwantitatieve onderzoek zoals dat door Van Praag en Ferrer-i-Carbonell (2004) op deelterreinen van de economie wordt uitgevoerd, kan worden beschouwd als een verfijning van de zoektocht naar determinanten van happiness. Hetzelfde geldt voor het recente werk van Kahneman en Krueger (2006).

De angst voor 'perverse implicaties' lijkt me theoretisch geconstrueerd. Er zijn mij geen voorbeelden bekend van dergelijke (tamelijk onzinnige) utilistische beleidvoornemens. Het negeren van groepsverschillen is op analytisch niveau al onacceptabel, maar van een

²⁷ Ook de vraag hoe de informatie die via het bevragen van mensen wordt verkregen zich verhoudt tot andere metingen van happiness is daarbij onderwerp van discussie. Zie T. Reichhardt 'A Measure of happiness'. *Nature* Vol. 444, 23 November 2006, 418-419.

noodzakelijke implicatie is mijns inziens binnen het utilistische denken geen sprake. Als de auteurs hiervan overtuigende voorbeelden zijn tegengekomen, had ik die graag zien vermeld.

C.3 Capability, beleid en duurzaamheid

Wat betreft de eigen benadering, de capability-index, de scheiding tussen duurzaamheid en kwaliteit van leven en de verbintenis met de leefsituatie-index van het SCP rijzen bij mij drie vragen.

Allereerst de vraag of de benadering niet veel te omvangrijk en te omslachtig is om, zelfs op termijn, te kunnen leiden tot een geaccepteerde index die de potentie heeft om als (sociale) tegenhanger te fungeren van het BNP.

In de tweede plaats vraag ik mij af of de selectie van domeinen en indicatoren zoals voorgesteld niet te veel de status quo van dit moment weerspiegelt en bovendien een objectiviteit pretendeert die niet waargemaakt kan worden. Veenhoven heeft terecht kritiek geleverd op het feit dat mensen niet zelf kunnen aangeven wat ze belangrijk vinden. Bij longitudinaal onderzoek leidt een dergelijke keuze of tot verstarring of tot voortdurende aanpassing en de daaruit resulterende problemen met vergelijkingen in de tijd. De nuttigheid als beleidsinstrument wordt hierdoor verkleind.

Ten slotte voorzie ik een spanning tussen het streven naar duurzaamheid en het hanteren van deze index. In de leefsituatie-index zoals die momenteel is opgebouwd, ontbreken relevante duurzaamheidsindicatoren. Het is een mensgerichte index waarin bijvoorbeeld de natuur en de biodiversiteit op geen enkele manier gerepresenteerd is. Als deze index het uitgangspunt wordt van een capability-index voor kwaliteit van leven is die inderdaad effectief gescheiden van de duurzaamheidsdoelstelling. Moeten we daar dan een derde index voor construeren? Of moeten we toch proberen om duurzaamheid te internaliseren in ons begrip van kwaliteit van leven? Misschien niet op het niveau van afzonderlijke producten zoals de sportschoen, maar op een wat hoger niveau.

Jan J. Boersema

Als hoogleraar 'culturele en levensbeschouwelijke dimensies van de relatie mens en natuur' verbonden aan het Instituut voor Milieuvraagstukken (IVM) en het Blaise Pascal Instituut (BPI) van de Vrije Universiteit, Amsterdam. e-mail: j.boersema@dienst.vu.nl

Appendix D: Reactie Jeroen Boelhouwer, ‘Meten van kwaliteit van leven: als mogelijkheid een uitkomst’

Al enige tijd groeit de belangstelling voor het meten van kwaliteit van leven. Wat daarbij opvalt is dat het steeds vaker gaat om metingen die zich richten op meerdere dimensies tegelijk. Met het uitbrengen van dit rapport wil het Milieu en Natuurplanbureau (MNP) een bijdrage leveren aan de discussie over hoe kwaliteit van leven gemeten kan worden. Dat is verheugend nieuws, omdat er nog veel te winnen is als het gaat om de constructie van indices voor kwaliteit van leven. Op belangrijke stappen in het proces ontbreekt immers consensus in de onderzoekswereld: bijvoorbeeld als het gaat om de keuze van domeinen en indicatoren of als het gaat om de methode van aggregeren. Ook over wat kwaliteit van leven precies is bestaan verschillende opvattingen. Voor sommigen is kwaliteit van leven het subjectieve, individuele geluk, maar anderen kiezen een objectievere benadering, zoals de Verenigde Naties met een *Human Development Index* of het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) met een leefsituatie-index.

Het rapport van het MNP gaat uitgebreid in op een groot aantal van deze discussiepunten, op een zeer prettig leesbare manier. Sterker nog: het voegt aan de discussie de relatie tussen kwaliteit van leven en duurzaamheid toe. Voor deze relatie is in de discussie over kwaliteit van leven niet altijd evenveel aandacht, terwijl het wel een rol speelt in het maatschappelijke en politieke debat (soms wat pregnanter dan anders, bijvoorbeeld als Al Gore volle zalen trekt met zijn film over klimaatsverandering).

Ook in de titel komt terug dat het rapport twee onderwerpen behandelt: de mogelijkheden om kwaliteit van leven te meten en de verhouding tussen duurzaamheid en kwaliteit van leven. Het rapport geeft een duidelijke aanwijzing dat het hier gaat om begrippen die beter los van elkaar bestudeerd kunnen worden. Bij deze aanbeveling wil ik me van harte aansluiten.

Ten aanzien van het andere onderwerp, het meten van kwaliteit van leven, zal ik wat uitgebreider commentaar geven, te meer omdat het rapport expliciet ingaat op de leefsituatie-index van het SCP.

D.1 Kwaliteit van leven: een combinatie van objectief en subjectief

Binnen het onderzoek naar kwaliteit van leven zijn in grote lijnen twee hoofdstromingen te onderscheiden die in het rapport uitgebreid aan bod komen. Aan de ene kant staat de subjectieve benadering die zich richt op geluk en tevredenheid: alleen het individu zelf kan

bepalen wat goed voor hem of haar is. Aan de andere kant is er het onderzoek dat zich richt op objectievere indicatoren: het gaat om de situatie waarin iemand zich bevindt en niet om de evaluatie ervan (overigens spreek ik liever van evaluatief versus descriptief om een discussie over hoe objectief ‘objectief’ is te vermijden). Het MNP-rapport geeft een goed overzicht van de huidige stand van zaken en van de belangrijkste discussiepunten. Nadat de voor- en nadelen van evaluatieve indicatoren zijn besproken concludeert het rapport dat deze minder geschikt zijn ‘als basis voor een indicator voor kwaliteit van leven die relevant moet zijn voor het overheidsbeleid’ (MNP, 2006: p43). Uitgebreid, en naar mijn mening overtuigend, wordt betoogd waarom dat zo is en waarom het beter is uit te gaan van een benadering die tracht om kwaliteit van leven op een meer descriptieve manier te meten.

Overeenkomstig de huidige stand van zaken in het onderzoek naar sociale indicatoren erkent het rapport echter dat een goede beschrijving van kwaliteit van leven oog heeft voor *beide* stromingen: de ‘objectieve’ kwaliteit van leven kan dan worden afgezet tegen de subjectieve waardering ervoor. Eenzelfde aanpak hanteert het SCP, dat voor het meten van kwaliteit van leven gebruikmaakt van een leefsituatie-index. Deze index bestaat uit descriptieve indicatoren, maar wordt gerelateerd aan tevredenheid en geluk. Met behulp van de leefsituatie-index tracht het SCP een samenvattend beeld te schetsen van de leefsituatie in Nederland.

D.2 Sen: capabilities en functionings

Het MNP-rapport kiest dus voor de descriptieve (‘objectieve’) stroming. Meer in het bijzonder valt de keuze op de capability-benadering, die ontwikkeld is door Sen. Deze kijk op kwaliteit van leven gaat uit van de capabilities waarover mensen beschikken: mogelijkheden om dingen te doen of te zijn die je wilt. De gerealiseerde mogelijkheden zijn, in de terminologie van Sen, *functionings*. Kwaliteit van leven is bij Sen gelegen in de capabilities, en niet in de functionings. Die laatste zijn immers afhankelijk van de keuze om wel of geen gebruik te maken van de mogelijkheden die ter beschikking staan. Het rapport verwoordt dat als volgt: ‘Sen stelt voor om reëel bereikbare levenskwaliteit te definiëren in termen van de capabilities van een persoon en haar gerealiseerde of effectieve levenskwaliteit in termen van haar (gekozen) functionings’ (MNP, 2006: p44/45).

Deze aanpak kent een aantal aardige en vernieuwende kanten. Eén ervan is dat de capability-benadering een expliciete relatie legt tussen een evaluatieve en een descriptieve aanpak. Het gaat om de objectieve capabilities, maar de keuze van functionings berust bij het individu. Een belangrijke aanvulling op de discussie over sociale indicatoren is dat deze keuzevrijheid expliciet in de meting van kwaliteit van leven is opgenomen. Door niet vooraf de ene keuze boven de andere te plaatsen, maar uit te gaan van wel of niet aanwezige mogelijkheden is er geen sprake van betutteling of opgelegd welzijn.

Met de scheiding van bereikbare en effectieve kwaliteit van leven onderkent de theorie bovendien dat mensen andere waarden en preferenties hebben en daardoor verschillend belang hechten aan verschillende functionings. Die waarden en preferenties zijn echter een gegeven en geen onderwerp van onderzoek: van belang is uitsluitend of iemand de mogelijkheden ('capabilities') heeft om het door hem gewenste leven te leiden.

D.3 Kanttekeningen bij Sen

Bij het idee van Sen zijn echter ook wel wat opmerkingen te plaatsen. Ik noem er een aantal. In de eerste plaats kun je je afvragen wat de waarde is van een capability als iemand er geen gebruik van maakt. Voor een aantal capabilities ligt het ook niet voor de hand dat mensen er geen gebruik van maken: waarom zou je niet gezond willen zijn, of niet gelukkig? Het MNP-rapport ziet dit ook, bijvoorbeeld als het gaat om 'non-discriminatie en respect voor diversiteit', waarbij iedereen streeft naar het maximale niveau van realisatie (MNP, 2006: p79). Maar waarom hier wel en bij andere zaken niet? Er zijn dan blijkbaar twee typen capabilities: bij de ene staat de uitkomst van de keuze al vast (non-discriminatie), bij de andere niet (dansen). Onduidelijk is waar de scheidslijn ligt.

Bovendien is het met de capability-benadering lastig om algemene doelen te stellen voor sociaal beleid. Immers: als de definitie van kwaliteit van leven uitgaat van 'de mogelijkheid om gewaardeerde *functionings* te bereiken' (Sen, 1993: p31), zit daarin verscholen dat die voor iedereen anders kunnen zijn. Niet alleen de functionings die gewaardeerd worden kunnen anders zijn; het is evengoed voorstelbaar dat de mogelijkheden die de één nodig heeft om zijn ideale functionings te bereiken afwijken van de mogelijkheden die een ander nodig heeft.

Een ander, meer pragmatisch, probleem bij de capability-benadering ligt in het kiezen van de juiste indicatoren. Het werk van Sen stopt als het concreet wordt, waardoor onduidelijk blijft op welke wijze capabilities geoperationaliseerd en gemeten kunnen worden. Hoe meet je of iemand de mogelijkheid heeft om gelukkig te zijn? Ook maakt Sen niet duidelijk *welke* capabilities precies van belang zijn. Er is natuurlijk wel een aantal voor de hand liggende capabilities te bedenken, zoals opleiding, inkomen en tijd, maar welke spelen nog meer een rol?

Een belangrijke kracht van het rapport van het MNP is dat het juist hier probeert verder te komen dan Sen. Het rapport borduurt daarbij voort op werk van Nussbaum en Robeyns en zet de eerste stappen op weg naar het operationaliseren van de capabilities.

Juist omdat het gaat om de eerste stappen is er nog geen sprake van een empirische test van deze methode. Daarmee is evenmin duidelijk of er resultaten mee behaald worden die tot tevredenheid stemmen als het gaat om het meten van kwaliteit van leven. Tegelijkertijd biedt deze onzekerheid een uitgelezen kans om te zoeken naar concrete indicatoren op basis van de

capability-benadering: de gegeven voorzet biedt genoeg prikkeling om er mee aan de slag te gaan. Hieronder zal ik trachten enkele van de discussiepunten die zich aan kunnen dienen in dat traject wat nader te verkennen. Ik doe dat aan de hand van een vergelijking tussen de aanpak die het SCP kiest bij de leefsituatie-index en de capability-aanpak die het MNP voorstaat. Deze vergelijking komt in het rapport ook enkele malen naar voren omdat, zo meldt het rapport, in een eerdere fase is voorgesteld om kwaliteit van leven te meten op basis van een instrument dat reeds voorhanden is: de SCP-leefsituatie-index (MNP, 2006: p8).

D.4 Capabilities en de SCP-leefsituatie-index

Hoewel Sen een mooi raamwerk geeft om kwaliteit van leven te beschrijven, biedt hij geen eenduidig overzicht van de domeinen waaruit een index van kwaliteit van leven zou moeten bestaan. Het rapport van het MNP beveelt dan ook aan om verder te gaan met pogingen die zijn ondernomen in de literatuur om de domeinen te benoemen. Het benoemen van domeinen is een probleem dat niet alleen speelt bij de capability-benadering maar ook bij andere indices, zoals de SCP leefsituatie-index. Vaak is er echter wel overeenstemming dat indicatoren uit meerdere levensdomeinen deel moeten uitmaken van een meting van kwaliteit van leven. Verder blijkt dat verschillende indices, hoewel soms vanuit andere uitgangspunten, voor een belangrijk deel uitkomen op dezelfde domeinen, zoals gezondheid, huisvesting, aard van de vrijetijdsbesteding en aard van sociale relaties (zie ook Hagerty et al., 2001). Hier ligt ook een punt van overeenkomst tussen de benadering van het SCP en de capability-benadering: beide gaan er van uit dat kwaliteit van leven bestaat uit een combinatie van verschillende domeinen, waarvan bovendien de keuze in grote lijnen gelijk is. Maar er zijn ook verschillen.

Een belangrijk verschil tussen de SCP leefsituatie-index en de capability-benadering is de plek van de individuele keuze. De capability-benadering richt zich op indicatoren die aan de keuze vooraf gaan (de mogelijkheden om die keuze te kunnen maken), terwijl bij het SCP de indicatoren betrekking hebben op reeds gemaakte keuzes. De keuze van het SCP is ingegeven door beleidsoverwegingen. Die zullen moeten worden verdisconteerd in het stelsel van indicatoren, wil de leefsituatie-index zijn signalerende en beleidsevaluerende functie vervullen (SCP, 2001: p10). Sociaal beleid beperkt zich in de meeste verzorgingsstaten niet tot het bieden van *mogelijkheden* aan mensen; het formuleert ook doelstellingen in termen van *gerealiseerde levenskansen*. Zo biedt in Nederland de overheid burgers niet alleen een gelijke kans op passende huisvesting, maar stelt zij (indirect) burgers ook een kwalitatief goede en betaalbare woning ter beschikking. De overheid reguleert daartoe het aanbod van (betaalbare) woningen en verschaft via de individuele huursubsidie aan huishoudens extra financiële middelen (SCP, 2001: p7). Daarnaast richt de overheid zich met haar beleid ook expliciet op de keuzes die mensen maken: ze vindt het van belang dat mensen sporten, een theater bezoeken of maatschappelijk participeren. Dit wordt het meest duidelijk als de

overheid subsidies verleent (zoals bij culturele instellingen) of voorzieningen in het leven roept. De veronderstelling daarbij is dat deze activiteiten het individuele en collectieve welzijn bevorderen. Daaraan gekoppeld treedt de overheid ondersteunend op om maatschappelijke achterstanden te voorkomen; en waar die ontstaan, compenseert de overheid deze zoveel mogelijk. Daarmee is ook het gerealiseerde welzijn een onderdeel van sociaal beleid. Om die reden is het voor de SCP leefsituatie-index positief als mensen sporten, vrijwilligerswerk verrichten, gezond zijn en goed wonen. Iemand die er voor kiest niet te sporten zal (ceteris paribus) een minder goede leefsituatie hebben dan iemand die er voor kiest wel te sporten.

Het MNP-rapport worstelt met de keuze tussen ‘mogelijkheden of daadwerkelijk functioneren’: ‘Op het meest algemene niveau verdienen capabilities wellicht de voorkeur, omdat ze geen idee van het goede leven opdringen en ruimte laten voor persoonlijke verantwoordelijkheid voor hoe men de kansen die men krijgt effectief benut. Daar staat tegenover dat mensen natuurlijk niet alleen waardering toekennen aan de mogelijkheden die ze hebben om te functioneren, maar zeker ook aan hetgeen ze daadwerkelijk “doen en zijn” door een keuze te maken uit die mogelijkheden.’ (MNP, 2006: p76/77) Daarmee is, in ieder geval deels, ook het meten van functionings van belang. En dat deze afweging niet altijd alleen door individuen zelf kan of moet worden vastgesteld erkent het rapport ook: ‘Een zekere mate van paternalisme op de terreinen van scholing en arbeid kan gerechtvaardigd zijn als duidelijk is hoe belangrijk het halen van zulke minimumniveaus is voor de handhaving van functioneringsmogelijkheden in deze en andere capability-domeinen in de nabije toekomst’ (MNP, 2006: p78). Verder vermeldt het MNP-rapport een pragmatische reden om soms met functionings te werken in plaats van met capabilities: functionings zijn nu eenmaal beter te meten.

Wanneer het capability-concept op deze manier verwatert, ontstaat haast vanzelf een situatie die vergelijkbaar is met die van de leefsituatie-index, waarin nagenoeg alle opgenomen indicatoren gezien kunnen worden als functionings, zoals het MNP-rapport terecht constateert (MNP, 2006: p120).

De concrete keuze van zowel indicatoren als domeinen is ook bij het SCP aan discussie onderhevig en kan dan ook, in de woorden van het MNP-rapport ‘in de vraag worden gesteld’ (MNP, 2006: p117). De vraag of de juiste indicatoren zijn opgenomen wordt bij voortdurend gesteld. De index die het SCP tegenwoordig gebruikt verschilt op vele vlakken van de index uit 1974, zowel wat betreft domeinen, indicatoren als de wijze van aggregatie (zie voor een uitgebreid overzicht Boelhouwer en Stoop, 1999). Het MNP-rapport levert met het voorbeeld van autodeelsystemen, die naast autobezit zouden moeten worden opgenomen, een waardevolle bijdrage die zeker valt te overwegen.

Discussie over de indicatoren is, evenals discussie over de domeinen, een belangrijk onderdeel van het proces van meten van kwaliteit van leven. Daarbij moet echter bedacht worden dat welhaast elke set indicatoren discussie oproept: waarom deze wel en andere niet? Dat is nog meer het geval als het doel is om met een beperkte set indicatoren een breed terrein te beschrijven. Bovendien is bij een instrument dat door de tijd heen een rol wil spelen

de vergelijkbaarheid in de tijd van belang: het te vaak en te veel wisselen van indicatoren of domeinen betekent dat die vergelijkbaarheid verloren gaat.

D.5 Verschil in redeneerschema

Bij het SCP staat de index niet op zichzelf; de index maakt deel uit van een redeneerschema om de leefsituatie te beschrijven. Hierin is naast de index zelf ook plaats voor hulpbronnen (zaken die als voorwaardelijk kunnen worden gezien voor het bereiken van een goede leefsituatie, zoals inkomen en opleiding), omgevingskenmerken (zoals de stad en de buurt waar mensen wonen) en evaluatieve indicatoren (algemeen geluksgevoel en tevredenheid met een aantal aspecten van de leefsituatie). Dit schema vertoont grote gelijkens met het schema dat het MNP-rapport beschrijft (vergelijk MNP, 2006: p55 en SCP, 2001: p8).

In het redeneerschema van het SCP wordt uitgegaan van een causale relatie tussen hulpbronnen en de leefsituatie: als iemand over meer hulpbronnen beschikt zal zijn leefsituatie beter zijn. Een dergelijk causaal verband is ook af te leiden uit het model in het MNP-rapport, maar in de tekst is het onderscheid tussen wat wel en wat geen hulpbron is soms onduidelijk. Waarom is bijvoorbeeld inkomen wel een hulpbron, maar opleiding niet? Te meer daar scholing vooraf gaat aan veel andere belangrijke zaken, zoals het verrichten van arbeid of 'communiceren met de overheidsinstanties', zoals het MNP-rapport terecht stelt (MNP, 2006: p78).

Hiermee komen we bij een ander lastig punt in het rapport: dat van de causaliteit tussen domeinen. Het MNP-rapport erkent dat er causale relaties zijn tussen de domeinen, zoals tussen arbeid en sociale relaties, maar lijkt niet goed te weten hoe hiermee moet worden omgegaan: 'sommige capabilities [zijn] niet alleen afhankelijk van hulpbronnen, maar ook van *eerder gerealiseerde functionings* in hetzelfde domein, of in andere domeinen (MNP, 2006: p78).' 'Omwille van de eenvoud' zijn deze verbanden in het model en in de uitwerking niet meegenomen, maar ze zijn uiteraard wel van belang. Dit punt verdient een nadere uitwerking. Hierbij speelt overigens ook de vraag of de consequentie is dat capabilities niet altijd voorafgaan aan functionings, maar dat dit ook andersom kan. Als dat zo is, is vervolgens de vraag of dat betekent dat kwaliteit van leven feitelijk gemeten moet worden door een combinatie van capabilities en functionings.

Daaraan gekoppeld stelt het rapport dat capabilities rivaliserend kunnen zijn: 'in een mapping van de capability inputs kan de mate waarin domeinen rivaliseren in ieder geval worden onderzocht' (MNP, 2006: p73). Het gaat dan bijvoorbeeld om de 'tijdsautonomie'; de verdeling van tijd tussen zorg, arbeid, vrijetijdsbesteding. 'Men kan denken dat het voldoende is te weten over hoeveel geld en tijd iemand kan beschikken om te kunnen bepalen wat haar mogelijkheden over rivaliserende domeinen heen zijn' (MNP, 2006: p74). Onduidelijk is hoe we dat dan precies kunnen bepalen. Verder hoeft het geenszins zo te zijn dat wat iemand *doet*, ook is wat hij *wil* (wat het MNP-rapport deels ook wel erkent; zie de discussie

functionings versus capabilities). Ook hier wreekt zich de lastige voorstelling voor operationalisering en meting; hoe bepaal je de '[correctiefactor] om de mate van tijdsautonomie multiplicatief te verdisconteren in gemeten scores van gerealiserende functionings over sterk rivaliserende domeinen" (MNP, 2006: p77-78)?

D.6 Wijze van samenvoegen van de indicatoren

Tot slot iets over de wijze waarop de indicatoren kunnen worden samengevoegd. Bij de leefsituatie-index gebruikt het SCP een statistische methode: canonische correlatie-analyse. Deze methode gaat uit van de samenhang die er tussen de indicatoren is en bepaalt de gewichten door de som van de item-totaalcorrelatie te maximaliseren. In deze methode worden bovendien de antwoordmogelijkheden van de indicatoren herschaald om een zo groot mogelijke samenhang te krijgen. De methode berekent (iteratief) de bijdrage van elk van de indicatoren aan het domein, gelijktijdig met de bijdrage aan de gecombineerde index. Het is dus niet zo dat vooraf de domeinen worden gevormd en vervolgens opgeteld. De leefsituatie-index wordt uiteindelijk gevormd door één dimensie in de analyse (in de praktijk is dat de eerste dimensie).

Terecht stelt het MNP-rapport dat 'indicatoren die onderling niet sterk correleren kans lopen om buiten de leefsituatie-index te vallen, ook al kan men theoretisch onderbouwen dat zulke zwak correlerende indicatoren een (meerdimensionaal) domein weergeven dat deel uitmaakt van de kwaliteit van leven' (MNP, 2006: p119). Van belang is op te merken dat dergelijke indicatoren een kans lopen van de index uitgesloten te worden. Daarbij is het goed om de vraag te stellen of het zinvol is domeinen op te nemen die bij de empirische toetsing geen toegevoegde waarde hebben: het opnemen of weglaten maakt voor het resultaat immers geen enkel verschil (tenzij de leefsituatie niet meer door één dimensie, maar door meerdere weergegeven wordt: een keuze die het SCP niet maakt). Wanneer echter de keuze is om de theoretische overweging zwaar te laten wegen, is er niets op tegen het domein toch in de index op te nemen.

Iets anders is aan de orde bij het voorbeeld van veiligheid dat het MNP-rapport noemt. Het in de index opnemen van de gekozen indicatoren voor veiligheid (te weten: slachtofferschap) is niet zozeer problematisch doordat ze statistisch weinig bijdragen aan de uitkomsten, maar veel meer dat de uitkomsten onverwacht zijn: het *wel* slachtoffer zijn geweest blijkt namelijk een positieve bijdrage te leveren aan de index, en het *niet* slachtoffer zijn geweest een negatieve. Deze uitkomst is niet zozeer onwaarschijnlijk (fietsendiefstal correleert bijvoorbeeld sterk met vrijetijdsbesteding en autodiefstal met autobezit) als wel onwenselijk. Een dergelijk pervers resultaat (slachtofferschap vergroot de kwaliteit van leven) maakt opname in de index lastig. Overigens speelt veiligheid wel degelijk een rol in het conceptueel model, maar dan als onderdeel van de omgevingskenmerken.

D.7 Tot slot

In conclusie levert het rapport een zeer welkome bijdrage aan de discussie over het meten van kwaliteit van leven door middel van indices. Daarbij kan het uitgangspunt van Sens capability-benadering gewaagd genoemd worden, omdat het in de uitwerking en de praktijk nog onontgonnen terrein is. De keerzijde is dan natuurlijk dat er een uitgelezen kans is om verder te komen in deze theorie! Dat gebeurt met dit rapport doordat het verdere stappen zet in het operationaliseren en meten van capabilities. Het is haast onontkomelijk dat dit een aantal vragen oproept, waarvan ik in deze bijdrage geprobeerd heb de belangrijkste te schetsen.

Een belangrijk discussiepunt is of het meten van kwaliteit van leven ten behoeve van het overheidsbeleid beter kan geschieden door uit te gaan van mogelijkheden (capabilities) dan van uitkomsten (zoals bij de leefsituatie-index). Het rapport legt een uitstekende basis om deze discussie te voeren.

Jeroen Boelhouwer

Sociaal en Cultureel Planbureau

Literatuur

Boelhouwer, J. en I. Stoop (1999). Measuring well-being in the Netherlands. The SCP-index from 1974 to 1997, *Social Indicator Research*, 48, pp 51-75, Kluwer Academic Publishers.

Hagerty, M. R., R. Cummins, A. L. Ferris, K. Land, A. C. Michalos, M. Peterson, A. Sharpe, J. Sirgy en J. Vogel (2001): Quality of Life Indexes for National Policy Review and Agenda for Research. *Social Indicators Research* 55, 1-99.

MNP (2006). Duurzame kwaliteit van leven. Conceptuele analyse voor empirisch onderzoek.

SCP (2001). *De sociale staat van Nederland 2001*. Sociaal en Cultureel Planbureau. Den Haag.

SCP (2005). *De sociale staat van Nederland 2005*. Sociaal en Cultureel Planbureau. Den Haag.

Sen, A. (1993). Capability and Well-Being. In: Nussbaum, Martha en Amartya Sen (eds). *The Quality of Life*. A study prepared for the World Institute for Development Economics Research (WIDER) of the United Nations University. Clarendon Press, Oxford, 1993, pp 30-54.

Appendix E: Reactie Ruut Veenhoven

E.1 Ik zie dit rapport als een nuttige verkenning van een doodlopende weg

- Nuttig omdat het ‘capability’-perspectief is beproefd

- Doodlopend omdat blijkt dat je hier niet ver mee komt
 - ✓ Het begrip ‘capability’ is niet erg duidelijk. In de gehanteerde omschrijving omvat het meer dan individuele ‘vermogens’, maar strekt zich uit tot ‘opties’. Het onderscheid met ‘resources’ wordt daarmee onhelder.
 - ✓ Er komt geen antwoord op de vraag of de kwaliteit van leven gelegen is in ‘capabilities’ of in ‘functionings’.
 - ✓ De poging tot operationalisatie verzandt in problemen rond het opstellen van een vragenlijstje en mondt uit in de suggestie om dat maar te laten oplossen door drie planbureaus gezamenlijk. Daarvan is weinig conceptuele helderheid te verwachten, hoogstens een onderhandelingsresultaat. Het genoemde NWO-programma zal het probleem ook niet oplossen, want de bemoeienis met kwaliteit van leven strekt niet verder dan de titel.
 - ✓ Het rapport zwijgt over de tekortkomingen van multi-dimensionele indexen van kwaliteit van leven, hoewel die in de geciteerde literatuur wel beschreven zijn.
 - ✓ In het rapport lees ik ook geen woord over de voor de hand liggende vraag of alle capabilities en functionings wel even goed zijn en of meer daarvan altijd beter is.

E.2 In het rapport mis ik het perspectief op Kwaliteit van Leven als psycho-biologische ‘goed gedijen’ (human flourishing)

Binnen dat perspectief kunnen de volgende gezichtspunten op kwaliteit van leven verenigd worden:

- Kwaliteit van leven als bevrediging van ‘behoeften’ die de menselijke soort eigen zijn. Een systematisch onderscheid tussen aangeboren ‘behoeften’ en aangeleerde ‘aspiraties’ had de analyse in MNP 2004 kunnen verhelderen.
- Kwaliteit van leven als ‘leefbaarheid’ van de biotoop, in het geval van mensen in het bijzonder de ‘sociotoop’. Hiermee kan meer diepte worden gegeven aan de ‘resource’-benadering en kan enigszins beredeneerd worden waarom sommige bronnen er meer toe doen dan andere.
- Kwaliteit van leven als ‘fitness’, dat wil zeggen als adequaat functioneren in de omgeving. De capability benadering kan in die context geplaatst worden en dan wordt ook duidelijk waarom niet alle capabilities even goed zijn, ze moeten namelijk wel aansluiten (fit) op de omgevingsvereisten.
- Kwaliteit van leven als subjectieve levensvoldoening. In dit perspectief kan aannemelijk worden gemaakt dat subjectieve satisfactie deel uitmaakt van het affectief feedbacksysteem dat hogere diersoorten eigen is en dat geluk dus indicatief is voor hoe goed iemand gedijt.

E.3 De mogelijkheden van meting van kwaliteit van leven met subjectieve levensvoldoening (geluk) komen onvoldoende uit de verf in dit rapport

- Het criterium geluk wordt op irrelevante gronden afgewezen.
 - a. Het feit dat sommige mensen of groepen qua aanleg misschien wat gelukkiger zijn dan andere mag misschien problemen van verdelende rechtvaardigheid geven in een utilitaristisch beleid (5.4.2), maar dat is niet aan de orde in deze discussie over meten van kwaliteit van leven van generaties. Aangeboren verschillen doen zich overigens evenzeer voor bij capabilities.
 - b. Bruikbaarheid van geluk als richtsnoer voor beleid op micro-niveau (5.4.3) is ook niet relevant. Het gaat hier om het vinden van een indicator op macro-niveau. De vraag is hoe we de kwaliteit van leven van onze generatie kunnen

vergelijken met die van komende generaties.

- *Mijn stelling dat geluk de meest omvattende indicator is van kwaliteit van leven ontbreekt in het rapport. In de literatuurlijst mis ik ook het veel geciteerde artikel ‘The Four Qualities of Life (2000) waarin die stelling beargumenteerd wordt. In dat licht wordt begrijpelijk dat kwaliteit van leven goed kan worden gemeten met geluk, zonder kwaliteit van leven gelijk te stellen aan geluk. Dit inzicht ontbreekt in paragraaf 5.4.4.*
- Het rapport gaat voorbij aan de mogelijkheden van het meten van kwaliteit van leven met ‘Gelukkige Levensjaren’ (Happy Life Years).
 - ✓ Deze indicator kwam als beste uit de bus in de veel genoemde evaluatie van Hagerty e.a., maar blijft vrijwel onvermeld in het rapport
 - ✓ Deze indicator maakt onderdeel uit van de ‘Happy Planet Index’ die deze zomer door de New Economic Foundation gelanceerd werd, maar die in dit rapport ongenoemd blijft. Ten onrechte, want die index is een poging om kwaliteit van leven en milieubeslag tegen elkaar af te wegen en past dus naadloos in de vraagstelling.

E.4 Kwaliteit van leven in een land kan het beste worden gemeten met het gemiddeld aantal gelukkige levensjaren

- In deze benadering wordt kwaliteit van leven afgemeten aan uiteindelijke levensuitkomsten (kennelijke levenskwaliteit) en niet aan beschikking over gewenste bronnen of vermogens (veronderstelde levenskwaliteit).
- Deze uitkomstmaat weerspiegelt de aanwezigheid van noodzakelijke ‘bronnen’ (resourcebenadering) en relevante vermogens (capability benadering) en biedt daarmee de meest omvattende maat van kwaliteit van leven.
- Dit criterium is duidelijk beter dan de benadering in MNP 2004, waarbij de kwaliteit van leven van toekomstige generaties wordt afgemeten aan de aspiraties van de huidige generatie.

- Dit criterium is begrijpelijk en goed meetbaar.

- Data over Happy Life Years (HLY) zijn al beschikbaar voor 94 landen en voor 12 daarvan ook in tijdreeksen van meer dan 30 jaar. Die data zijn beschikbaar op de World Database of Happiness, hoofdstuk Happiness in Nations , 'Finding reports'. De rapporten kunnen worden gedownload van:
http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/hap_nat/nat_fp.htm

Ruut Veenhoven, Erasmus Universiteit Rotterdam

Appendix F: Reactie op de commentaren van Boelhouwer, Boersema en Veenhoven door Ingrid Robeyns en Robert van der Veen

Wij maken graag gebruik van de mogelijkheid om een reactie te geven op de drie commentaren op ons rapport. Het commentaar van Jeroen Boelhouwer (SCP) getuigt van een gedetailleerde lezing van ons rapport en opent mogelijkheden tot verdere dialoog over hoe het begrip kwaliteit van leven geconceptualiseerd, geoperationaliseerd en gemeten dient te worden. De bedenkingen die Boelhouwer formuleert bij de capability-benadering zijn belangrijk en legitiem en we hebben er geen moeite mee te erkennen dan er nog heel wat werk verricht dient te worden voordat een meting van de kwaliteit van leven voor Nederland op deze basis operationeel is. Wij denken dat de vragen die Boelhouwer aanstipt centraal komen te staan in een vervolg op onze studie (indien het MNP daartoe zou besluiten), met name in hoeverre een meting van de kwaliteit van leven mogelijkheden dan wel uitkomsten – ‘functionings’ of zoals Boelhouwer het zegt, ‘*gerealiseerde levenskansen*’ – moet weerspiegelen. Naar onze mening is een dialoog tussen politiek-filosofen en empirische sociaalwetenschappers onontbeerlijk om deze discussie te kunnen voeren en wij zijn graag bereid in de toekomst hieraan onze bijdrage te leveren.

In deze reactie zullen wij ons daarom vooral richten op twee thema’s die in de kritische commentaren van Veenhoven en Boersema centraal staan. Het is niet verbazend dat Ruut Veenhoven, een van de prominente vertegenwoordigers van de subjectieve welzijnsbenadering, niet veel ziet in de benadering van levenskwaliteit die in het rapport is uitgewerkt. In zijn commentaar herhaalt hij zijn stelling dat onderzoek over kwaliteit van leven het beste met subjectieve indicatoren gebeurt – dit in scherp contrast met Boelhouwer, die meent dat onze kritiek op de subjectieve welzijnsmeting voor het meten van kwaliteit van leven uitgebreid en overtuigend is. Dat Veenhoven onze verkenning toch nuttig vindt, is dan ook uitsluitend omdat deze naar zijn mening aantoont dat pogingen om de kwaliteit van leven in termen van capabilities te vatten een ‘doodlopende weg’ zijn, in vergelijking met studies die zich op ‘happiness’ baseren. Voor een deel sluit Jan Boersema zich hierbij aan, want hij vraagt zich af of de capability-benadering niet te omslachtig is en een objectiviteit pretendeert die niet waar te maken valt. Ook hij acht de subjectieve welzijnsbenadering waardevol genoeg om niet geheel op het capability-concept te koersen en lijkt meer te zien in een complementaire aanpak. In het eerste deel gaan wij nader in op specifieke punten die deze algemene kritiek moeten onderbouwen.

Daarnaast is er twijfel bij beide commentatoren of in ons rapport de relatie tussen kwaliteit van leven en duurzaamheid wel voldoende uit de verf komt. Veenhoven meent dat ook hier de happiness-benadering meer mogelijkheden biedt, met name de recente *Happy Planet Index*. Boersema heeft een wat andere kijk. Hij lijkt toch meer te voelen voor het

verdisconteren van duurzaamheidseisen in het concept van de levenskwaliteit zelf, om zo de ‘spanning’ tussen het hanteren van een zuivere index van levenskwaliteit en het streven naar duurzaamheid te verminderen. Dit in tegenstelling tot Boelhouwer, die zich van harte aansluit bij onze aanbeveling om kwaliteit van leven en duurzaamheid analytisch gescheiden te houden. Het tweede deel van onze reactie handelt over dit lastige thema.

F.1 Happiness versus capability: conceptuele en empirische vragen

F.1.a Capabilities en resources

Veenhoven meent dat het door ons gehanteerde capability-concept niet duidelijk is, omdat het meer dan individuele vermogens omvat, maar zich ook uitstrekt tot ‘opties’. Het onderscheid met ‘resources’ wordt daarmee onhelder, zo stelt hij. Dit is naar onze mening een akelig misverstand dat voortkomt uit de behandeling van verschillende aspecten van levenskwaliteit in het artikel waar Veenhovens commentaar uitdrukkelijk aandacht voor vraagt – zijn ‘veelgeciteerde’ *Four Qualities of Life* (2000). In dat artikel worden capabilities ondergebracht in een conceptueel schema. Het schema berust op een 2 x 2-classificatie van ‘life chances’ versus ‘life results’ enerzijds en ‘outer qualities’ versus ‘inner qualities’ anderzijds. *Capabilities* vallen dan in de cel ‘life chances & inner qualities’ (‘life-ability of the person’), *resources* vallen in de cel ‘life chances & outer qualities’ (‘livability of the environment’) en *happiness* valt onder ‘life results & inner qualities’ (‘appreciation of life’).

Nu zijn capabilities in de oorspronkelijke betekenis (Amartya Sen) inderdaad gedefinieerd als ‘opties’, en wel opties of mogelijkheden om in een bepaald domein van levenskwaliteit te kunnen functioneren, zoals bijvoorbeeld de capability van mentale gezondheid of de capability van mobiliteit. Als wij het goed begrijpen, meent Veenhoven dat wij ‘capabilities’ en ‘resources’ op onheldere wijze in elkaar laten overlopen, omdat bijvoorbeeld de set van opties of ‘chances’ om in mentale gezondheid te kunnen functioneren in zijn classificatie als een individueel vermogen is gerubriceerd (life-ability), terwijl opties tot verplaatsing – mobiliteit dus – juist behoren tot de kansen om van een omgevingskenmerk gebruik te kunnen maken (livability).

Veenhovens klassificatie is op dit punt echter niet maatgevend. Want in de standaard-betekenis verwijzen capabilities zowel naar iemands mogelijkheden om te functioneren op terreinen waarvoor aan de persoon interne hulpbronnen noodzakelijk zijn (de hulpbronnen van lichamelijke en mentale gesteldheid die medici omschrijven als ‘geestelijke gezondheid’) als naar mogelijkheden om te functioneren gebruikmakend van aan de persoon externe omgevingskenmerken (dat wil zeggen van hulpbronnen als de aanwezigheid van openbaar vervoer of het bezit van een fiets, en van de wegen om er overheen te rijden). In de standaard

betekenis is het onderscheid tussen capabilities en resources dus niet opgehangen aan de tegenstelling ‘intern-extern’, zoals Veenhoven denkt. Het onderscheid is gebaseerd op de causale relaties tussen hulpbronnen en functioneringsmogelijkheden die in Tabel 7.1 van het rapport zijn geschetst, een schema waarop wij zeer nadrukkelijk voortbouwen in onze *capability input mapping* van hoofdstuk 9. Hulpbronnen kunnen dan zowel interne kenmerken zoals intelligentie of emotionele stabiliteit omvatten (voor het domein mentale gezondheid) als externe kenmerken zoals de verkeersinfrastructuur (voor het domein mobiliteit) of formele rechten om aan collectieve besluitvorming deel te nemen (voor het domein politieke participatie). De set hulpbronnen die belangrijke inputs vormen van de capabilities in verschillende domeinen verheldert de relatie tussen deze twee concepten. De *input mapping* biedt bovendien aangrijpingspunten voor overheidsbeleid dat gericht is op het bevorderen van domeinspecifieke functioneringsmogelijkheden van individuen en groepen.

Veehovens specifieke kritiek is dus alleen terecht als men de enigszins idiosyncratische conceptualisering die hij in *Four Qualities of Life* hanteert als onbetwistbaar uitgangspunt neemt. Maar die kritiek verliest aan relevantie zodra men zich realiseert dat deze conceptualisering niet strookt met de gebruikelijke definitie van het capability-begrip.

Wij willen ons hiermee echter niet geheel vrijpleiten van de opmerking dat de conceptuele relatie tussen hulpbronnen en capabilities hier en daar in het rapport nader moet worden toegelicht, juist als men zich baseert op een causaal redeneerschema zoals dat van Tabel 7.1. Zo vraagt Boelhouwer zich af waarom wij ‘opleiding’ niet als een hulpbron zien, maar inkomen wel. Dit is een vraag die aangrijpt bij het eveneens door hem gesignaleerde punt dat in ons causale redeneerschema sommige capabilities (zoals ‘onderwijs en geestelijke vorming’) niet slechts afhankelijk zijn van hulpbronnen (geld, tijd en rechten van toelating tot opleidingen), maar ook van *eerder gerealiseerde functionings* in hetzelfde domein. Een vooraf te behalen opleiding is dan te beschouwen als zo’n ‘eerder gerealiseerde functioning’, dat wil zeggen: deze is het resultaat van een door het individu gekozen samenstel van activiteiten die in het brede domein onderwijs zijn gesitueerd. Wij geven echter toe dat in het redeneerschema zo’n resultaat tevens een hulpbronkarakter krijgt, aangezien het behalen van onderwijskwalificaties een voorwaarde kan zijn voor het openen van verdere mogelijkheden binnen het onderwijsdomein, en ook in andere domeinen. Het is terecht dat Boelhouwer de aandacht op deze complicaties vestigt, omdat deze inherent zijn aan de logische structuur van het capability-concept zoals dit door Sen is ontwikkeld.

F.1.b Happiness: een ‘omvattende’ indicator van levenskwaliteit?

Veenhoven beroept zich ook op zijn eerder genoemde artikel, om te laten zien dat de mogelijkheden om kwaliteit van leven met subjectieve levensvoldoening (geluk) te meten onvoldoende uit de verf komen in het rapport. Het argument in *Four Qualities of Life* is dat kwaliteit van leven goed kan worden gemeten met geluk, zonder kwaliteit van leven gelijk te stellen aan geluk. Volgens Veenhoven miskennen wij dit punt in paragraaf 5.4.4. Wij denken dat ook dit verwijt geen doel treft. Natuurlijk ontkennen wij niet dat een meting van subjectieve levensvoldoening indirect ook sommige andere aspecten van de kwaliteit van het

leven zou kunnen meten. Er zijn immers vele ‘correlates of happiness’ waaraan men desgewenst een zelfstandige betekenis voor de kwaliteit van het leven kan toekennen. Wat wij in paragraaf 5.4.4 beweerden was iets anders, namelijk dat de subjectieve benadering het geluk (gemeten met vragen naar levensvoldoening) als maat voor de kwaliteit van leven ontologisch vooropstelt en andere facetten van deze kwaliteit slechts instrumenteel waardeert, namelijk voor zover deze de levensvoldoening bevorderen. De relevante vraag is nu of wij dit inderdaad verkeerd zien. Om de lezer dat te laten beoordelen laten we Veenhoven aan het woord in een concluderende hoofdstuk van het artikel onder het kopje ‘Why There is Most in Happiness’:

‘... happiness is both a merit in itself and indicative of good life-chances. Subjective happiness implies two things: firstly that the minimal conditions for humans thriving are apparently met, secondly that the fit between opportunities and capacities must be sufficient. Hence happiness says more about the quality of life-chances than the sum scores do.’ (*Four Qualities of Life*, 33)

Hier staat nu precies wat wij hebben bedoeld. Wat er wordt gemeten is het ontologisch geprivilegieerde aspect van levenskwaliteit (‘a merit in itself’), terwijl nog twee andere aspecten die in Veenhovens classificatie een rol spelen, namelijk ‘livability’ and ‘life-ability’ dan *in de empirie* worden meegenomen, voor zover zij aan het geluk bijdragen. In zijn commentaar laat Veenhoven dit ook goed uitkomen waar hij zegt dat resources en capabilities er slechts ‘toe doen’ of ‘goed zijn’ wanneer ze de subjectieve levensvoldoening van een mens ondersteunen door het bieden van leefbare omgevingsvoorwaarden en van individuele vermogens die een adequaat functioneren in die omgeving mogelijk maken. Wat doorslaggevend is, is dat ‘geluk indicatief is voor hoe goed iemand gedijt’. Hieruit blijkt duidelijk dat Veenhoven aan capabilities noch aan resources een intrinsieke waarde (merit in itself) toekent. Het is daarom ook begrijpelijk dat Veenhoven niet veel ziet in een poging om scores op verschillende hulpbronnen en/of capabilities te aggregeren op basis van methoden die onafhankelijk zijn van subjectieve levensvoldoening. Deze aspecten van levenskwaliteit hebben met andere woorden geen zelfstandige betekenis voor hem, anders dan hun instrumentele relatie tot geluk. Dat anderen daar wel betekenis aan hechten is dan mooi meegenomen.

Zoals in het rapport is gesteld zijn wij wat betreft de capabilities een andere mening toegedaan. Wij zouden eerder zeggen dat de kwaliteit van het leven vooral ligt in het adequaat functioneren van een mens in zijn omgeving, waarbij zowel de mogelijkheden tot functioneren als de door de mens gekozen activiteiten in verschillende domeinen een rol spelen. In deze formulering zit onontkoombaar een subjectief element van (weloverwogen) keuze opgesloten, waarop wij meermalen hebben gewezen in het rapport. Capabilities zijn met andere woorden objectieve verzamelingen van mogelijkheden, maar ‘functionings’ worden door het individu gekozen op basis van subjectieve afwegingen. Wij zouden daarom ook verwachten dat mensen die op een goede maat voor capability-kwaliteit hoog scoren veelal tevreden zullen zijn met hun leven, indien zij niet door sociale factoren worden belemmerd om hun eigen keuzes te maken. Dit is ook de reden waarom wij hebben

geadviseerd om ‘... metingen van levenskwaliteit die op andere benaderingen berusten waar mogelijk te vergelijken met scores van levensvoldoening, maar zonder deze laatste te verheffen tot het doorslaggevende criterium van validiteit.’ (zie hierboven, p. 53).

Met deze opmerkingen willen we Boersema’s stelling dat de capability-benadering ontoelaatbare objectiviteit pretendeert nuanceren. Maar we komen hiermee misschien ook in de buurt van zijn suggestie dat een *complementaire aanpak* in het conceptualiseren en meten van levenskwaliteit wenselijk zou zijn. Wij hebben namelijk nergens in het rapport ontkend dat subjectieve levensvoldoening en gevoelens van ‘goed gedijen’ op zichzelf van waarde zijn. Het lokaliseren van de ‘kwaliteit van leven’ in de manier van, en de mogelijkheden tot, menselijk functioneren betekent niet dat het affectieve resultaat daarvan – geluk dan wel frustratie – geen waarde zou kunnen hebben. Waar wij ons tegen keren is het utilitaristische reductionisme. Wij zijn het dan ook eens met Amartya Sen, die eveneens erkent dat geluk intrinsiek waardevol is, maar tevens stelt: ‘Happiness, ... has “evidential” merit in being, typically, related to our successes and failures in life. This is so even though happiness is not the only thing we seek or have reason to seek.’²⁸ Wil men echter recht kunnen doen aan het complementaire gezichtspunt waarvoor Boersema aandacht vraagt, dan zal het toch eerst nodig zijn om een benadering van kwaliteit van leven uit te werken die onafhankelijk is van het subjectieve welbevinden. Dit is wat wij in het rapport hebben geprobeerd.

F.1.c Happiness van het individu en de bruikbaarheid voor overheidsbeleid op micro-niveau

Over het fundamentele verschil van mening tussen Veenhoven en ons in de vorige paragraaf – de ontologische status van happiness in kwaliteit van leven – zegt Boersema dat het capability-concept methodologisch gezien ‘betere papieren’ heeft dan de happiness-metingen. Niettemin is hij van mening dat wij de subjectieve benadering toch te snel afwijzen, vooral waar het gaat om de beleidsrelevantie. Boersema wijst er terecht op dat analyse van het verband tussen gemiddeld inkomen en gemiddelde levensvoldoening over een groot aantal landen beleidsrelevantie heeft voor de armoedebestrijding in de wereld en voor een type economie dat minder eenzijdig vaart op het kompas van economische groei. Hij stelt eveneens dat het kwantitatieve onderzoek van Van Praag en Ferrer-i-Carbonell (2004) op deelterreinen van de economie kan worden beschouwd als een verfijning van de zoektocht naar determinanten van happiness. Zoals Boersema zich ongetwijfeld realiseert, hebben wij deze beide punten geenszins ontkend.

In deze uitwisseling van standpunten hangt er blijkbaar veel vanaf welke eisen van beleidsrelevantie men stelt aan een index van levenskwaliteit. Wij hebben aan het aspect van beïnvloedbaarheid op micro-niveau meer aandacht besteed dan Boersema en Veenhoven van belang vinden, zonder overigens het belang van de subjectieve welzijnsbenadering op het macro-niveau te miskennen. Een belangrijke vraag die wij stelden (in paragraaf 5.4c) was of subjectieve welzijnsindicatoren voldoende verfijnd en gevoelig zijn voor beleid dat gericht is

²⁸ A. Sen, ‘The economics of happiness and capability’, lezing voor de Capabilities and Happiness-conferentie, Milaan, mei 2005.

op lagere niveaus van aggregatie dan landen. Niet alleen de eenzijdige nadruk die Veenhoven legt op macro-studies, maar ook het uiterst zorgvuldige micro-onderzoek van Van Praag en Ferrer-i-Carbonell laat zien dat er redenen zijn om dit in twijfel te trekken. De verklaarde variatie in individuele levensvoldoening in de meeste van de econometrische modellen die deze laatste auteurs presenteren is slechts zeer gering. Wij hebben hieruit geconcludeerd dat levensvoldoening op het micro-niveau in zeer beperkte mate wordt bepaald door variabelen waarop het beleid invloed kan uitoefenen.

Voor Veenhoven is de bruikbaarheid van geluk als richtsnoer voor beleid op micro-niveau simpelweg irrelevant. Hij stelt dat het gaat om het vinden van een indicator op macro-niveau: 'De vraag is hoe de kwaliteit van het leven van onze generatie kunnen vergelijken met dat van komende generaties'. Dit is natuurlijk een belangrijke vraag, maar in het rapport gaat het even nadrukkelijk om een index voor levenskwaliteit die niet alleen bruikbaar is voor de nationale overheid, maar ook voor overheden in stadsdelen, gemeentes en provincies, en dit alles binnen de huidige generatie. Aan deze eis voldoet de happiness-benadering niet erg goed.

Veenhoven zou echter moeten kunnen billijken dat die eis in onze opdracht een rol heeft gespeeld, ongeacht of hij dit nu relevant vindt. Want hij beroept zich expliciet op de 'veel genoemde evaluatie van Hagerty e.a.' waarin zijn eigen index van *Happy Life Years* 'als beste uit de bus kwam'. In de bespreking van 14 criteria waaraan een index van levenskwaliteit moet voldoen nemen Hagerty en zijn co-auteurs (2001: 2) als tweede criterium op dat de index beleidsmakers moet helpen om programma's (of beleid) op alle niveaus van aggregatie te ontwikkelen en evalueren. Volgens Hagerty e.a. is Veenhovens index niet bruikbaar voor '... monitoring the short-term impact of interventions resulting from public policy initiatives. It is also not particularly useful for identifying particular, detailed problems to be solved with public initiatives.' (2001: 36-7). Waarom *Happy Life Years* desondanks het oordeel 'satisfactory' (2 uit een maximum van 3) scoort op dit criterium is ons dan ook niet duidelijk. (In het algemeen valt op dat de beoordeling van Veenhovens index op de 14 criteria die Hagerty e.a. onderscheiden maar summier wordt toegelicht in paragraaf 3.10, in vergelijking met de grondige evaluatie van sommige andere indices van levenskwaliteit.)

F.1.d Utilitaristische beleidsimplicaties: spijkers op laag water?

Boersema lijkt niet onder de indruk te zijn van het bezwaar van perverse beleidsimplicaties dat wij tegen de happiness-benadering in stelling brengen. Hij daagt ons uit om overtuigende praktijkvoorbeelden aan te dragen van een utilitaristische politiek waarin maximalisering van subjectieve levensvoldoening leidt tot het negeren van gelijke kansen, of tot het accepteren van discriminatoir beleid. Hierop past een duidelijk antwoord. Zulke praktijkvoorbeelden zijn er gelukkig niet, omdat het huidige beleid nergens ter wereld een consequent streven naar een maximaal gemiddeld niveau van 'happiness' tot richtsnoer heeft, zoals utilitaristen als Veenhoven en Layard bepleiten. Zou dit echter wel het geval zijn, dan dreigen de perverse beleidsimplicaties die wij hebben gesignaleerd. Veenhoven geeft dit met zoveel woorden toe, waar hij zegt dat er problemen van verdelende rechtvaardigheid kunnen ontstaan in een

utilitaristisch beleid wanneer sommige mensen qua aanleg gelukkiger zijn dan andere. Maar anders dan Boersema vindt Veenhoven dit ‘... niet aan de orde in deze discussie over het meten van kwaliteit van leven van generaties.’ Wij zouden willen opmerken dat het buiten de orde plaatsen van bezwaren die samenhangen met een centrale focus op subjectief welzijn – namelijk dat het beleid minder gevoelig wordt voor het signaleren en bestrijden van ongelijkheid in kansen en discriminatie, voor zover deze laatste niet veel gevolgen hebben voor het gemiddelde geluksniveau – onverstandig is.

F.2 De problematische relatie tussen kwaliteit van leven en duurzaamheid

F.2.a De Happy Planet Index: een charmante verbeelding van een lastig verdelingsprobleem

Veenhoven wijst op een recente studie van de New Economics Foundation (NEF, zomer 2006) die wij in het rapport helaas over het hoofd hebben gezien. Hierin wordt een index gepresenteerd, de *Happy Planet Index* (HPI), die levenskwaliteit en duurzaamheid op de volgende manier combineert op het niveau van nationale staten:

$$HPI = \text{Happy Life Years} / \text{Ecologische Voetafdruk}$$

waarbij

$$\text{Happy Life Years} = \text{score levensvoldoening} \text{ maal levensverwachting in jaren}$$

en

$$\text{Ecologische Voetafdruk} = \text{aantal hectaren land van gemiddelde (mondiale) vruchtbaarheid nodig om een bevolking te handhaven op het huidige niveau van consumptie en technologie}$$

Volgens Veenhoven is deze index een poging om kwaliteit van leven en milieubeslag tegen elkaar af te wegen en past het dus naadloos in de vraagstelling van ons rapport. Dit lijkt op het eerste gezicht juist, en wij willen daarom graag een paar opmerkingen maken over de gedachtengang achter deze index. Om te beginnen hangen de teller en de noemer van een dergelijke quotiënt-index af van het concept van levenskwaliteit waaraan men de voorkeur geeft, en eveneens van het concept van het milieubeslag dat men hanteert. Zo gezien is de basisgedachte van de HPI dus volstrekt algemeen, het is een maat voor ‘the ecological efficiency with which human well-being is delivered around the world.’ (Ch 1 op de site van HPI: www.happyplanetindex.org).

Op zichzelf zegt de getalswaarde van de index dus niet zo veel, het gaat om vergelijkingen tussen landen met dezelfde waarde in de teller of in de noemer. Zie bijvoorbeeld Tabel 8 van het *Happy Planet Report*, waarin wordt vastgesteld dat westerse landen in vergelijking met landen als Colombia en Vanuatu ondoelmatige producenten van menselijk welbevinden zijn omdat ze een grotere voetafdruk hebben, maar min of meer overeenkomstige *Happy Life Years*. Of een dergelijke tabel er ook zou uitkomen als we deze subjectieve verwachte geluksjaren vervangen door een capability-maatstaf van levenskwaliteit (al dan niet vermenigvuldigd met de levensverwachting) is niet duidelijk, maar wij zullen hierover niet gaan speculeren.

Het lijkt van meer belang om de aandacht op een normatieve betekenis van de noemer van de HPI te richten, een punt waarover de HPI-studie zich nauwelijks uitsprekt. De ecologische voetafdruk (afkomstig van Loh en Wackernagel, eds. *Living Planet Report*, WWF: Gland, Zwitserland, 2004) is een berekening van de milieugebruiksruimte, waarmee in principe beoordeeld kan worden of landen een ‘rechtvaardig’ quotum aan hulpbronnen overschrijden. In feite is daarmee het probleem van de ‘doelmatige productie van menselijk welzijn’ dat alle landen een zo hoog mogelijke levenskwaliteit dienen te bereiken op basis van hun rechtvaardige aandeel in de totale ecologische voetafdruk – dat wil zeggen in het totaal van het planetaire areaal aan land-equivalenten, gegeven de technologie die thans in gebruik is.

In dit opzicht moet men de betekenis van de HPI dus eerder zien als een maat voor de oplossing van een maximaliseringsprobleem van levenskwaliteit onder internationaal aanvaarde randvoorwaarden van duurzaamheid. Wat het rechtvaardige aandeel in de totale milieugebruiksruimte van elk afzonderlijk land dan zou moeten zijn, is daarmee natuurlijk niet meteen gegeven.²⁹ Maar de ‘point’ van de index is intussen wel dat er zoiets bestaat als een ‘rechtvaardige voetafdruk’ voor Nederland of Colombia. De HPI-studie gaat niet in op deze verdelingsvraag, omdat de NEF zich in de eerste plaats wil richten op bewustwording en algemene aanbevelingen wil geven ten aanzien van de drie ingrediënten van de index, aanbevelingen van een type dat men in rapporten van de United Nations Development Programme overigens ook kan aantreffen (vergelijk pp. 43-44 van het *Happy Planet Report* met het *Human Development Report 2005*).

F.2.b Pluraliteit in opvattingen over duurzaamheid: scenario’s in plaats van aanbevelingen

De vraag waar wij in ons rapport mee te maken hadden, gegeven de opdracht die aan ons is verleend, is echter juist wel toegespitst op de notie van een rechtvaardig aandeel aan hulpbronnen waarmee we in Nederland zouden moeten kunnen uitkomen. Want in het rapport gaat het vooral om een ‘duurzame kwaliteit van leven’ in de nationale context van de Nederlandse samenleving. In die context is het zeker niet zo dat er algemene overeenstemming bestaat over een voetafdruk of over een andere internationale maat voor de

²⁹ Hoe lastig het is om een ‘rechtvaardig aandeel’ in een of ander mondiaal totaal aan hulpbronnen te beredeneren wordt zorgvuldig uiteengezet in P. Singer *One World. The Ethics of Globalisation*, Yale University Press: New Haven 2003, Ch.2, naar aanleiding van pogingen om de rechtvaardige verdeelsleutel vast te stellen voor de aandelen van landen in verhandelbare emissierechten.

rechtvaardige milieugebruiksruimte. Het probleem van de duurzaamheid dat wij in onze studie hebben behandeld gaat dan ook niet uit van zo'n vaste norm, want deze bestaat eenvoudigweg niet.

De strategie die wij hebben aanbevolen was dan ook een wat moeizamere, het charmante simplisme van de HPI ten spijt. Wij stelden in hoofdstuk 2 voor om zo nauwkeurig mogelijk in kaart te brengen aan welke internationale en intergenerationele duurzaamheids-eisen de Nederlandse samenleving politiek is gebonden, en daarnaast na te gaan welke wettelijke en beleidsmatige restricties er in feite in acht genomen worden om de kwaliteit van leven in 'het eigen huis' te waarborgen voor de huidige generatie Nederlanders. Dit is op zichzelf een lastige taak, maar lijkt ons nog steeds de beste manier om een aanvang te kunnen maken met 'technisch-wetenschappelijke' schattingen van hetgeen uit deze democratisch gelegitimeerde eisen van duurzaamheid zou moeten volgen omtrent het 'middelenbeslag'. Wij willen daar met nadruk aan toevoegen dat het niet binnen onze competentie ligt om uitspraken te doen over hoe men zulke schattingen zou moeten uitvoeren. Wel hebben wij er in het conceptuele schema van de capability input mapping op gelet dat kwaliteit van leven in verschillende domeinen van capabilities kan worden vertaald in beslag op private en publieke hulpbronnen.

In hoofdstuk 12 signaleerden wij echter nog een ander probleem. Wij constateerden dat er in het Nederlandse beleidsdenken over duurzaamheid (inclusief het denken van het MNP) al enige tijd afstand is genomen van het idee van de milieugebruiksruimte als een wetenschappelijk vaststelbare basis voor een rechtvaardig middelenbeslag, wat men ook onder 'rechtvaardig' moge verstaan. Of men dit nu betreurt of toejuicht, de tegenwoordige beleidstheorie gaat uit van een pluraliteit in opvattingen over (1) wat 'duurzaamheid' van ons eist en over (2) wat de restricties op het gebruik van hulpbronnen zouden zijn die aan diverse eisen van duurzaamheid moeten worden gekoppeld. Om met deze pluraliteit om te gaan ziet het MNP zichzelf niet in de rol van een wetenschappelijke arbiter die ondubbelzinnig vaststelt wat het Nederlandse beleid ten behoeve van duurzame ontwikkeling zou moeten zijn. Het MNP ziet haar rol eerder in het systematisch uitwerken van verschillende (normatieve en empirische) handelingsperspectieven op duurzaamheid, waarvan de beleidsimplicaties met behulp van scenario's kunnen worden verkend.

F.2.c Boersema: toch maar 'Duurzaamheid in kwaliteit van leven'?

Maar juist in dat verband hebben wij ervoor gepleit om normatieve eisen van duurzaamheid conceptueel gescheiden te houden van de inhoud van het begrip 'kwaliteit van leven'. In de *Happy Planet Index* is aan die eis zeker voldaan, want zoals hierboven is vermeld gaat het bij deze index uiteindelijk om de maximalisering van levenskwaliteit onder voorwaarden van duurzaam middelengebruik. Boersema heeft daar echter problemen mee, die wij graag uitvoeriger met hem hadden besproken dan we nu kunnen doen. Zijn voornaamste reden om 'duurzaamheid te internaliseren in ons begrip van kwaliteit van leven' lijkt te liggen in de vrees dat we met een 'mensgerichte' index van levenskwaliteit (zij het *happiness of capability*) te weinig recht doen aan de natuur en de biodiversiteit. Boersema zou er ook bij moeten zeggen: te weinig recht aan verhoudingen van rechtvaardigheid tussen mensen in het

‘hier en nu’ en mensen in het ‘elders en later’, want zoals hij zich zeker realiseert is het duurzaamheidsbegrip niet beperkt tot de mens *versus* de natuur. Hier kunnen wij alleen maar herhalen dat zijn vrees ongegrond is. Recht doen aan morele eisen ten behoeve van andere mensen of van de natuur is logisch niet afhankelijk van het internaliseren van deze eisen in een welzijnsbegrip. Internalisering van morele normen in het welzijn is empirisch bovendien weinig plausibel, zoals wij met het voorbeeld over de sportschoenen hebben aangetoond. Maar het belangrijkste bezwaar is nog wel dat er in een pluralistische maatschappij ten principale geen overeenstemming kan bestaan over de vraag welke eisen van duurzaamheid – op welke manier? op wiens gezag? – door zouden moeten werken in een index van *duurzaamheid in kwaliteit van leven*.

Veenhoven betwist de legitimiteit van een capability-index onder meer op basis van het bezwaar dat men het nooit eens kan worden over de vraag welke domeinen op de lijst van zo’n index moeten worden opgenomen. Wij achten dit in vergelijking met het heldere (maar eenzijdige) monisme van de happiness-benadering een reëel bezwaar en hebben dan ook in hoofdstuk 8 moeite gedaan om te beredeneren hoe dit probleem door wetenschappelijke analyse en democratische meningsvorming kan worden aangepakt. Wat dit betreft delen wij zijn mening niet dat onze studie alleen laat zien waarom de capability-benadering een doodlopende weg is. Boersema twijfelt aan de uitvoerbaarheid van onze – naar zijn mening methodologisch verantwoorde – aanpak van kwaliteit van leven, omdat deze aanpak ingewikkeld is en het onderzoek ernaar nog volop in beweging is.³⁰ Wij kunnen dit billijken (hoewel constructieve suggesties welkom waren geweest), maar dit geeft ons nog eens te meer een reden om dit onderzoek niet te belasten met de complicaties die voortkomen uit een ongemotiveerd streven om kwaliteit van leven met duurzaamheidsvereisten te gaan vermengen in een index voor beleidsdoeleinden. Dat zou, zo vrezen wij, pas echt een doodlopende weg zijn.

³⁰ Wij vermeldden in ons rapport de op de capability-benadering gebaseerde *Armut- und Reichtumsberichterstattung* die in Duitsland gebeurt. Een gelijkaardige studie is momenteel gaande in het Verenigd Koninkrijk, waar de *Equalities Review*, een onafhankelijke commissie die door de regering is aangesteld, door haar *Steering group on measurement* een kader heeft laten ontwikkelen om levenskwaliteit te meten voor beleidsdoeleinden. Ook dat onderzoek is expliciet op capabilities gebaseerd. Verder wordt de capability-benadering gebruikt als heuristisch model in het empirische onderzoek over de kwaliteit van leven op lokaal vlak dat in Maastricht door René Gabriëls wordt uitgevoerd. We kunnen dus in alle redelijkheid verwachten dat we op relatief korte termijn veel meer zullen leren over de mogelijkheden van een kwaliteit-van-levenmeting die op capabilities gebaseerd is.